Nemzetiségek, vallások, kultúrák a Dél-Alföldön

Nemzetiségek, vallások, kultúrák
a Dél-Alföldön

Nemzetiségek, vallások, kultúrák a Dél-Alföldön

Szerkesztette
Miklós Péter

Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány
Szeged
2019

A kötet megjelenését a
Nemzeti Együttműködési Alap
támogatta

A kötet anyagát
Prof. Dr. Gulyás László,
a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézetének
egyetemi tanára lektorálta

Tartalom

Előszó *(Miklós Péter)* 7

Barna Gábor
Bálint Sándor munkásságának multietnikus és multikonfesszionális szemlélete 11

Csapody Miklós
Bálint Sándor és a zsidóság 19

Miklós Péter
A keresztény politika modelljei a koalíciós években Mindszenty József és Bálint Sándor eltérő útjai 44

Marjanucz László
Temesvár ortodox társadalma 56

Kókai Sándor
Adalékok a bánsági románok regionális identitásának formálódásához 74

Zakar Péter
Jozef Nowák és a bánsági németek petíciója 1849-ben 92

Pál József
A szőregi csata emlékéről 102

Presztóczki Zoltán
Régimódi történet apai ágon
Szabó Magda és családja hódmezővásárhelyi kötődése
– levéltári dokumentumok alapján 108

Pető Bálint
Kérészéletű hetilapok Szentesen az 1870-es években 117

Döbör András
Tömegkultúra és „pulitzeri fordulat" a délvidéki magyar sajtóban 129

Fejős Sándor
Gazdaság és társadalmi változások Magyarkanizsán
1867 és 1918 között 151

Bogoly József Ágoston
Temesvár és Arad emlékezete 1890-ből
Sajtótörténeti városemlékezet-kutatás 167

M. Pelesz Nelli
Temesvár, mint kulturális és oktatási központ
– Becker Vendel munkásságának tükrében 185

Olasz Lajos
A nemzetiségi viszonyok alakulása a Dél-Alföldön a
Horthy-korszakban 198

Tóth István
Szeberényi Lajos Zsigmond főesperes: pánszláv vagy hazafi? 216

Bagyinszky Marianna
A csehszlovák-magyar lakosságcsere integrációs következményei
Medgyesegyházán és Gútán 226

Czingel Szilvia
Egy aradi zsidó család viszontagságos élete 236

Tóth Eszter Zsófia
Az otthonmaradottak 255

A kötet szerzői..... 263

Előszó

A Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány az elmúlt években számos alkalommal szervezett névadója életművét népszerűsítő, valamint a szegedi nagytáj, a Bálint Sándor-i „szögedi nemzet" értékeit tudatosító programokat, amelyek között konferenciák és tudományos események is helyet kaptak. Ennek jegyében szervezetünk 2013. december 16-án A szegedi nagytájtól a *Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégióig* címmel rendezett tanácskozást, amelynek anyaga a következő évben az *A szegedi nagytájtól az egységesülő Európáig* című tanulmánykötetben jelent meg.

2019. február 28-án pedig alapítványunk – a Nemzeti Együttműködési Alap támogatásával – *Nemzetiségek, vallások, kultúrák a Dél-Alföldön* címmel szervezte meg azt a konferenciát, amelynek előadásai – több releváns tanulmánnyal kibővítve – jelen kötetben kerülnek közreadásra. Könyvünk megjelenésének anyagi hátterét szintén a Nemzeti Együttműködési Alap biztosította. Köszönet illeti a szerzőket, akik tanulmányukat rendelkezésünkre bocsátották, valamint Gulyás László professzort, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának egyetemi tanárát, aki a könyvet lektorálta.

Szeged, 2019. március 1.

Dr. Miklós Péter
a Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány elnöke,
a kötet szerkesztője

BARNA GÁBOR[1]

Bálint Sándor munkásságának multietnikus és multikonfesszionális szemlélete

Bálint Sándor katolikus egyházához és katolikus vallásához híven ragaszkodó ember volt. Ám azt is tudjuk róla, hogy doktori értekezését a református irodalomtörténész, Szilády Áron munkásságáról[2] írta a református Dézsi Lajos professzorhoz. Szerette a református Adyt, s – másokhoz hasonlóan – az 1920-as években Szabó Dezső és Móricz Zsigmond írásain eszmélődött, akik ismét csak reformátusok. Kósa László szerint ez tartotta vissza minden felekezeti elfogultságtól, és hozzájárult ahhoz, hogy „nem kevés protestáns anyagot dolgozott bele munkáiba".[3] Legjobb barátja ugyanakkor a zsidó főrabbi, Scheiber Sándor[4] volt. Ha pedig átlapozzuk élete főművét, a *Karácsony, húsvét, pünkösd*[5] és az *Ünnepi kalendárium*[6] köteteit, akkor azt látjuk, hogy Bálint Sándor hivatkozik ortodox és protestáns adatokra is.

Bálint Sándor úgy volt ökumenikus látásmódú, hogy sosem adta fel katolikus meggyőződését. Ismerte a többi keresztény felekezetet, amelyek gyakran nyelvben és kultúrában is különböztek a magyaroktól, ismerte azok, lelkiségét, rítusait, hordozóik szemléletét, gondolkodásmódját.

Példáimat Bálint Sándornak egy kevésbé idézett könyvéből veszem: a *Boldogasszony vendégségében* című, 1944-ben megjelent munkájából. Ebben magyarországi búcsújáróhelyek spirituális légkörét vázolta beleérzőn, emelkedetten és körültekintően. E búcsújáró helyeknek mindig, de a ti-

1 A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport vezetője.
2 Bálint Sándor: Szilády Áron pályája. Értekezések a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetéből. Szeged, 1926.
3 Kósa László: Bálint Sándor Egyetemessége. Confessio, 1988. 3. sz. 1988. 101.
4 Barna Gábor: Adatok egy barátság történetéhez. Bálint Sándor és Scheiber Sándor egymáshoz írt levelei 1948–1978. Forrás, 45. évf. 9. sz. 20-51.
5 Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest, 1973.
6 Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I-II. Budapest, 1977.

zenhetedik–tizenkilencedik században különlegesen fontos szerepe jutott a társadalom megszervezésében. A kegyhelyeken ugyanis különböző népek, nyelvek, kultúrák, és akár különböző felekezetek találkozhattak, találkozhatnak. A közös hit, az azonos kultusz, a szentek tiszteletének egységesülő világa, a közösen megélt szakrális táj fokozatosan közelebb hoz(hat)ja egymáshoz a népeket, nyelveket, kultúrákat. Bálint Sándor ezt felismerte, és külön is hangsúlyozta.

Néhány példát hadd említsek Bálint Sándor saját szavaival! *Máriapócs*on „magyarok, ruszinok, szlovákok, románok, németek; vallások: latin és görögkatolikusok, protestánsok és szektás gyülekezetek, szakadárok és izraeliták, kultúrák és társadalmak találkoznak és ütköznek ezen a ponton. […] Ha valaki azt szeretné látni és bizonyítani, hogyan érvényesül a katolicizmus egyetemessége hazánkban, alig találna szebb példát a máriapócsi búcsúnál. - Vonzási köre Trianon előtt kiterjedt szinte az egész görögkatolikus világra. Erdély, Felvidék, Bukovina, Galícia unitusain kívül messze tájak latinjai is megfordultak itt. […] Máriapócs kelet és Nyugat katolicizmusának paraszti szintézise, híd a latin egyház és a pravoszlávia, Róma és Moszkva között, ígérete valami misztikus békességnek és szolidaritásnak, az Istenben teljesedő emberségnek."

Hasonlóan szép szavakkal írt *Máriagyűd* népeket összefogó szerepéről. „Trianon előtt a Dél-Dunántúl, egész Szlavónia, Bácska mind Gyűd misztikus vonzási körébe tartozott. Magyarok, bunyevácok, sokacok, horvátok, németek dicsérték itt Szűz Máriát. Ebben mindnyájan egyet értettek, nem volt különbség közöttük. […] Áldozócsütörtökön Délbaranya református népe, főképpen a fiatalság sereglik a kegyhelyen össze, hogy *leányvásárt* tartson. Ez a szokás még középkori hagyományokban gyökerezik, amikor a házasságot megelőző ismerkedés jórészt ünnepi sokadalmakon, búcsúkon az Egyház színe előtt történt. A kálvinista magyar nép egyébként is igen sok középkori katolikus hagyományt őrzött meg."

A dél-alföldi *Máriaradna* „[…] a Regnum Marianum egyik legnagyobb hatású kegyhelyévé fejlődik. Kultikus igézete alatt tartja az Alföld és Dél-Magyarország magyar, német, bunyevác, bolgár, román, tót népét. Misztikus tájszervező erejével a magyarságnak a XVIII-XIX. század folyamán halhatatlan szolgálatokat tesz. - A radnai kultusz kezdetben délszláv jellegű volt, majd a Regnum Marianum metafizikai imperializmusa

hamarosan magyarrá érleli. A trianoni béke újra a román ortodoxia prédájául szolgáltatta ki, de az erdélyi Szent István-provincia gyökeres magyar ferencesei hősiesen őrzik a katolikus múltat, a megszentelt magyarságot."

„[…] a kolozsvári kegyhely Erdély minden katolikus nemzetiségét magához vonzotta, az unitusokat is. A jezsuiták itt Kolozsvárt az Egyház egyetemességét, a népfajok nagy keresztény közösségét hangsúlyozták, tehát az erdélyi gondolattal nagyon rokoneszmét képviseltek. […] Lemérni, hogy *Csíksomlyó* vagy *Kolozsvár* jelent-e többet a magyar katolikus kereszténységnek, alig lehet. Csíksomlyó talán valami mélyebbet, örökebbet, misztikusabbat jelent, míg Kolozsvár az urbánus kereszténységet, az egyénibb formákat, a korszerű szellemet jelenti. Mária és Márta jut eszünkbe, mindkettő a legjobb szándékai szerint szolgál az Úrnak. – […] a Könnyező Mária kolozsvári magyar szolgái és hívei nagy szolgálatot tennének a szentistváni gondolatnak és benne az erdélyi szellemnek, ha a görögkatolikus románságot a régi jezsuiták módjára ismét sikerülne elvezetni a kegyképhez."

„Hódolunk a kegyszobor, a *Napba öltözött Asszony* csodálatos magyar szimbóluma, a *székelység Noé bárkája* előtt, amely a középkorban a moldvai huszitizmus beszivárgását akadályozta meg, az újkorban pedig egyfelől a protestantizmus, másrészt pedig az ortodoxia terjeszkedését tartóztatta fel. […] A [Salvator] kápolna a magyar vallásos népművészetnek páratlan kifejezése, a magyarul átélt katolicizmusnak és a katolikussá teljesedett magyarságnak szimbolikus bizonysága és remekműve."

A Pozsony melletti „Máriavölgy nem kényszerített magyarrá és katolikussá senkit sem, de igézete alatt tartotta a magyar haza soknyelvű népeit. Meggyőzte őket arról, hogy érdemes, Istennek tetsző érzés szülőföldjüket, Mária országát, a magyarok örökségét szeretni. Máriavölgy tiszteletben tartotta a származás, foglalkozás, nyelv, társadalmi helyzet hazai különbségeit. - Nem sápítozott nemzetállamról és demokráciáról, de folyton hirdette az egyéni minőség keresztény kultuszát. Nem uniformizálta híveit, de mindenkinek megadta azt, ami állapota szerint megillette és megszentelte a maga sajátosságai és igényei szerint. És mégis: valami irracionális és eleven egységet tudott teremteni közöttük. Kiépítette a változatok organikus rendszerét, a kölcsönös helytállás és felelősség metafizikáját, a corpus Christi mysticum magyar alkalmazását. – Nemcsak egy kisebb magyar tájat szervez meg és ajánl föl a Boldogasszonynak, hanem az Örök Magyaror-

ság: királyok és parasztok, katonák és szerzetesek, költők és arisztokraták, középkor és barokk, török világ és protestáns szellem, nemzeti önvédelem és magyar imperializmus, magas tudomány és népi jámborság, politika és magánélet, magyarság és nemzetiségek találkoznak itt egymással, keresvén és meglelvén önmaguknak metafizikai érvényességét, a magyar lényeg és magyar sors eszményi teljességét."

Úgy gondolom, hogy felekezetek, népek, nyelvek és kultúrák harmonikus együttélését, egymásra utaltságát az elhangzott idézeteknél szebben nem lehetne kifejezni.

Erről így beszélt 1979-ben, a Csapody Miklósnak adott interjújában: „[…] most sem azon az állásponton vagyok, hogy *extra Hungariam non est vita*, szóval meg akartam ismerni a környező népeket is […] Az én igazi testvéreim a szerbek, a horvátok, a szlovákok és a románok, akkor is, ha nem értjük egymás nyelvét; akkor is, amikor szembe kerülünk egymással. Nekünk tudnunk kell, hogy ugyanazon a föld táplál bennünket és ugyanaz a világ tekint le ránk. Nekünk tehát rendbe kell tennünk dolginkat békésen, tisztán, türelemmel és teljes megértéssel!"[7] Ennek egyik parlamenti felszólalásában így adott hangot: „A dunai népekben a múltban is közös volt a sorsuk, és ha kormányaik ellenséges cselekedetekre ragadtatták is magukat, maguk a népek mindig át voltak hatva az egymásra utaltság érzésétől és a történelmi sorsközösség élményeitől".[8]

Mi alakíthatta ki Bálint Sándorban ezt a szemléletet? Igazából erre voltam kíváncsi. Biztos vagyok abban, hogy ez a megértő szemlélet a ferences szellem által meghatározott alsóvárosi paraszti hagyományban gyökerezik[9] és ez formálódott tudatos világnézetté a későbbi tanulmányok és olvasmányok hatására. Bálint Sándor egy életrajzi összefoglalójában szűkszavúan arra utal, hogy az egyetem elvégzése után, amikor nem volt állása, nem hagyta magát elkallódni. „Sokat olvastam, írja,

7 Csapody Miklós: A kultúra és az emberség biztonsága. Bálint Sándor válaszol Csapody Miklós kérdéseire. In: Csapody Miklós „Nehéz útra keltem…" Beszélgetések Bálint Sándorral. Bába Kiadó, Szeged, 2014a. 150.

8 Kovács K. Zoltán: Bálint Sándor az országgyűlésben. In: Barna Gábor et alii (szerk.) „… szolgálatra ítéltél …" Bálint Sándor emlékkönyv. Szeged, 2004. 272-273.

9 Bálint Sándor: Szeged-Alsóváros. Templom és társadalom. Budapest. 1983.; Balanyi György: Anima franciscana. Budapest, 1930. 17, 22, 32, 34, 48-49, 59. – e helyeken a ferences szellem emberszeretetéről, természethez, tájhoz való viszonyáról ír a szerző; Erdélyi Zsuzsanna: Bálint Sándor idézése (1904-1980) Vigilia 46. évf. 5. szám (1981.) 292.

néprajzot, világirodalmat, filozófiát."[10] Filozófiát, de kiket? Egy 1934-es írásában röviden vall erről: kiemelte a „neoskolasztikus filozófia" magyar képviselőt, mindenekelőtt Prohászka Ottokárt, Pauler Ákost és Horváth Sándort.[11] Ám ha megnézzük könyvtárának jegyzékét, nem minden szerzőtől találunk könyvet. Prohászka Ottokártól igen, de Pauler Ákostól és Horváth Sándor nem.[12] Kíváncsi voltam arra is, hogy Bálint Sándor nézete mennyire van összhangban a katolikus egyház álláspontjával a kulturális, etnikai, nyelvi sajátosságokkal, a nemzet és az állam viszonyával kapcsolatos kérdésekben, különös tekintettel a nyelvi és etnikai határok problémájára?[13]

A premodern világban és az újkor első századaiban az Egyház figyelme az ember mint társas lény által létrehozott családra és államra irányult. A kultúrák, etnikumok, nyelvek sokféleségének létezését a katolikus társadalomszemlélet tényként ismerte el, amellyel számolni kell ugyan, de amely nem rendelkezik önértékkel. Ezért nem foglalkozott velük kitüntetett módon. Sőt, voltak korok, amikor a nyelvek sokfélesége torzulásnak látszott, Bábel tornya építését megtorló isteni büntetésnek.[14]

Bálint Sándor nézetében a klasszikus Szent Tamási felfogás érvényesül. A tomizmus szerint a hazaszeretet az igazságosság mellékerénye a szülők iránti szeretettel és a vallásossággal együtt. A nemzet bálványozása azonban összeegyeztethetetlen a kereszténységgel. A tizenkilencedik század hivatalos katolicizmusa mindenek előtt az Egyház univerzalizmusát hangsúlyozta. A nemzet

10 Bálint Sándor: Magamról. In: Bálint Sándor: A hagyomány szolgálatában. Budapest, 1981. 237.

11 Bálint Sándor: A modern magyar lélek útjai. Izenet 1934. 2. szám 1934. 67.

12 Zombori István (szerk.): Bálint Sándor könyvtára. Budapest – Szeged.2009. Prohászka Ottokártól három könyvet találunk: Elbeszélések és útirajzok (1923), Elbeszélések az evangéliumról (1908) és összegyűjtött munkái, A diadalmas világnézet (1927). Pauler és Horváth mellett hiányzik a hasonlóképpen gondolkodó és Szegeden, a tanárképző főiskolán tanító Somogyi József is. A visszaemlékezések szerint Somogyi nem tartozott bele abba a szűkebb baráti körbe, ami Vinkler László festőművész lakásán találkozott időről időre (Vinkler László, Bálint Sándor és felesége, Németh Sára, Baróti Dezső, Dorogi Imre, Fricsay Ferenc, Hermann Egyed, Kerényi Károly, Rusznyák István, Szent-Györgyi Albert). Lásd: Karikó Sándor (szerk.) 1998. Bálint Sándor és Somogyi József ismerték egymást. 1945. november 1-4. között a Független Kisgazdapárt Független Ifjúság csoportjában szervezett vezetőképző tanfolyamon ugyanis együtt tartottak előadást. Vö. Csapody Miklós: „A világban helytállani…" Bálint Sándor élete és politikai működése 1904-1980. Budapest, 2004b. 123-124.

13 Turgonyi Zoltán: Az első világháborút lezáró békeszerződések nemzeti-etnikai háttere katolikus szemmel. A Magyarországi Aquinói Szent Tamás Társaság Közleményei V. 2018. 255.

14 Turgonyi: Az első világháborút lezáró… 2018. 256.

a huszadik század első felében kapott nagyobb hangsúlyt. A kor pápai megnyilatkozásaiban inkább veszélyforrásként jelenik meg.[15] Olaszországi útja során, Veronában ezt írta Naplójába: „Valami itt még él a román Európából, amikor keresztények éltek rajta és nem nemzetek."[16] Szent Tamás követője, a magyar domonkos szerzetes és filozófus, Horváth Sándor szerint azonban a sokféleségnek önértéke van. Aquinói Szent Tamásra támaszkodva mondja, hogy a teremtmények sokfélesége értéket képvisel, e sokféleség gazdagítása pedig összhangban áll ezzel az értékkel. Horváth Sándor rámutat, hogy nem csupán az Univerzum általában vett gazdagításának egyik résztermékeként lehet értékes a nemzetek különbözősége, hanem magának az emberi fajnak a megvalósulásában is szerepet játszanak: annak analógiájára, ahogyan a végtelen isteni jóságot csak a szinte végtelenül sokféle konkrét teremtett véges jó együttes létezése fejezheti ki megközelítőleg hűen.[17]

A kor egyházi megnyilvánulásai előnyben részesítik a népet (*populus*) – mint politikai kötelékek eredményeként létezőt – a nemzettel (*natio*) szemben.[18] Bár kulturális és etnikai különbségek szintjén a sokféleség érték, a konkrét nemzeti sajátosságoknak nem lehet minden korlátozás nélkül bármilyen tartalmuk: alkalmazkodniuk kell az Univerzum, rendjéhez és különösen a természetes erkölcsi törvényhez.

Bálint Sándor szemléletében a multikulturális és ökumenikus szemléletet a tájról való gondolkodás kapcsolta össze. Nem véletlen, hogy hangsúlyozza többször: Isten legnagyobb adománya az anyanyelv és a szülőföld-érzés.[19] Ennek az erős tájhoz-kötődésnek az alapját is a paraszti felfogásban találjuk meg. Ezen túl csak sejtjük, hogy Bálint Sándor tájfelfogását mely filozófusok gondolatai formálták. Spengler[20] közöttük lehe-

15 Turgonyi: Az első világháborút lezáró… 2018. 257.

16 Bálint Sándor: Breviárium. h. és é.n. 131.

17 Turgonyi: Az első világháborút lezáró… 266., Kuminetz Géza: A tomista államelszme aktualitása. Iustum Aequum Salutare III. 2007/1. 109-139., Horváth Sándor: Szent Tamás államelszméje. In: Horváth Sándor: A természetjogról. Szerk. Varga Csaba. Budapest, 2012.

18 Turgonyi: Az első világháborút lezáró… 2018. 264. Közel áll Bálint Sándor felfogásához Somogyi József nézete a népről és nemzetről. Vö. Olasz Lajos: Nemzet és etnikum keresztény-konzervatív szemmel. In: Karikó Sándor (szerk.): A fenomenológiától a nemzeteszméig. Somogyi József életművéről. Budapest, 1998.

19 Rónai Béla: Bálint Sándorra emlékezem. Pécs 2001. 51-52., Gáspárné dr. Zauner Éva emlékezése. In: Gyuris György (szerk.): Bálint Sándor emlékszám. Szegedi Műhely 1990. 29. évf. 1-4. szám 41-43., Lang Ernő: Ötvennégy levél, negyvenöt válasz. Adelaide 1984., Bálint Sándor: Breviárium.

20 A tájról több helyen, de különösen Spengler, Oswald: A Nyugat alkonya. Ford. Csejtei Dezső és Juhász Anikó. Budapest.1994. 529-530, 551-552. E gondoltok hathattak Bálint Sándorra.

tett, hiszen más műveiben is hivatkozott rá.[21] Reflexiókat váltott ki a hasonló gondolatokat megfogalmazó Huizinga felfogása[22] Bálint Sándornál. Ortega *A tömegek lázadása* című könyve magyar fordításban megtalálható Bálint Sándor könyvtárában.[23] Ők közvetíthettek más gondolkodóktól is (Miguel de Unamuno, Georg Simmel).[24]

Ez a táj: a patria, a szülőföld. Ez köti össze a benne élő, különböző nyelveket beszélő, eltérő vallást követő, és más-más kultúrájú népeket. Ezt írta például a Naplójában: „Útamon elnéztem, hogy a mi Közép-Európánk, mondjuk ki bátran: történelmi Magyarországunk milyen gazdag az európai emberség archaikus bizonyságaiban. A sokféleségen, Bizánc és Wittenberg, sőt olykor még Genf sugallatain is átsugárzik a magyarrá honosult latin tisztaság, mérséklet és nyugalom."[25]

A természeti környezetből az emberi tevékenység hozza létre a tájat. A táj ezért mindig kultúrtáj, amelynek térbelisége mellett – éppen az emberkéz alkotta elemei révén – időbeli vonatkozása is van. A tájba tehát belelátjuk az időt, a magunk és közösségünk megélt idejét is. A tájban tehát egyszerre van jelen a természet és a történelem. A táj térbelisége a mindenkori jelent mutatja, időbelisége pedig maga az elbeszélt, vagy elbeszélhető egyéni és közösségi történetek sora. Az ember és táj közötti viszony nagyon erős és nagyon ősi. A táj maga a létünk. Ahol megszülettünk, ahol az első benyomások és élmények értek bennünket, s amelyek végig kísérik és befolyásolják egész életünket. A tájhoz érzelmek is kötnek bennünket. A tájnak nevelő szerepe is lehet. A tájhoz való hűség az ott élő közösség múltjának ismeretét, sorsának felvállalását jelenti. Akár a soknyelvű, sokvallású közösségét is. Ez a hűség jellemezte Bálint Sándor egész életét. A tájat a vallás is formálja. A *Boldogasszony vendégségében* című könyvében, amiből példáimat vettem, Bálint Sándor a vallás „misztikus tájszervező erejét" említi.[26] Konkrétan beszél. Máriavölgy, írja, s ahogy halottuk: „Nemcsak egy kisebb magyar tájat szervez meg és ajánl föl a Boldogasszonynak,

21 Bálint Sándor: Néprajz és nevelés. Cselekvés Iskolája, Pedagógiai folyóirat. 1934-1935. 122-138.
22 Huizinga, Johan: A középkor alkonya. Budapest, 1983.
23 Ortega y Gasset: A tömegek lázadása. Fordította Puskás Lajos. Budapest, 1938.
24 Csejtei Dezső – Juhász Ildikó: Filozófiai elmélkedések a tájról. Máriabesnyő, 2012.
25 Bálint Sándor: Breviárium 91.
26 A vallás tájszervező erejéről, a szakrális tájról lásd: Keményfi Róbert: Georg Schreiber szakrális táj elképzelésének hazai megjelenése. In: Bathó Edit – Ujváry Zoltán (szerk.): Jászok és kunok a magyarok között. Jászberény, 2006. 260–270.

hanem az Örök Magyarország találkoznak itt egymással".[27] Kolozsvárról szólva pedig ezt fogalmazta meg: „A közös vallás egyesítő élménye, a metafizikai sorstudat azonossága egyik színe lehetne annak az erdélyi szivárványhídnak, amelynek össze kell kötnie bennünket román honfitársainkkal. Erdély örök magyar humanizmusa kötelez. […] A jezsuiták itt Kolozsvárt az Egyház egyetemességét, a népfajok nagy keresztény közösségét hangsúlyozták, tehát az erdélyi gondolattal nagyon rokoneszmét."[28]

Kósa László szerint „nincs jelentősége, melyik alapélmény tudatosult előbb Bálint Sándorban: a szegedi lét, a szegedi parasztsághoz tartozás vagy a katolicizmus. A kettő kölcsönösen serkentett egymást gondolatvilágában. A helyismereti kutatót a római katolikus vallás univerzalizmusa emelte a lokálpatriotizmus fölé, de nem szakította el tőle, és annak ellenére, hogy a katolicizmusban a nemzetközi összefüggések mellett féltő gonddal kereste az egyedien magyart és azon belül a szegedi változatot, a helyi és egyetemes harmonikus kapcsolatából további összefüggések adódtak Bálint Sándor kutatómunkájában."[29]

Bálint Sándor számára a haza tehát a szenttamási értelemben vett *patria*: Szeged, a szögedi nemzet volt. A kiinduló pont és következtetéseinek végpontja a katolicizmus és a magyarság. S a kereszténység egysége, a népek harmonikus együttélése. A nép, a társadalom, a kultúra, a táj és a vallás kérdéseiben teljességre és egyetemességre törekvő, kiegyensúlyozott szemlélete maradt ránk mindig követésre méltó örökségként.

27 Bálint Sándor: Boldogasszony vendégségében. Kassa 1944.
28 Bálint Sándor: Boldogassszony… 1944.
29 Kósa László: Bálint Sándor egyetemessége. Confessio, 1988. 3. sz. 99.

CSAPODY MIKLÓS

Bálint Sándor és a zsidóság

Bálint Sándor (1904–1980) etnográfus, a magyar vallási néprajz megteremtője és a zsidóság kapcsolatai három emberi-erkölcsi, kulturális-tudományos vetületben értelmezhetők. Ezeket az összefüggő, egymásra épülő, egymást átható dimenziókat *általános emberi*, *szellemi* és *személyes* viszonyulása, ismeretei és kapcsolatai alkotják. Az első a valóságos, „élő emberhez", szegedi zsidó ismerőseihez fűződő mindennapi kapcsolataiban és az üldözöttek védelmezésében, rászorultak támogatásában mutatkozott meg. Magatartásának erkölcsi alapját parasztpolgári környezetének hagyományvilága, katolikus neveltetése képezte. A másodikat, az emberitől-erkölcsitől el nem választható szellemit az ószövetségi tanításokban való jártassága, a zsidóság ősi és modern kultúrájának, irodalmának, művészetének elmélyült ismerete alkotta. A harmadik, a kulturális-tudományossal is szorosan összefüggő dimenziót nagy folklórkutató szegedi zsidó elődeinek tisztelete és a magyar zsidó népi hagyományok ismerete alapozta meg. Ez a kapcsolatrendszer kollégáival, tudósokkal, művészekkel ápolt évtizedes barátságaiban teljesedett ki.

A tizennyolcadik századi Szegedet a magyarság mellett délszlávok, főképpen szerbek, németek, zsidók, csekély számban törökök, örmények, görögök, románok, cigányok, szlovákok, franciák lakták. A város „Mégis megmaradt magyarnak, bár a bécsi katonai körök, sőt a feudális magyar kormányhatóságok is inkább a bevándoroltaknak kedveztek. Jellemző azonban a Város hagyományos paraszt humanizmusára, hogy a nyelv és életforma különbségeiből olykor adódó feszültségek nem fajultak végzetessé és a társadalmi fejlődés során feloldódtak."[1] Az első szegedi zsidót,

1 Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete 1. k. A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1974/75–2. Szeged, 1976. 73.

Izsákot az oklevelek 1524-ben említik,[2] a zsidóság betelepülése azonban csak 1784-ben vette kezdetét. Az után, hogy a szabad királyi városokban való polgárjog nélküli lakhatásukat 1768-ban engedélyezte a Helytartótanács, kijelölt lakhelyük Rókus, Szeged legújabb újkori alapítású városrésze lett.[3] Az észak-nyugati, Felsővárossal szomszédos területet abban az időben céhen kívüli mesteremberek, kiskereskedők, vásározók, fuvarosok, napszámosok lakták.[4] Miután a tizenkilencedik század folyamán létszáma tetemesen megnőtt, Szeged magyar anyanyelvű és érzelmű zsidósága a századfordulón már a város legpolgárosultabb rétegét alkotta.[5] Az Alsóváros archaikus világába beleszületett Bálintnak gyermekkorában nem alakult ki közelebbi ismeretsége zsidókkal. A magyar néprajz „két magányos bolygója”[6] közül a katolikus lelkész Kálmány Lajost (1852–1919) már nem, Löw Immánuel főrabbit, „a zsidó folklór világtekintélyét” azonban az első világháború éveitől ismerte.[7]

Piarista iskolájától, majd bölcsészkorától, a katolikus tanítóképzőben és az egyetemen töltött első évtizedein át haláláig számos zsidó ismerőse, barátja volt a szegedi közéleti jelesek sorában és a mindennapokban, csakúgy, mint tanítványai, kollégái között. Bach Endre például, aki harmincas évekbeli párizsi tartózkodása idején gyakran felkereste leveleivel (verset is ajánlott neki), a hetvenes években is így írt Izraelből: „A televízióban megnéztük az éjféli misét s eszünkbe jutott az alsóvárosi templom, ahol – a Maga meghívására – mi is megünnepeltük a Jézuska születését 1933 (vagy 1934) telén.”[8] Miután náciellenessége miatt az egyetemen háttérbe szorult, s ezért kétszer is pályázott a kolozsvári néprajzi tanszék élére, sikertelenül,

2 Scheiber Sándor könyve. Válogatott beszédek. Múlt és Jövő Könyvkiadó. Budapest, 1994. 201–202.

3 A szögedi nemzet 1. k. 99.

4 Bálint Sándor: Szeged városa. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest, 1959. 61–62. és A szögedi nemzet uo. 99–103.

5 L. A szegedi zsidó polgárság emlékezete. Szerk. Zombori István. Móra Ferenc Múzeum. Szeged, 1990., újabban Marjanucz László: Asszimiláció és keresztény–zsidó vegyes házasság. Adalékok a századforduló szegedi zsidóságának társadalmi helyzetéhez. In: Emancipáció. Integráció vagy asszimiláció. Tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából. Szerk. Molnár Judit. Kronosz Kiadó–Szegedi Zsidó Hitközség. Pécs–Szeged, 2018. 81.

6 A szögedi nemzet 1. k. 42. Kálmány Lajosról uo. 19–22. és 3. k. 549.

7 Bálint Sándor: Magamról. In Uő: A hagyomány szolgálatában. Összegyűjtött dolgozatok. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 236.

8 Bach Endre képeslapja Bálint Sándorhoz. Ein Gev, 1976. dec. 25. (A lelőhelyük feltüntetése nélkül idézett iratok a szegedi Móra Ferenc Múzeumban őrzött Bálint-hagyatékban.)

Szegedre visszatérve 1944-ben tanúja volt Purjesz Béla, Rusznyák István orvosprofesszorok elhurcolásának.[9] Mielőtt a nyilas kormányzat távollétében halálra ítélte,[10] Szent-Györgyi Albertet anyja házában,[11] Ortutay Gyula feleségét újszülött kislányával az egyik zárdában bújtatta elvált felesége irataival.[12] Az őt ért későbbi politikai zaklatások idején a „maga mentségére soha föl nem hozta, hogy a frontról dezertált katonákra aggatta fölső ruháit, hogy üldözött politikusokat menekített, hogy haláltáboroknak indított zsidókat istápolt."[13] Embermentő tevékenysége széles körben ismert volt, és a bori táborból megmenekültek közül is sokan fordultak hozzá élelemért, ruháért.[14] Az üldözöttek gyámolítását a zsidóság, különösen Scheiber Sándor haláláig számon tartotta.

Széleskörű történelmi, világirodalmi, művészeti tájékozódását, elmélyült filozófiai és teológiai, liturgikus műveltségét a húszas évek elején alapozta meg.[15] Erre épült a zsidósággal való kapcsolatának második, szellemi (kulturális-tudományos) dimenziója: a katolikus gondolkodó korán kiforrott európai keresztény humanizmusára,[16] továbbá arra, hogy a magyar parasztműveltség népi humánumát kezdettől összekapcsolta a klasszikus kultúrák egyetemes humanitásával. Interkonfesszionális megközelítése, amely sok barátot szerzett neki protestánsok és zsidók között egyaránt,[17] szülőhelye hagyományaiból, mély vallásosságából és ökumenikus látásmódjából fakadt. Mivel katolicizmusa és szegedisége áthatotta egymást, a vallásos néprajz kutatóját széles látóköre emelte a lokálpatriotizmus fölé, úgy, hogy közben nem szakadt ki belőle.[18] Hatalmas életműve mellett

9 Breviárium. Összeáll. és sajtó alá r. Csanálosi Lilla. Mandala Kiadó. Szeged, 1997. 68.

10 Csapody Miklós: „A világban helytállani…" Bálint Sándor élete és politikai működése 1904–1980. Korona Kiadó. Budapest, 2004. 80–86.

11 Ifj. Lele József: „Az Úr készen találta őt". Bálint Sándor élete. Korda Kiadó. Kecskemét, 1996. 66.

12 Csapody Miklós: Bálint Sándor (1904–1980). Életrajz. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2013. 145.

13 Tóth Béla: Sándor bátyánk. Tiszatáj, 1980. 6. 98. és Uő: Gondolatok és emlékek Bálint Sándorról. Szegedi Egyetem, 2004. nov. 29. 9.

14 P. Békési István emlékezése. In Csapody Miklós: „Nehéz útra keltem…" Beszélgetések Bálint Sándorral. Bába Kiadó. Szeged, 2004. 188.

15 Magamról 237. és A kultúra és az emberség biztonsága. Bálint Sándor válaszol Csapody Miklós kérdéseire. Forrás, 1981. 6. 65. és „Nehéz útra…" 148.

16 Csapody Miklós: A keresztény európai unió. Bálint Sándor keresztényszocializmusa. In Uő: A címeres halott. Esszék, tanulmányok. EXIT Kiadó. Kolozsvár, 2018. 431–451.

17 Péter László: Bálint Sándor vallomása. Szobrának felavatása elé. Délmagyarország, 1989. júl. 29. 5.

18 Kósa László: Bálint Sándor egyetemessége. Confessio, 1988. 3. 99.

mintegy ötezres könyvtára is a zsidóság kultúrájában, népi hagyományában való otthonosságát mutatja: a magyar és a világirodalom, művelődés-, művészettörténet mellett fellelhetők benne Heller Bernát, Linksz Arthur könyvei, Újvári Péter *Magyar zsidó lexikon*ja, főként pedig Löw Immánuel, Löwinger Adolf, Löwinger Sámuel, Scheiber Sándor, Trencsényi-Waldapfel Imre és mások általa gyakran idézett kötetei, dolgozatai.[19]

Zsidó kapcsolatainak harmadik, személyessé lett emberi és tudományos síkját büszkén emlegetett szegedi tudós elődei és szorosabb-lazább szegedi, pesti ismeretségei alkotják. Utóbbiak körébe tartozik mindenekelőtt Scheiber Sándor (1913–1985) hebraista klasszika-filológus budapesti főrabbival kötött barátsága, továbbá Löw Eszterrel (?–1974),[20] Schindler József (1918–1962),[21] Schőner Alfréd szegedi főrabbikkal (*1948),[22] Schmelczer Hermann Imre rabbival[23] és másokkal ápolt közeli, régi és újabb kapcsolatai; a zsinagógába a nagyünnepi istentiszteletekre a hetvenes években is meghívták.[24] Nem sorolhatjuk ebbe a körbe a katolizált Csatkai

19 Bálint Sándor könyvtára. Szerk. Zombori István. Móra Ferenc Múzeum–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány. Budapest–Szeged, 2009. 102, 156, 158, 162, 221–222, 264.

20 Gyászbeszéd Patzauer Sándorné sz. Löw Eszter felett [1974. jan. 27.]. Scheiber Sándor könyve 85–87. Löw Immánuel leánya. Temetésén Scheiber így emlékezett rá: „Tudta a hitközség történetét, végigélte a zsinagóga épülését, ismerte Atyja tudós barátait […]. Olvasta Nagyapja és Atyja műveit, lemérte jelentőségüket, figyelemmel kísérte hatásukat és utóéletüket, gyűjtötte a rájuk vonatkozó emlékeket és irodalmat. Nagy műveltségű, több nyelven beszélő és olvasó nő volt. Szerette az irodalmat, zenét, szépművészetet. Okos volt, bölcs és szellemes." Uo. 86.

21 Schindler József nyelvész, bibliográfus, szegedi főrabbi 1950. jún. 23-i beiktatását Scheiber végezte (Négy örökség. In: Scheiber Sándor könyve 193–198.), sírkőavatásán (1963) „az utolsó két évtized magyar zsidó történelme legnagyobb alakjának" mondta (uo. 103.). Nem tartozott „az államilag irányított hitközségi vezetők kedvencei közé. Állandóan támadták, mert megmondta az igazságot, semmilyen kollaborációban és kompromisszumokban nem vett részt, így aztán kinevezték, cionistának, ellenségnek." Petri György–Rácz Péter: A dolgok csak megtörténnek velünk. Beszélgetés Raj Tamással. Beszélő: http://www.beszelo.c3.hu (letöltve: 2019. febr. 6.)

22 „Atyai jó barátság fűzött Bálint Sándorhoz. Vele nemegyszer elmentem az Alsóvárosi templomba istentiszteletre: mint ahogyan Bálint Sándor is eljött hozzánk a zsinagógába, és az azt követő beszélgetéseken is részt vett." Schőner Alfréd levelét idézi ifj. Lele József: „Az Úr…" 66. Amikor Scheiber meglátogatta, Bálint Schőnert is meghívta, l. Schőner Alfréd: Huszonöt éve hunyt el az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója. Személyes megemlékezés az egyik legnagyobb zsidó tudósról. http://www.or-zse/seiber/seiber-soner.htm és Uő: Fény és árnyék a szegedi zsidóság életében a hetvenes évek elején. Szubjektív emlékezés. http://www.or-zse.hu/resp/soner-fenyesarnyek-szeged2003.htm (mindkettő letöltve: 2019. febr. 4.)

23 L. 100. jegyzet.

24 Csapody Miklós: Hungaro-judaica és szakrális néprajz. Scheiber Sándor és Bálint Sándor emlékezete. In: Scheiber Sándor emlékezete. Szerk. Domokos Tamás. Scheiber Sándor Gimnázium és Általános Iskola. Budapest, 2013. 105.

Endre művészettörténészt (1896–1970), Sík Sándor (1889–1963) költőt, 1929–45 között a szegedi egyetem modern magyar irodalomtörténeti tanszékének professzorát tanítványával, az általa keresztelt Radnóti Miklóssal (1909–1944), akikkel halálukig szoros barátságban volt.[25] Ugyancsak nem zsidóként tekintett számos régi szegedi ismerősére, köztük a húszas években József Attila szegedi köréhez tartozó Kormányos István (1903–1978) ügyvédre, aki perbe fogása idején képviselte a bíróság előtt, ahová az állambiztonság besúgójaként nem kis részben maga juttatta.[26]

Ami a vallási néprajz szegedi tudománytörténeti előzményeit illeti, már *A szögedi nemzet* első kötetének bevezető áttekintésében fontosnak tartotta megemlékezni „arról a maga területén nagyhírű munkásságról is, amelyet a zsidó néphagyomány feltárásával és magyarázatával a Város több rabbinemzedéke: Löw Lipót (1811–1875) főrabbi, majd fia, Löw Immánuel (1854–1944) főrabbi,[27] továbbá Lőwinger Adolf (1864–1926) rabbi itt, Szegeden kifejtett. Aligha lehet ugyanis kétséges, hogy Szeged ösztönző »szakmai« atmoszférája kedvezett tudományos pályájuk kibontakozásának. A Löw család ama híres, zsidó szentemberként máig tisztelt prágai rabbi, Hoher Rabbi Löw sarjadéka, akinek nevéhez a »Gólem« legendája fűződik.[28] Lipót Csehországból vándorolt hazánkba, és itt hamarosan a haladó zsidóság egyik vezéralakjává emelkedett. A szabadságharc idején tábori pap, utána magyar érzületéért raboskodik. Szegedi rabbiságát 1850-ben vállalja el,[29] a Város művelt közéletében nagy tekintélynek örvend. Löw Lipót néprajzi munkásságát a személyes indítékokon, közvetlen zsidó szellemi környezetén és hagyományain kívül bizonyára ihlet-

25 Csatkaival, Síkkal való barátságáról Csapody Miklós: „Írok, tehát vagyok". Csatkai Endre és Bálint Sándor levelezése 1943–1962. In Uő: Szakralitás, tudomány, művészet 2. k. Bálint Sándor munkássága (1940–1980). Kapcsolatok, pályarajz, levelek. Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóintézet. Budapest, 2017. 7–105. és Bálint Sándor és Sík Sándor (1931–1963). In Uő: A címeres halott 452–468.

26 Róla Péter László: Álnéven költő, fedőnéven titkos ügynök. József Attila barátja, Bálint Sándor besúgója: Kormányos István. In Uő: 14 írás József Attiláról. Bába Kiadó. Szeged, 2005.

27 A Löwökről és a szegedi zsidókról Scheiber Sándor: A magyar zsidóság szellemi élete a századfordulón. In Uő: Folklór és tárgytörténet. Bev. Hidvégi Máté, utószó Raj Tamás. Teljes [3.] kiad. Makkabi Kiadó. Budapest, 1996. 1012–1019. és A szögedi nemzet 1. k. 23–25.

28 Nathan Grün: Der hohe Rabbi Löw und sein Sagenkreis. Verlag von Jakob B. Brandeis. Prag,1885.

29 Die heiligen Lehrer der Vorzeit. Antrittspredigt Leopold Löw. Druck Grünn. Szegedin, 1850.

te Csaplár Benedekkel Szegeden szövődött barátsága is, továbbá számos lelkipásztorkodó kortárs papnak, a magyar szellemi néprajz nagy úttörőinek, így Ipolyi Arnoldnak, Czuczor Gergelynek, Kriza Jánosnak, Lugossy Józsefnek példája. A magyar folklór kutatásából azonban nem vette ki részét. A pátriárka megjelenésű főrabbi nagyon szeretett Alsóváros sétálni, amelynek népi világa ekkor még töretlen volt. Kiváló munkája az életkorról szól.[30] Többek között foglalkozott még a zsidó esküvel,[31] a zsidó asztrológiával, a zsidó házasságjog történeti fejlődésével is.[32] Fia, Immánuel a szegedi piarista gimnáziumot végezte. Kedves tanítványa Csaplár Benedeknek, osztálytársa Kálmány Lajosnak, akihez életre szóló tudós barátság fűzte.[33] A szülői ház és iskola szellemi környezetéből nőtt ki később folklórkutató pályája.[34] Löw Immánuel a magyar nyelvnek, előadásnak született mestere volt; Arany János és a szegedi népnyelv ihlette. A magyar nyelv iránti lankadatlan érdeklődését a Magyar Nyelvőr is őrzi, amelynek állandó dolgozótársa volt. Részt vett az Akadémiai Nagy Szótár gyűjtő munkájában is. A zsidó folklór területén kora ifjúságától kezdve dolgozott. A lipcsei egyetemen készült és az arámi növénynevekről szóló doktori értekezése egész tudós pályáját előre jelzi és meghatározza: az ószövetségi és talmudi növények vizsgálatának szenteli tudományos munkássága legnagyobb részét. Már kezd a pátriárkák korába hajlani,

30 Leopold Löw: Die Lebensalter in der jüdischen Literatur, von physiologischen, rechts-, sitten- u[nd]. religionsgeschichtlichen Standpunkte betrachtet. Beiträge zur Jüdischen Alterthumskunde II. Druck Burger, Szegedin, 1875.

31 A zsidó eskü múltja, jelene és jövője. Aigner és Rautmann. Pest, 1868.

32 Életéről és munkásságáról Alexander Scheiber: Bibliography of A. M. Loewinger's Works in Folklore. Yeda-Am. Journal of the Israel Folklore Society IV. 1958.Néhány további fontosabb műve: A magyar zsinagóga. Felvilágosodott vallásosság, tiszta erkölcs és buzgó hazafiság. Pápa, 1847., Die Emanzipation der Juden. Druck Burger. Szegedin, 1863., Gesammelte Schriften von Leopold Löw. Hrgs. v. Immanuel Löw. Szegedin, 1880–1900., Flora der Juden I–IV. Wien–Peipzig, 1924–34. Újabban Löw Lipót beszédei. Összegy., utószó Hidvégi Máté, gond. Sebes Katalin. Múlt és Jövő Kiadó. Budapest, 1999., Zsidó folklór tanulmányok. Szerk. Bana Gábor, Glässer Norbert, Zima András. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. Szeged, 2014.

33 Péter László: Lőw Immánuel és Kálmány Lajos barátsága. Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw. Budapest, 1947. 349. és Scheiber Sándor: Kálmány Lajos leveleiből Löw Immánuelhez. Szeged, 1947.

34 Scheiber Sándor: Löw Immánuel és a zsidó néprajz. In: Folklór és tárgytörténet 344–377. Löw Immánuelről szóló emlékbeszédei: Scheiber Sándor könyve 69–84. és Bálint Sándor: Löw Immánuel emlékezete. In: A hagyomány szolgálatában 215–217. és Magamról. Uo. 235–236. A Löwöknek a szegedi polgárosodásban vállalt meghatározó szerepéről Marjanucz László: i.m. 81–100.

amikor összefoglaló klasszikus műve, a »Flora der Juden« megjelenik. »A Talmud és Biblia növényeinek – írja a szintén botanikus hajlandóságú Móra Ferenc – a legszigorúbb tudományos módszerekkel való botanikai és nyelvészeti, kultúrtörténeti monográfiája ez a könyv. Kertté elevenítése a legősibb herbáriumnak, amelyen mind máiglan érzik az Isten kezének szentsége, aki még akkor konzerválta azt az emberek fiainak számára, mikor a maga gyermekeinek érezte őket.« Nagy munkájában nem feledkezik meg a szegedi szülőföld, a magyar haza növényzetének, így a paprikának tanúságairól sem. Hosszú pályáján ír többek között a *csók* (1882), az *emberi ujjak* (1990) és a *könny* (1933) folklór-hátteréről.[35] Nem tudja már befejezni a zsidó néphagyományban előforduló állatok, kövek és ásványok enciklopédikus feldolgozását. Löw Immánuel bátyja, a szintén Szegeden nevelkedett, de később Amerikába vándorolt Löw Vilmos (1847–1922) New York-i ügyvéd nagy szolgálatot tett népköltészetünk angol nyelvű antológiájával.[36] Löwinger Adolf [1864–1926] rabbi segédlelkészként dolgozott Löw Immánuel mellett. Tudományos hajlamai szintén a zsidó folklór területén bontakoztak ki. Máig kiváló értékű tanulmányainak tárgya többek között az *álom*, az *árnyék*, az *ég*, a *jobb* és a *bal*, a *forgószél*, a *rontó tekintet*. Löwinger igen szerény, zárkózott tudós volt, aki közvetlen főnökével tudomásunk szerint nem volt meghittebb szellemi közösségben. Löw azonban föltétlenül ihlette őt. Más mesteréről nem tudunk. Nem tudunk arról sem, hogy a hazai néprajzi szakkörökkel bármi kapcsolata is lett volna. Fájdalmasan jellemző, hogy Szeged szellemi élete sem lett rá figyelmessé. Mintha egész pályáján Kálmány Lajos mostoha sorsában osztoznék."[37]

Önéletrajzi vallomásában, műve harmadik kötete végén Bálint megemlíti azt is: „A feladatok tudatos vállalása a középiskolában Cs. Sebestyén Károly, a piarista Prelogg József, egyébként rókusi ivadék, majd az egyetemen Herrmann Antal, Mészöly Gedeon, Solymossy Sándor, továbbá egy felejthetetlen szegedi Bartók-hangverseny (1925) intelmeivel, egyidejűleg még Kálmány Lajos, Tömörkény István, Löw Immánuel, Móra Ferenc, Juhász Gyula, Nyilasy Sándor szülőföldi útravalójával kezdődik. Tömörkényt még láttam, az

35 A csók. In: Zsidó folklór tanulmányok 51–87., Az ujjak a zsidó irodalomban és a folklórban. Uo. 13–29., A könnyek. Uo. 88–133. L. még Scheiber Sándor: Löw Immánuel. Magyar Zsidó Szemle 63. évf. Budapest, 1946. 1–6.

36 Wilhelm Loew: Magyar Poetry. New York, 1899.

37 „Számos adatunkat Scheiber Sándor és néhai Schindler József baráti készségének köszönjük." A szögedi nemzet 1. k. 25.

alsóvárosi bagolyvárába zárkózott Kálmányt már nem volt módomban megismerni. A többiekhez viszont személyes kapcsolatok, élmények, tanulságok fűznek. Ezeket az emlékeket és ösztönzéseket egészíti ki a személyes gyűjtőmunka, amely eszményi teljességre törekedve az óta is szakadatlanul tart."[38] Mindig úgy vélte, „Szegeden a népiségnek szakrális és profán értelmezése, illetőleg művelése valamiképpen egyet jelentett. Azt jelenti Löw Immánuelnél is, aki a zsidó folklór világtekintélyévé vált ugyan, de tudományának messze magaslatain is mindig megtartotta a szegedi szülőfölddel, a népi humánummal való gyermeki kapcsolatait. Nemcsak gimnáziumi osztálytársával, Kálmány Lajossal való nemes barátságára gondolunk, hanem főleg népnyelvi érdeklődésének állandóságára, szónoki stílusának szegedies ízeire és fordulataira, Arany János-i méltóságára is." Bálint úgy tekintett Löwre, mint aki „klasszikus harmóniában tudta kifejezni a szegedi lét leglelkét: embersorsnak föld porából vétetett realizmusát és transzcendens kitekintését."[39]

A szegedi Löwök sajátjának tudott hagyományai Scheiberrel való barátságában éledtek újra. „A két ember – habitusuk mélyszerkezetében – sok szempontból azonos képletet mutat, s amiben különböznek, az a szerencsés komplementaritás jegyeiből adódik."[40] A katolikus parasztpolgári sarj és a mindkét ági rabbi-leszármazott egymástól távoli világokból érkezett, barátságuk mégis olyan volt, „mint egy középkori legenda […]. Talán ők voltak egymás legjobb barátai, s a barátságtörténelem – ha van ilyen – egyik legszebb és legmeghatóbb példái."[41] „Jellem- és szellemrokonságukból"[42] kialakult kapcsolatuk valóban Löw Immánuel és Kálmány Lajos barátságát idézte.[43] „A szegedi zsidó polgárság mindig szívesen küldte fiait a kegyes atyákhoz. A legjellemzőbb, hogy a tudós főrabbi, Löw Lipót is a piaristákhoz íratta még híresebb tudóssá lett fiát és utódát, Löw Immánuelt. S az is példamutató, ahogyan két osztálytárs: a katolikus lelkész Kálmány Lajos és a zsidó főrabbi Löw Immánuel holtáig jó barátságban és termékeny tudományos kapcsolatban dolgozott. Mindkettő világhírű folklorista: Kálmány a magyar, Löw a zsi-

38 A szögedi nemzet 3. k. A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1978/79–2. Szeged, 1980. 925.
39 Löw Immánuel emlékezete. In: A hagyomány szolgálatában 216–217.
40 Lengyel András: A megtartó. Scheiber Sándor emlékezete. Holmi, 2013. 1–2. 1593–1594.
41 Hidvégi Máté: „Ki fény vagyok, homályban éltem". Scheiber Sándor emlékezete. Folklór és tárgytörténet 10–11.
42 Voigt Vilmos: Scheiber Sándor (1913–1985). Ethnographia, 1988. 1. 129.
43 Lengyel András: Scheiber Sándor és Szeged. Szeged, 1999. 1. 28–29. és Péter László: Scheiber Sándor. In Uő: A Város cselédje. Bába Kiadó. Szeged, 2006. 251.

dó néphagyomány klasszikus kutatója. Barátságuk éppoly felhőtlen volt, mint századunkban Bálint Sándoré és Scheiber Sándoré."[44]

A huszadik század talán legnagyobb zsidó folklór-filológusa, Scheiber „csillapíthatatlan kíváncsisággal vizsgálódott mindenben, ami a magyar kultúrában bibliás vagy zsidó, s ami az újabb kori zsidóság szokásaiban, műveltségében magyarországi vagy magyar. Ez a *hungaro-judaica* szenvedély, és elkötelezettség, és hűség munkálta a *Sírfeliratok* vagy a *Kötéstáblák* lapjait, a néprajzi vagy irodalmi adalékok gyűjteményeit, a szombatos énekek rabbinikus elemeinek lajstromát, egyik mestere, Heller Bernát nyomán magyar költők, köztük az általa legtöbbre tartott Arany János bibliai allúzióit."[45] Amint maga mondta: „mindig egyenlő intenzitással érdekelt a magyar irodalom és a magyar kultúra, másrészt a zsidó irodalom és a zsidó kultúra. Ezek egymásra hatásának, találkozásának kutatásából születtek az én dolgozataim."[46] 1937-ben sémi filológiából, perzsából és az ókori keleti népek történetéből doktorált, egy év múlva rabbi-oklevelet szerzett, Bálint pedig 1938-ban adta ki a *Népünk ünnepei*t, a magyar szakrális néprajz egyik alapművét.[47] Scheibert 1939-ben Londonba és Oxfordba hívták, s noha sejtette, mi vár rá, hazatért, és az MTA Kaufmann-gyűjteményében dolgozott; 1940–44 között Dunaföldvár főrabbija volt, Löw Immánuel oda küldte neki dolgozatait ellenőrzésre (1943-ban munkaszolgálatra hívták be, de sikerült kimenteni abból az Ukrajnába küldött halálszázadból, melynek mártíremléktábláját nemsokára maga avatta). A Rabbiképző irodalomtörténeti tanszéke professzoraként 1943-ban zsidó folklórkollégiumot indított. A német megszállás idején a Zsidó Múzeumban dolgozott, támogatta, nemsokára eltemette szüleit és Löwöt.

Az után, hogy American Jewish Joint Distribution Committee Szegeden, 1944 végén újraindította tevékenységét, miután Budapestre tette át székhelyét, munkájába 1945 februárjában Scheiber is bekapcsolódott. (A Joint 1945–53 között több mint 49 millió dollárt fordított mintegy 30 ezer túlélő segélyezésére. Annak ellenére, hogy ez volt Magyarország talán legfontosabb devizaforrása,

44 Péter László: Szegedi seregszámla. Bába és Társai Kft. Szeged, 1999.39.

45 Komoróczy Géza Scheiber Sándor-emlékezésében: Mint föveny a tengerparton: http://www.asszirologia.hu/attachements/0000145.pdf (letöltve 2019. febr. 6.). Életművéről Hahn István: Scheiber Sándor tudományos munkássága. In: Évkönyv 1983/84. Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Budapest, 1984. 123–134. L. még Voigt Vilmos áttekintését A magyarországi zsidó folklór körvonalairól: http://multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile_id/352 (letöltve ua.)

46 Bálint B. András: A Vigilia beszélgetése Scheiber Sándorral. Vigilia, 1982. 11. 825.

47 Az egyházi év néprajza. Szent István Társulat, Budapest

a kommunista vezetés a „cionista vonal" visszaszorítását tűzte ki célul).[48] A folyamatosan érkező pénzekből esetenként 3–400 forintot Scheiber és rabbi-társai juttattak el titokban a rászorultakhoz.[49] A háború alatt, de később is sokat nélkülöző Bálintot az ötvenes-hatvanas években Scheiber támogatta, ami kivételes, egyedi esetnek mondható, hiszen forrásának kizárólagos rendeltetése a túlélők megsegítése volt. Bálint kezdetben vonakodott elfogadni Scheiber segítségét, ő azonban barátilag „ráerőltette".[50] 1946-ban több mint 40 tudományos közleménye jelent meg, elkészült a Löw-emlékkönyv szerkesztésével.[51] 1947-ben, amikor Prágában, Londonban, Cambridge-ben, Oxfordban, Amszterdamban, Hágában kutatott, Bálint nyilvános rendes egyetemi tanár lett a néprajzi tanszéken. Megismerkedésükre is Szegeden, 1947 tavaszán kerülhetett sor,[52] noha barátságuk Scheiber szerint „1945-ből datálódik, Löw Immánuel tiszteletében találkoztunk."[53] Talán ekkor, valószínűleg azonban mégis csak 1947 áprilisában, Löw szegedi újratemetésén ismerkedtek meg (*Löw Immánuel és a zsidó néprajz* című előadását 1947. július 20-án olvasta fel a szegedi városháza emlékünnepségén). 1950-től a Rabbiképző igazgatójaként (temetésen, sírkőavatáson, az új rabbik beiktatásakor) is viszonylag gyakran látogatta Szegedet, a „tizedére csökkent magyar zsidóság egyik legfontosabb őrhelyét".[54]

Kettejük barátságára a legfontosabb forrás ma ismert levelezésük 44 tétele és Scheibernek Bálint által kezdeményezett egyetemi magántanári habilitációs iratanyaga.[55] Levelezésük láthatóan csonka, a tetemes hiátus fő oka politikai. Leveleik (sokszor csupán szűkszavú lapjaik, kártyáik) szembetűnő vonása, hogy az ország és saját életük kritikus esztendeiből egész évek (1959–61), máskor több mint fél évtized (1963–68) anyaga hiányzik. Ezeket az üzeneteket a politikai rendőrség foglalhatta le, vagy elvesztek, megsemmi-

48 1953-ban be is tiltották a Joint működését. Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon 2. k. Kalligram. Pozsony, 2012. 917–920. és Uő: „Nekem itt zsidónak kell lenni". Források és dokumentumok A zsidók története… 1–2. kötetéhez. Uo. 2013. 1315–1316.

49 Komoróczy Géza: A zsidók története… uo.

50 Scheiber Sándor szóbeli közlése. Budapest, 1980. jún. 18. „Az éhező Bálintnak pénzt küld; az üldözött Bálintot meglátogatja." Hidvégi Máté: i. m. 10.

51 Keleti dolgozatok Löw Immánuel emlékére. Publications of the Alexander Kohut Memorial Foundation. Budapest, 1947. A Bálint-hagyatékban a 3352. leltári számon, Bálint Sándor könyvtára (a továbbiakban: BSk) 221. Scheiber 1941-től a '70-es évekig 19 könyvét és közleményét küldte el Bálintnak (221–222, BSk 158).

52 Első találkozásukat Lengyel András 1947. ápr. 23-ra, Löw szegedi újratemetésére teszi (i. m. 27.). Scheiber emlékbeszéde: Ábrahám látomása. In: Scheiber Sándor könyve 71–75.

53 Bálint B. András: A Vigilia… 824.

54 Scheiber Sándor könyve 193.

55 Mindkettőt l. Csapody Miklós: Hungaro-judaica… 48–101.

sültek. Bálintot 1951-ben „klerikalizmusa" miatt megfosztották katedrájától, csak 1956-tól taníthatott ismét, 1965-ben pedig, két évtizedes állambiztonsági megfigyelése után államellenes izgatás (illegális katolikus párt szervezésének) hamis vádjával koncepciós perben ítélték három évre felfüggesztett hathónapos börtönbüntetésre, végül nyugdíjazták.[56] Meghurcolása idején kevesen nyitottak rá ajtót, sokan kerülték az utcán,[57] Scheiber azonban látványosan kiállt mellette: azzal állított be hozzá bőröndjeivel, hogy „Most néhány napig nálad fogok lakni."[58] 1967 júniusában azonban, amikor a hatnapos háború után (bár a hazai zsidóság Izrael pártján állt, a magyar vezetés agresszív imperialista hatalomnak minősítette a zsidó államot) Scheiber is célkeresztbe került.[59] 1976-ban, amikor a magyar kémelhárítás közel- és távol-keleti osztályának feladata „a cionizmus elhárítása" lett,[60] ellene is koncepciós (esetében cionista) per indítását tervezték. Fél éven át hetente vitték kihallgatásra, mígnem a várható nemzetközi tiltakozás miatt elálltak további zaklatásától.[61]

Bálint első levelében Scheiber kisebb dolgozataiért mondott köszönetet, főként a Löw-emlékkönyvért,[62] melynek ismertetésére „kész örömmel vállalkozom. Addig is gratulálok a gyönyörű teljesítményhez."[63] (1948. ápr. 25.). Nemsokára ismét könyvajándékokra reflektált (aug. 7.),[64] majd Scheiber habilitációs kérelmét terjesztette a bölcsészkar tanácsa elé, amely

56 Monografikus összefoglalása: Csapody Miklós: „A világban…" 287–388.

57 Gáspárné Zauner Éva: Bálint Sándor emberi arcának néhány vonása. Szegedi Műhely, 1990. 1–4. 16–17.

58 Dávid Katalin szóbeli közlése. Budapest, 2007. jan. 9. és Csapody Miklós: Bálint Sándor utolsó pályaszakasza (1965–1980). In: Kereszténység, demokrácia, európai szellemiség. Írások Bálint Sándorról. Szerk. Miklós Péter. Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány. Szeged, 2012. 51–52.

59 A jóm kippuri háborúnak is mondott hadjárat 1967. jún. 5–10. között zajlott.

60 Komoróczy Géza: A zsidók története… 2. k. 1044–1046.

61 Hidvégi Máté: i. m. 11.

62 Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth műveihez 2. Az istenáldotta búzacsempészés c. tanulmányának különlenyomata az Ethnographia 1948. 59. évfolyamából (4257, BSk 221.). Mindhárom Mikszáth-közleményét (1. A katekizmusi ének [1706, BSk uo.] és 3. Könnyű, mint Habakuk) Scheiber a Mikszáth-centenárium évére szánta, a 2. rész közlését azonban elodázta az Ethnographia. Mindhármat magántanári próbaelőadásával kibővítve Mikszáth Kálmán és a keleti folklór címmel adta ki: Folklór és tárgytörténet 582–651. További Mikszáth-tanulmányai: uo. 652–723, 968–990.

63 Bálint Sándor: Löw Immánuel emlékezete. Tiszatáj, 1948. 7–8. 355–356.

64 Bálintnak 1948-ig megküldött saját munkái és a szerkesztésében megjelent művek: Emlékkönyv Heller Bernát professzor hetvenedik születésnapjára. Szerk. Scheiber Sándor. Budapest, 1941. (2883, BSk 221.), Keleti dolgozatok Löw Immánuel… (3352, BSk uo.), első és második Mikszáth-írása (1076, 4257. BSk uo.), továbbá Kohlbach Bertalan és a zsidó néprajz (Folklór és tárgytörténet 378–390.; 1717, BSk uo.).

a pályázó „tárgyi minősítésével" őt és Trencsényi-Waldapfel Imrét bízta meg. (1949. febr. 2.)[65] Bálint jelentése szerint a pályázó „már doktori értekezésével /Keleti hagyományok a nyelvek keletkezéséről 1937; németül: Das Problem des Ursprungs der Sprache im jüdischen Schrifttum. Mahler Ede-emlékkönyv, 1937./[66] elárulja kutató egyéniségének legjellegzetesebb vonásait. A nyelv eredetének és a bábeli nyelvzavarnak bibliai és mondai hagyományaival foglalkozva, derekas tanújelét adja olvasó szenvedélyének, filológiai és folklorisztikai iskolázottságának. […] foglalkozik ószövetségi folklore-problémákkal. Ilyenek: A szőlő mondájának vándorútja /1935/, amelyben egy valószínűleg zsidó eredetű vándormonda egyetemes elterjedését és a magyar néphagyományban való életét vizsgálja. A zsidó tűzözön-képzetkörből két fejezetet is földolgozott: Lót leányai /1938/[67] és Bábel tornya /1939/,[68] amelyek szintén kitűnő erudícióról tanúskodnak. Sófár a gyászszertartáson /1940/ című dolgozatában a sófár /=kürt/ a zsidó halottkultuszban való jelentőségét, démonűző szerepét elemzi.[69] Szintén erről szól: A halottas sófárfúvás és a hét körmenet, továbbá: Mégegyszer a halottas sófárfúvásról.[70] A zsidó folklore világába vezet: Egy talányos jóslásmód megfejtése című /1941/ dolgozata, amely egy sajátos látásmódot: a vállbanézést elemzi.[71] Mélyreható folklorisztikai, filológiai és ikonográfiai kutatás eredeti eredménye: Kájin és Ábel áldozati füstről szóló legenda életrajza /1942/.[72] Mégegyszer: További irodalmi nyomok a Kájin és Ábel áldozati füstjéről szóló legendához /1943/,[73] Meseelemek a karaita Jehuda Hádászi főművében /1941/;[74] […] tanulságosan hívja föl a figyelmet a középkori zsidó folklore egyik gazdag forrására, miközben rámutat az egyházi, világirodalmi és magyar összefüggésekre is.[75] Néhány kisebb,

65 Waldapfel Imre (1908–1970) klasszika-filológus, irodalom- és vallástörténész, 1948–50-ben a szegedi egyetem tanára, 1949–50-ben rektor. 1950–70 között a pesti egyetem tanára, 1950–53-ban rektor, 1949-től az MTA levelező, 1950-től rendes tagja.

66 Dissertationes in honorem dr. Eduard Mahler. Budapest, 1937. 494–509.

67 Az IMIT évkönyve 1938. Budapest, 1938. 198–212.

68 Az IMIT évkönyve 1939. Budapest, 1939. 198–223.

69 Az IMIT évkönyve 1940. Budapest, 1940. 117–133.

70 Magyar Izrael, 1940. szept.

71 Válljóslás. In: Hoffer Emlékkönyv. Budapest, 1940. 52–58. és Egy talányos jóslásmód megfejtése. Budapest, 1941. 13–18. Folklór és tárgytörténet 239–248.

72 Az IMIT évkönyve 1942. Budapest, 1942. 127–150.

73 További nyomokon a Kájin Ábel áldozati füstjéről szóló legendához. In. Antal Márk Emlékkönyv. Kolozsvár, 1943. 250–254., Folklór és tárgytörténet 55–86.

74 Az IMIT évkönyve 1941. Budapest, 1940. 167–199.

75 Reuve des Études Juives 107. 1948.

inkább népszerűsítő cikke /l. műveinek bibliográfiájában/ is jelenik még meg a zsidó néphagyomány köréből, hogy működésének újabb szakaszában érdeklődését inkább a magyar folklorenak szentelje.[76] A nagy nemzetközi tudományos tekintéllyel rendelkező szegedi főrabbi Löw Immanuel egyéniségét és folklorisztikai munkásságát, így többek között a másik híres szegedi kutatóval, Kálmány Lajossal való barátságát több dolgozatában méltatja.[77] Néhány kitűnő folklorisztikai adalékot közöl Mikszáth Kálmán műveihez, így: A katekizmusi ének, Az istenáldotta búzacsempészés, Könnyű, mint Habakuk, amelyekben az anekdotázó Mikszáthnak széleskörű világirodalmi és folklorisztikai kapcsolatait villantja meg. Szívesen foglalkozik néhány modern költőnk bibliai és folklorereminiscenciáival is, így Juhász Gyulának,[78] József Attilának,[79] Kiss Józsefnek[80] inspirációival is. Megemlíthetjük még Scheiber Sándor nagyérdekű bibliográfiai és zsidó irodalomtörténeti munkálatait, továbbá szerkesztői tevékenységét is, amelyek azonban nem tartoznak szorosan bírálatunk körébe. […] Scheiber Sándor a kitűnő folkloristát, Heller Bernátot vallja mesterének, akinek a magyar és keleti /zsidó és mohamedán/ folklorekapcsolatok föltárásában olyan nagy érdemei vannak. […] Munkássága természetesen még nem ért el delelőjére, de széleskörű nyelvismerete, ambíciója, kitűnő iskolázottsága és módszeressége olyan érték, amely megérdemli az elismerést. Kérem ennélfogva a Tekintetes Kart, hogy Scheiber Sándornak a magyar néprajz keleti kapcsolatai tárgykörből való tudományos minősültségét elismerje és a magántanári habilitációjához szükséges további lépéseihez hozzájáruljon."[81]

Miután Bálint és Trencsényi-Waldapfel elismerő minősítését a kari tanács egyhangúlag tudomásul vette, 1949. április 7-én sor került Scheiber

76 Scheiber „másik életműve": „Sárguló újságpapíron, olykor más tárgyú írásokba ágyazva: zsidó néprajz az Új Élet évfolyamaiban szétszórt kvarckristály-cikkeiben. Mert az ünnepi cikkek is többnyire néprajzi adatokra hivatkoztak. Scheiber egész életében készült a zsidó vallási néprajz megírására. Amit barátja és kollégája, Bálint Sándor (1904–1980) római katolikus téren mostoha viszonyok között is elvégzett, ahhoz neki ezerféle nem-íróasztali teendője, más munkái nem adtak elég időt. Mégis, a terv, a vallási néprajz érdemi része bizonyosan összeállna, szinte csak ünnepi cikkeiből." Komoróczy Géza: Mint föveny…

77 Kálmány Lajos leveleiből Löw Immánuelhez. Tiszatáj, 1947. 10. 33–37., Löw Immánuel és a zsidó néprajz. In: Folklór és tárgytörténet 344–377.

78 Szentírási képek Juhász Gyula verseiben. Zsidó Diáknaptár. Kolozsvár, 1943.

79 József Attila nyolc ismeretlen verse. Budapest, 1946. 357–361., József Attila kiadatlan makói költeményeiből. Magyarság, 1946. 694–696. és József Attila ismeretlen verse: Az örök Polyphemos. Népszava, 1947. jan. 27.

80 Kis József ismeretlen verse Thék Endre pesti asztaloshoz. Budapest, 1947. 68.

81 Csapody Miklós: Hungaro-judaica… 54–57.

Mikszáth és a keleti folklore című próbaelőadására, amivel az egyetem már magántanárának tekintette a pályázót: a döntést Prinz Gyula dékán Ortutay Gyula kultuszminiszterhez továbbította megerősítésre.[82] Bálint örömmel írta, „végre fölküldöttük a habilitációs ügyed aktáit minisztériumba. […] Hálásan köszönöm könyvküldeményeidet,[83] különösen gyönyörűnek és értékesnek találom Munkácsinak a héber miniatűr festészetről szóló művét: egészen szokatlan és ismeretlen világot ismertetett meg velem.[84] Idehaza sokat meséltem múlt heti kedves együttlétünkről, amelyre igen szívesen gondolok vissza." (1949. jún. 1.) Scheiber mégsem kaphatta meg a miniszter jóváhagyását, mert Szabolcsi Miklós javaslatára a Magyar Tudományos Tanács elutasította.[85] Ugyanígy vallott kudarcot Bálint másik közeli barátja, Csatkai Endre, a soproni múzeum igazgatója, akinek habilitációs ügyében Bálint ugyancsak eljárt. Formailag Ortutay tagadta meg jóváhagyásukat, ténylegesen azonban a Miniszterelnökségen 1948 őszétől 1949 decemberéig működött, a tudományt és a felsőoktatást teljhatalommal uraló Magyar Tudományos Tanács. A „megtisztítandó" tudományos élet „polgári csökevényének" mondott magántanári intézmény felszámolása az egyetemek autonómiáját megsemmisítő drasztikus politikai intézkedések sorába tartozott.

Bálint már 1948 végén lemondott parlamenti mandátumáról, mégis megpróbálták eltávolítani. Az ötvenes évek első felében, amikor főként a *Szegedi szótár* ügyeiben megfordult Pesten, felkereste Scheibert, aki viszonozta látogatásait.[86] Jobbára mégis kevéssé személyes, irodalmi-néprajzi adatok iránt tudakozódó „kutatási levelekben" érintkeztek egymással. Mély baráti intimitásuk többnyire egymás megszólításában

82 Prinz Gyula (1882–1973) geográfus. 1918–40 között pozsonyi, pesti és pécsi, 1944-ig kolozsvári egyetemi tanár, 1945–50-ig a szegedi egyetem professzora, 1948–49-ben bölcsészkari dékán.

83 Scheiber Sándor: Mikszáth Kálmán és a keleti folklore. Országos Néptanulmányi Egyesület. Budapest, 1949. (302, BSk 221.)

84 Munkácsi Ernő Miniatűrművészet Itália könyvtáraiban. Héber kódexek c. munkája (Magyar Zsidó Múzeum. Budapest, 1937.) Bálint könyvtárjegyzékéből hiányzik.

85 Szabolcsi Miklós (1921–2000) irodalomtörténész, kritikus. 1948–50-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztályvezetője. 1962–65-ben a debreceni egyetem, később a Sorbonne, 1988–94 között a pesti egyetem tanára, 1965-tól az MTA levelező, 1976-tól rendes tagja. A szervezetről Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziója. A Magyar Tudományos Tanács 1948–1949. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1995.

86 Beszélgetéseikre többször hivatkozott: „Szegeden – amint azt BÁLINT SÁNDOR szóbeli közléséből tudom – a zajt zsidó vecsernyé-nek (esti istentiszteletnek) mondják." Scheiber Sándor: A zsidómise. Magyar Nyelv, 1950. 24.

és a búcsúformulákban jutott kifejezésre, mindennapi műhelymunkájuk mellett azonban hétköznapi életük is érzékelhető, a hátterében a forradalom leverésével, a korszak fenyegető atmoszférájával. Scheiber tovább kutatott Mikszáth szegedi nyomai után (1950. márc. 13.),[87] sorra küldte tanulmányait, baráti figyelme pedig jól esett a magányos Bálintnak, akinek 1949–52. között egyetlen közleménye sem jelenhetett meg.[88] Máskor azt kérdezte: „Igaz-e az – ezt a szegedi néphit így tartja – [,] hogy a hosszúnapi szertartások között szerepel a dérért való könyörgés? Van-e bibliai háttere? Próbálta-e már valaki a zsidó szertartások, hagyományok alapján értelmezni a Tájszótárban is olvasható szegedvidéki zsidóutca szót? Adataidnak készülő szótáramban hasznát tudnám venni.”;[89] „teljesen beletemetkezem a munkába. Párhuzamosan a szótár szerkesztésével, a szegedi paprika monográfiáján is dolgozom.[90] Nem tudom, a zsidó folklórban, étkezési rítusokban, orvoslásban van-e valami nyoma a paprikának? Még egy kérés: meg tudnád-e a Balassa-emlékkönyvet számomra szerezni?”[91] (1950. nov. 27.)

Nemsokára Bálint gyűjtött Kálmány Lajos-adalékokat Scheibernek (1951. júl. 26.), aki szerint „Mocsáry Dániel palóc népköltési gyűjteményének[92] semmi nyoma a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. Szegeden jártamban egy fontos dolgot elmulasztottam. Régebben olvastam Terjék László szegedi ipariskolai tanár cikkét a Délvidéki Szemlében a szegedi ponyváról. Utólag értesültem, hogy a szerző elkészítette csaknem teljességében a szegedi ponyva bibliográfiáját /kb. 1000 drb./ a Somogyi-könyvtár gyűjteménye nyomán. Az lenne a kérésem hozzád, aki bizonyára ismered Terjéket, eszközöld ki nála, hogy átnézhessem a bibliográfiáját. Dr. Schindler József, szegedi főrabbi, kedves barátom, átvenné s egyheti időtartamra feljuttatná nekem. Minden felelősség vállalása mellett épen visszajutna szerzőjéhez és nekem nagy szolgálatot tenne vele. Anyagomhoz igen fontos lenne, hiszen most nézem át a M. N. Múzeum egész ponyvaanya-

87 Bálint korábban is folytatott Mikszáth-kutatásokat, az ’50-es évektől közreműködött a levelek felkutatásában (Méreiné Juhász Margit levele Bálint Sándorhoz. Budapest, 1958. ápr. 24.).

88 Valószínűleg Scheiber Kohlbach Bertalan… c. füzetéről van szó (1717, BSk 221).

89 Szegedi szótár. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957. 2. k. 700.

90 A szegedi paprika. Uo. 1962.

91 Emlékkönyv Balassa Józsefnek 70. születése napjára. Szerk. Beke Ödön, Benedek Marcell, Túróczi-Trostler József. Ranschburg. Budapest, 1934. (l3376, BSk 33.).

92 Valószínűleg Mocsáry Antal Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése c. négykötetes művéről (Petrózai Trattner Mátyás. Pest, 1826.) van szó.

gát."[93] (1952. jan. 22.) Újabb tanulmányaira Bálint ezzel felelt: „Éppen Te nyitottál kutatásaiddal a témának egyetemesebb folklore-távlatokat. […] Örülök, hogy hírt adtál Magadról. Mindig baráti szeretettel gondolok Rád. A nyelvészkongresszuson kerestelek, de mondták, hogy nem jöttél le.[94] Jó volna elbeszélgetni, de nem tudom, mikor jutok föl Budapestre. Helyzetem változatlanul ugyanaz, tehát a körülményekhez képest igen kedvező: sokat tudok dolgozni.[95] Ha így maradhatok, szótáramat mondjuk, fél éven belül le tudom zárni. A kongresszuson igen előzékeny, baráti stílusban ígérték meg 1954-ben való kiadását.[96] A jelen esztendő főleg a népi iparágak szókincsének összegyűjtésével telt el, igazán a végső pillanatban. Ezzel kapcsolatban anyagot is gyűjtöttem a szegedi néprajzi szintézis számára.[97] Pihenőül már befejeztem a szegedi paprika, papucs és talicska monografikus feldolgozását.[98] […] Schindler [József] szerint – akivel néha találkozom – Löw Immánuel applikálta a cidduk hadim-ra a cinterem szót és más magyar hitközségekben a magyar szó használata már nem általános, így tehát a cinterem szó szegedi zsidó liturgikus fejleménynek tekinthető. Mi a véleményed erről? […] Volna-e egy duplumot Löw [Lipót] régi Énekek éneke-fordításából?"[99] (1952. dec. 2.)

93 Scheiber az '50-es évek elejétől folytatta a Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája adatgyűjtését (Borzsák István levele Bálint Sándorhoz. Budapest, 1954. dec. 12.). Bálint egyedülállóan gazdag ponyvagyűjteményére másutt is utal (Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz. Irodalomtörténeti Közlemények, 1957. 1–2. 105.).

94 A II. Országos Nyelvészkongresszuson (Szeged, 1952. nov. 14–16.).

95 „1951 augusztusában felmentettek az egyetemi oktatás alól. Ettől kezdve egyetemi tanári státusban, önálló tudományos kutatóként dolgozom." Bálint Sándor önéletrajza. Szeged, 1956. jan. 19.; „nem tanítok, de megígérték, hogy olyan beosztást kapok, ahol kutatásaimat tovább folytathatom […] a dolog kissé fáj, de nem sújt le: ha lehetséges, még többet dolgozom." Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1951. okt. 15. Csapody Miklós: „Mintha utódom született volna". Bálint Sándor és Hetény János levelezése 1951–1980. Szakralitás, tudomány, művészet 2. k. 181.

96 A Szegedi szótár csak 1957 végén jelenhetett meg. „Terjedelme majdnem 1600 oldal. Szerényebb, tudományos szárazságával és tárgyilagosságával is éppen a magyar anyanyelvnek, a népi nyelvalkotó géniusznak bizonysága. Magában foglalja a maga történelmi fejlődésében és társadalmi hullámzásában azt a tájszólást, amely annyi más mellett Dugonics András, Tömörkény István, Juhász Gyula költészetének, emberi világának forrása. Ugyanakkor a szegedi népéletnek, népkultúrának is enciklopédikus feldolgozása." Bálint Sándor levele Lang Ernőnek. Szeged, 1958. jan. 28. Bálint [Sándor]–Lang [Ernő]: Ötvennégy levél – negyvenöt válasz. Fiftyfour Letters – Fortyfive Answers 1958–1979. Adelaide, 1984. 5.

97 A népi iparokról A szögedi nemzet 2. k.

98 A szegedi papucs. A papucsos mesterégről A szögedi nemzet 1. k. 104, 2. k. 274–276., 338–347.; a talicskakészítésről uo. 2. k. 71–76.

99 Szeged, 1885.

A „képtelenül sokat" dolgozó Bálint nemsokára azt írta, „szomorúan kell Neked jeleznem, hogy – tekintve különleges helyzetemet – nem javasolták az egyetemen a szereplésemet. Fájdalommal mondok tehát le róla.[100] Mihelyt egy kissé lélegzethez jutok, a megemlékezést a megbeszélt téma keretein belül el akarom készíteni.[101] Ezt Löw Eszternek is megígértem, akit a napokban végre meglátogattam. Elvittem neki a Heine-fordítást.[102] Igen értékes, színvonalas beszélgetést folytattunk. Többször is elmegyek hozzá." (1953. jan. 17.) Scheiber szerint a „kérdezett témára az anyagot összegyűjtve megtalálod Szendreyék összeállításában, a Népünk és Nyelvünk 1924: 14, 25 és 1935:48. lapján.[103] Külön még Prohászka Ferenc: Hogy eszébe jusson. Ethnographia 1891:373. Külön felhívom szíves figyelmedet egy rokonhagyományra. Ez a lapáttánc, amelyről Haiczl Kálmán: A garamszentbenedeki apátság története. Budapest, 1913:170. lapján olvashatsz. A szövegben említett Jedlicska Pál: Kiskárpáti emlékek címen szép, érdekes könyvet írt.[104] Hátha ebben is van róla valami." (1953. aug. 19.)

Bálint hamarosan „megalázó, nehéz helyzetből" kereste fel Scheibert. Bár az Akadémia I. osztálya mindent megtett a *Szegedi szótár* kiadásáért, a legfelsőbb fórum „takarékosságra és papírhiányra hivatkozva elzárkózik a szerződés elől, és […] a kiadás sorsa teljesen bizonytalan." Ezzel Bálint kétségbeejtő anyagi helyzetbe került:[105] „a szótár legépeltetése, továbbá Péterké-

100 Bár a forradalomig nem adhatott elő, törődött növendékeivel és a hozzá fordulókkal. Scheiber tanácsára Schmelczer Imre, a Rabbiképző vallási néprajzzal és a magyar zsidóság történetével foglalkozó negyedéves hallgatója Csatkai Endréhez fordult kérdéseivel „Bálint Sándor egyetemi tanár úr ösztönzésére, akit már korábbról, Szegedről ismerek és most néhány hetek együtt tölthettem vele." Schmelczer Imre levele Csatkai Endréhez. Jánoshalma, 1954. aug. 9. (Soproni Múzeum)

101 Löw Immánuel emlékezete c. Tiszatáj-beli ismertetésén kívül más Löw-emlékezése nem ismeretes.

102 Nincs adat róla.

103 A szegedi Alföldkutató Bizottság néprajzi, társadalomrajzi és nyelvészeti folyóirata (1929–39). Az adat helyesen: Népünk és Nyelvünk, 1930. A 14. oldalon, Szendrey Zsigmond Apróbb szokások, népszokás-töredékek c. tanulmánya a határverésre, határkijelölésre vonatkozó adatokat közöl. A határkijelölésről Szendrey Ákos A közigazgatás népi szervei (1.), a délibábról Cs. Sebestyén Károly: A nomádpásztorkodás életformája. Népünk és Nyelvünk, 1938. 48.

104 Kiskárpáti emlékek. Hely- s művelődéstörténeti tanulmány. Budapest, 1882–91.

105 1954 telén csak egyik szobáját tudta fűteni (Grynaeus Tamás: Egy magyar szentembör. Szegedi Műhely, 1990. 1–4. 22.); többször havi 100 forintja jutott élelemre (Tóth Béla: Halovány ecsetvonások arcképéhez. Uo. 331.).

ékkel[106] [szemben] érzett kötelezettségem (romos házat vettek, helyre kellett valamennyire állítani) súlyos kiadásokat (legalább 12 ezer forintot) jelentett, amelyeket nagyrészt kölcsönből tudtam födözni abban a biztos reményben, hogy a szerződéssel esedékes pénzösszeggel mindent ki tudok elégíteni. A kölcsön határidős. Talán rokonaim, néhány itteni barátom is kisegítenek, így is mutatkozik egy 4–5 ezer forintnyi szükséglet, amelynek előteremtéséről nem tudok gondoskodni. Kedves Sanyi, Te mindig olyan kedves, önfeláldozó barátom voltál és vagy, hogy most is bizalommal fordulok Hozzád segítségért. Hátha most is nyílnék valami mód a számodra. Úgy gondolnám, hogy január 1-ével havi minimálisan 600 forinttal, fizetésemből törleszteném. Szívesen felajánlanám zálogul »Ethongraphia«-sorozatomat és néhány igen ritka könyvemet, ha erre szükség volna. Bizonyára nem haragszol soraimért, a mostani nehéz viszonyokat ismerve, tisztában vagyok kérésem súlyosságával. Nagyon kérlek, írj minél hamarabb, módodban volna-e segíteni rajtam." (1954. aug. 31.) Nem maradt fenn Scheiber válaszlevele, Bálint azonban hamarosan így írt: „nagyszerű baráti készségedet hálásan köszönöm, soha nem felejtem el, az Isten áldjon meg érette." (1954. szept. 7.)

Scheiber a szótárról sem feledkezett meg: beszélt Szabolcsi Bencével,[107] aki beszámolt róla, hogy „az [I. akadémiai] osztály értekezleten a nyelvészek mélyen pártolták a munkát. Meg nem jelenésének – szerinte – adminisztratív oka van csupán. Megígérte, hogy utána jár a dolognak és az ügyet magáévá teszi." (1955. jan. 22.) Visszaküldve Bálint ponyvanyomtatványait, azt tudakolta, „Ki volt az a korai szegedi zsidó, akivel kutatásaid során találkoztál. S hol találkoztál vele? Vagy erről, vagy a másik középkori szegedi zsidóról fogsz tőlem adatokat kapni."[108] (1955. márc. 10.) Bálint nemsokára a bolygó zsidó motívuma felől érdeklődött:[109] szótárába nem vette fel, mert „olvastam ugyan a Kálmány-hagyatékban, de nem a

106 Elvált felesége, Németh Sára Bálint fogadott fiával, Péterrel Budapesten élt. Később „Könyveim tiszteletdíjából belevágtam feleségem számára egy budapesti öröklakásba […]. Kell egy félév, amikor valamelyest egyensúlyba jutok." Bálint Sándor levele Lang Ernőhöz. Szeged, 1959. nov. 27. Ötvennégy… 25.

107 Szabolcsi Bence (1899–1973) zenetörténészt (Szabolcsi Miklós unokabátyját) Bálint már 1934-ben megnyerte rövidéletű, Berczeli Anzelm Károllyal indított Izenet c. folyóirata munkatársának (Csapody Miklós: Bálint Sándor… Életrajz 59.). 1948-tól az MTA levelező, 1955-től rendes tagja.

108 L. 2. jegyzet.

109 Erről Scheiber Additions to the history of legend of the wandering jew in Hungary. Midwest Folklore, 1956. 6. 3. (4183, BSk 221.). Az Arany-motívum párhuzamairól Bolygó zsidó – örök zsidó. In: Folklór és tárgytörténet 172–175.

szegedi nép ajkáról. Igen röstellem, hogy nem jegyeztem ki a Számodra. Kárpótlásul azonban mellékelve küldöm Varga Lajos népi írónak (bővebben: Egy magyar szentember 31–34)[110] két feldolgozását". (1956. máj. 7.) Bálint egyik '56. őszi üzenete, amelyben egy Arany János-levélmásolat késedelme miatt kérte barátja türelmét, állítólagos „ellenforradalmi szereplését" illetően kulcsfontosságú: „Egyelőre nem tudok utánanézni, mert bokatöréssel szobafogságban tespedek." (1956. szept. 30.) Két héttel a forradalom leverése után érthető módon egyetlen szót sem írt „az eseményekről", továbbra is szinte kizárólag filológiai adatokat közölt „Török Károlyról: Reizinger Jakab: Török Károly emlékezete. Szegedi Napló 1922:53. sz. [;] Arany Jánosról: Arany János levele Pálfy Ferenchez, hogy utcát neveztek el róla. Szegedi Híradó 1880:206. [;] b. ([…] a Bob néven író Szigethy Vilmos [1877–1952] kiváló szegedi újságíró, egyben akkori városi főlevéltáros): Arany János szegedi utcája. Legenda Amphionról, aki 56 évig hiába pengette lantját. Délmagyarország 1936: 241. sz. Még egy Arany János-vonatkozású szegedi cikk: Farkas Géza: Néhány perc Aranynál. Szegedi Híradó 1882:245. sz. Még valami, nézz utána, ha kedved van hozzá: Tompa Mihály három levele. Délmagyarország 1911:295. sz." „Személyemről egy kis hír" gyanánt tudatta: „az egyetem akcióba lépett katedrára való visszakerülésem érdekében. Ezt éppen ma közölte a rektor velem.[111] Talán még az ősszel.[112] […] arra kérlek, ha a nekem szánt Löw-köteteket a ponyvákkal együtt leküldenéd [!]."[113] (1956. nov. 18.)

Miután a többi ponyvát Schindler József 1957 elején visszavitte neki, köszönete késedelmét Bálint azzal magyarázta: nem írt, „mert már nov. elején L[öw]. Esztertől megnyugtató híreket kaptam Rólad. Ezt később Sch[indler]. is megerősítette. Örültem, hogy azokban a nehéz napokban, a Köztársaság tér szomszédságában nem esett szemé-

110 Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza. A Budapesti Egyetem Magyarságtudományi Intézete–Franklin Társulat. Budapest, 1942.

111 Baróti Dezső már 1956. okt. 9-én megígérte rehabilitációját. 19-én maga kezdeményezte előadási jogának visszaadását, 24-én Baróti kérte fel tanszékének azonnali elfoglalására.

112 Ügye 1956. nov. 20-án került az egyetem tanácsa elé. A minisztérium dec. 20-án adta vissza előadási jogát, visszahelyezése után 1957 februárjától adott újra elő.

113 Kulinyi Zsigmond–Löw Immánuel: A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig. Szegedi Zsidó Hitközség. Szeged, 1995. (1951, BSk 149.) és Immanuel Löw: Studien zur jüdischen Folklore. Hrsg. v. Alexander Scheiber. Georg Olms Verlag. Hildesheim–New York, 1975. (l540, BSk 158.)

lyes bajotok.[114]A Sch[indler].-említette dolgot örömmel és készséggel hallgattam, ehhez azonban élőszavas megbeszélésre lesz szükség.[115] Pestre aligha utazom tavasz előtt. Lábam ugyan szépen gyógyul, de még nincs teljesen rendben. Örömmel közlöm Veled, hogy rehabilitációm dec. végén hivatalos megerősítést nyert.[116] A Karra visszakerültem, intézetem restaurációja folyamatban van. Úgy hírlik, hogy még a tanév folyamán visszaállítják a doktorátus és magántanári habilitáció régi rendjét. Erről is majd elbeszélgetünk, ha már többet tudunk a dologról. Sok mindenről, szakmai dolgokról is szeretnék elbeszélgetni veled, alig várom, hogy találkozzunk. A kritikus októberi napokban sokszor, sok szeretettel gondoltam Rád, családodra és tanítványaidra." (1957. jan. 16.)

A tárgyszerű adatközlést egy évtized multán is folytatták; Scheiber szerint „A geszel nem héber szó. Ex. XXV. 2. fordítása: »Vegyenek nekem ajándékot…« A teruma valóban a hérim igeformából származik, annyit jelent: »emelni«. Azért jelent ez az ajándék és emelés egyet, mert a vagyonukból emelik le azt, amit ajándékoznak. Ez a rész nincs összefüggésben semmi lengetéssel. Itt a pusztai Szentély számára felajánlott ajándékokról van szó. Buber-fordítás lesz majd. Meg fogod kapni. Került-e eléd az óta Mikszáth-levél? A bolygó zsidóról lejegyzett szövegeidet egyszer majd juttasd el hozzám." (1969. okt. 23.) Scheiber azért érdeklődött továbbra is Mikszáth szegedi korszaka iránt, mert az író leveleinek összegyűjtésén dolgozott. Amikor a leveleket Bálint megkapta: „Már át is tanulmányoztam, külön is gratulálok a kitűnő jegyzetapparátushoz.[117] Kérlek, add át [Zsoldos] Jenőnek is legmelegebb üdvözletemet." (1970.

114 Scheiber és családja a külső-józsefvárosi Kun utca déli sarkán álló bérházban lakott. Az épület nem esett messze a Köztársaság tértől, ahol a felkelők 1956. okt. 30-án megostromolták a pártházat.

115 Scheiber arra kérte Schindlert, tudja meg Bálinttól, az új helyzetben van-e lehetőség 1949-es habilitációja megerősítésére. Scheiberből, az ELTE, a debreceni Református Teológia, a cincinnati, New York-i és jeruzsálemi egyetem díszdoktorából végül sohasem lett szegedi professzor. Ilia Mihály és Keserű Bálint javaslatára 1984-ben az egyetemi tanács (egy ellenszavazat mellett) választotta címzetes egyetemi tanárrá. Oklevelét betegsége miatt azonban már nem tudta átvenni, Dán Róbert tanítványa juttatta el hozzá. Ilia Mihály szóbeli közlése. Szeged, 2013. febr. 7.

116 Tanszékén 1956. dec. 23-án a Kádár-kormány véglegesítette.

117 Scheiber Sándor–Zsoldos Jenő: Kiadatlan Mikszáth-levelek az Országos Széchényi Könyvtárban. OSZK. Budapest, 1964. Zsoldos Jenő (1896–1972) irodalomtörténész, nyelvész. 1920-tól a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziumának tanára, 1939–65-ben igazgatója. Részt vett a Scheiber gondozta Magyar–Zsidó Oklevéltár szerkesztésében, állandó munkatársa volt a Magyar Nyelvőrnek.

febr. 6.) A *Szegedi példabeszédek…* megjelenésekor megköszönte Scheiber „szíves ismertetési szándékát", amelyet az Ethnographiában javasolt valóra váltani.[118] „Szegény Zsoldos Jenő halála igaz részvéttel töltött el, nagyon rokonszenveztem vele. Megragadott a Biblia világában olvasható beszélgetésed!"[119] (1972. dec. 12.) Scheiber később azt kérdezte: „Szt. Erzsébet csodájának (a kenyér virággá válik) van-e irodalma s párhuzam-anyaga?" (1972. dec. 12.), másszor pedig (Arany János *Jóka ördöge* c. „pórregéje" kapcsán) azt tudakolta, kik írtak „a határkijelölés alkalmából való megcsapatásról. Úgy emlékszem, a Népünk és Nyelvünkben valahol megjelent cikkről[120] volt szó és másokról. Ha ezek kezed ügyében lennének, kérlek, írd meg újból, mert most szükségem lenne rájuk. A korrektúra már előttem van, ezért sürgős. Megjelent a kőszegi zsidókról való monográfia is, Schőnerrel küldöm."[121] (1974. aug. 24.) Bálint nagy elismeréssel fogadta barátja *Folklór és tárgytörténet* című munkáját is:[122] „Schőner [Alfréd] főtisztelendő úr szíves közvetítésével kézhez kaptam új művedet. Szívvel-lélekkel gratulálok hozzá: páratlan olvasottságod, nagy fölkészültséged és emócióid – mint mindig – most is elragadott. A folklór és irodalomtörténet klasszikus kézikönyvének érzem. Ami kérésedet, a Tiszatájban való recenziót illeti, készséggel vállalkozom rá, ha az új szerkesztőség akár személyem, akár a könyv jeles részének tematikája miatt nem zárkózik el előle.[123] […] Remélhetőleg a közeljövőben már megjelenik a mesepublikációm,[124] természetesen küldök belőle." (1975. ápr. 17.)

A kéziratot kérő Scheibernek ezt írta: „Nagy munkában vagyok, éppen azért arra kérlek, hogy a mellékelt, Mihály arkangyalról szóló terjedelmes kéziratból válogasd ki a legalkalmasabbnak talált részeket és az Évkönyv-

118 Szegedi példabeszédek és jeles mondások (Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 1972.). Scheiber írása nem ismeretes.

119 A Biblia világa. Szerk., bev. Rapcsányi László. MRT–Minerva Kiadó. Budapest, 1972. 69–107.

120 L. Zsigmond Ferenc „Jóka ördögé"-nek egy német változata. Irodalomtörténet, 1935. 1. 21–24.

121 Harsányi László: A kőszegi zsidók. Scheiber Sándor előszavával. MIOK. Budapest, 1974.

122 A Folklór és tárgytörténet először 1974-ben, két kötetben jelent meg a Makkabi Kiadónál.

123 Ilia Mihály, a Tiszatáj főszerkesztője 1974. december végén távozott a folyóirat éléről. Helyettese, Annus József az 1975-ös évfolyam első 5 számát mb. főszerkesztőként jegyezte, a 6. számtól Vörös László lett a főszerkesztő Annus helyettességével. Tagja maradt a szerkesztőségnek Olasz Sándor is. Gyuris György: A Tiszatáj fél évszázada 1947–1979. Somogyi-könyvtár. Szeged, 1997. 106–113. Bálint ismertetése végül nem jelent meg.

124 Tombácz János meséi. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1975.

ben ezeket közölnéd. Felhatalmazlak a szükségesnek látszó stiláris változtatások, összevonások elvégzésére is. Az így nyert szöveget házilag gépeltesd le. Ezt nem kell bemutatnod. Ha lehetséges, az én kéziratomat a végén küldd vissza. A Tiszatájnak eljuttattam a recenziót, még nem kaptam rá választ. El vagyok készülve a visszaküldésére is. Mindenesetre a másolatot itt mellékelem. Személyesen majd többet is. […] A szegedi táj néprajzi monográfiájának szegedi megjelenése valószínűnek látszik.[125] A történeti részben méltatom Löw Immánuel személyét és munkásságát is. Te kedves voltál bibliográfiai adatokkal szolgálni. Vajon meg tudnál-e ajándékozni a Fauna etc. és a Studien etc. c. műveivel, amelyeket Te adtál ki.[126] Ha nem volna módodban, betekintésre küldd el mihamarabb rövid időre. Egy közlésre is alkalmas fényképnek is örülnék. A Löw-dolgok igen sürgősek. Tombácz János meséinek az Akadémiai Kiadónál való megjelenése még mindig húzódik." (1975. júl. 30.) Scheiber úgy ítélte, a MIOK-évkönyvbe szánt, „Lenyűgözően érdekes és utolérhetetlenül gazdag tanulmányodból nem vágható ki részlet anélkül, hogy az egész meg ne csonkulna. Az egész viszont nekünk hosszú. Hadd javasoljam: Ha megírod a Rádió-előadásod, add nekünk a kézirat egy példányát közlésre.[127] Nekünk az nagyon megfelelne. Küldök egy Löw-képet.[128] […] A Fauna leírása megvan a bibliográfia 946. száma alatt. A másodiké ez: Immanuel Löw: Studien zur jüdischen Folklore. Herausgegeben von Alexander Scheiber. Hildesheim – New York, 1975. 8° x + 150." (1975. júl. 31.) Amikor kézbe vette Bálint *Ünnepi kalendárium*át, azt írta: „Drága barátom! Két halhatatlan műved olvasásával ünneplem az év kezdetét.[129] Amíg magyar néprajzkutatás lesz, ezekhez, mint orákulumokhoz fordulnak. Szobrod talpazatára fel lesznek írva

125 A szögedi nemzet kiadását Trogmayer Ottó régész, a Móra Ferenc Múzeum igazgatója vállalta; „A szegedi múzeum részéről hajlandóság mutatkozik a szegedi táj népéletének még az elmúlt évtizedben megírt, nyilván három kötetre terjedő monografikus kiadására." Bálint Sándor levele Lang Ernőhöz. Szeged, 1974. okt. 29. Ötvennégy… 282.

126 Fauna und Mineralien der Juden. Georg Olms Verlag. Hildesheim, 1969. és Studien zur Jüdischen Folklore. Uo. 1975.

127 Előadása Vendégségben „Kána menyegzőben" címmel 1976. aug. 6-án este hangzott el a Kossuth Rádióban, vö. Bibliai elemek a magyar néphagyományban. RTV–Minerva. Budapest, 1978. 267–269.

128 A szögedi nemzet 1 k. 24.

129 Az Ünnepi kalendárium két kötetével (Szent István Társulat. Budapest, 1977.), noha Bálint majdani szobrának emlegetésével másutt is A szögedi nemzet első két kötetére utal. Az Ünnepi kalendárium 1. k. ajánlása: Scheiber Sándornak a régi hűséges szeretettel Bálint Sándor 1978. újév. (Folklór és tárgytörténet 889.)

e művek címei s eléje: Állítá a szögedi nemzet.[130] Érd meg egészségben, frissességben a három kötet megjelenését és később a továbbiakat is."[131] (1978. jan. 4.) Portréfilmjét látva is úgy vélte: „Mégis meglesz a szobor, amelyről – ne feledd – először én beszéltem."[132] (1979. júl. 20.) Miután 1980. február 29-én elhunyt elvált felesége, akit haláláig gondozott, Bálint kérésére a péntek esti imában Scheiber imádkozott lelki üdvéért.[133]

Bálintot 1980. május 20-án temették. „Amikor az alsóvárosi templomból kihozták felejthetetlen barátom, Bálint Sándor koporsóját, szüntelenül arra gondoltam, hogy ezt is munkaasztalából kellett volna elkészíteni. Ezen értek és készültek örökbecsű munkái."[134] Később is a legtisztább jellemnek mondta: „Nem volt kétes gondolata sem, nemhogy cselekedete. Pedig voltak ellenségei, ki tudja, miért és honnan. De ő senkinek soha nem ártott. Azt hiszem, a halála napján kezdték őt igazán felfedezni és értékelni, akkor döbbentek rá ellenlábasai és irigyei, hogy amit alkotott: monumentális. Mert hitt benne, értett hozzá – és mert semmilyen csábítás, riogatás nem térítette el kitűzött céljaitól."[135] Nekrológja szerint elhunyt barátja „A szakrális néprajznak nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában egyik legalaposabb szakembere volt. Négy évtizeddel ezelőtt jelent meg *Népünk ünnepei* című könyve (1938), amelyhez azóta is gyűjtötte az anyagot, hogy napjainkban három nagy kötetben tegye teljessé: *Karácsony, húsvét, pünkösd* (2. kiadás, 1976)[136] és *Ünnepi kalendárium* I–II. (1977). Egyháztörténeti, liturgiai, irodalmi és néprajzi tudás vértezetében mutatja be az év katolikus ünnepeit. A ponyvára éppúgy tekintettel van, mint az egyetemes néprajz irodalmára. Mindenütt visszanyúl a forrásig. Ezek a könyvek – ha valamely világnyelven megjelennek – nélkülözhetetlenek lesznek a tudományban. Második, ezzel egyenértékű tevékenysége szegeddel kapcsola-

130 Az Alsóvárosi templom parkjában 1989. aug. 1-jén kapott kőszobrot, Kalmár Márton alkotását, a Dóm téri Panteonban 1993. máj. 21-én (Szeged napján) helyezték el Szathmáry Gyöngyi szobrát.

131 A szögedi nemzet 3. kötetének (A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1978/79–2. Szeged, 1980.) megjelenését már nem érhette meg.

132 A legszögedibb szögedi c. 50 perces portréfilmjét (leirata: „Nehéz útra…" 123–132.) két héttel 75. születésnapja előtt, 1979. júl. 19-én mutatta be az MTV 1. csatornája.

133 Bálint Sándor szóbeli közlése. Szeged, 1980. ápr. és Dávid Katalin: Imádkozott egy keresztény asszonyért. Emlékek Bálint Sándorról. In: Scheiber Sándor emlékezete 126.

134 Asztalból koporsó. Fejezet a magyarországi zsidó szakrális néprajzból. Folklór és tárgytörténet 875–876.

135 Bálint B. András: A Vigilia… 825.

136 1. kiad. Uo. 1973.

tos. Ami szegedi, tőle nem lehetett idegen, szemkörét nem kerülhette el. A kétkötetes *Szegedi szótár* (1957) városa „népéletének és művelődéstörténetének enciklopédiája". A *Szeged városa* (1959), *A szegedi paprika* (1962), *A szegedi nép* (1968), *Szegedi példabeszédek és jeles mondások* (1972), *Szeged reneszánsz kori műveltsége* (1975), *Tombácz János meséi* (1975), mind a város és népe múltjának és jelenének megismertetését célozzák. *A szögedi nemzet* három kötete életművének koronája. »Jelen mű: szülővárosom népi hagyományvilágának megörökítése sok évtizedes kutatásnak, szemlélődésnek, egy emberélet örömmel vállalt iparkodásának gyümölcse.« Ezzel a vallomással indítja – a szegedi Móra Ferenc Múzeum kiadásában megjelent – trilógiáját, amely mindazt tartalmazza, amit az írott források és a szájhagyomány alapján a szegedi néphitről tudni lehet. A sors mostohaságának nem egyetlen jele irányában, hogy megjelenését nem érhette meg. Nem láthatja összegyűjtött dolgozatait sem, amelyet a Magvető jelentet meg. E könyvtárnyi irodalom szerzője szegény, szerény – több: alázatos ember volt. A mások érdemeit felnagyító, a magáét háttérbe szorító. Érző, érzékeny lélek. A legtisztább ember, akit sok évtizedes barátságunk folyamán megismerhettem. Ha Szegeden sétáltunk, megjelöltem előtte a helyet, ahol majd szobra áll. Vigasztalni, erősíteni akartam vele. Utolsó, nagy könyvei érkezésekor válaszomban mindig azt írtam: hatalmas kőkockák ezek szobra talapzatához. Haláláig csak kandidátusságig vitte. Biztos vagyok benne, hogy értékekre fogékony korunk Szeged halhatatlan fiának nem késlekedik méltó emléket állítani; s Bálint Sándornak valóban szobra lesz városában."[137]

Bálint egyik, posztumusz megjelent beszélgetését ezzel vezette be: „Szegednek fontos szerepe van az egyetemes folklórkutatásban. Itt született s részben itt működött Kálmány Lajos. Hatalmas népköltési gyűjtése mellett tanulmányaiban foglalkozott a népköltészet mitikus alakjaival, s ezzel hozzájárult a magyar folklórtudomány korszerű megalapozásához. Itt született s élt legbizalmasabb barátja, Löw Immánuel, aki monumentális művelődéstörténeti alkotása – a *Die Flora der Juden* – mellett három remek folklorisztikus monográfiát írt […]. Szeged fia a harmadik nagy folklorista, Bálint Sándor is. A szakrális néprajznak a világon egyik legnagyobb kutatója és feldolgozója volt. Megadatott neki, hogy 1938-ban a *Népünk*

137 Bálint Sándor. In: Folklór és tárgytörténet 888.

ünnepei című könyvében kijelölje a határokat és negyven éves búvárkodása eredményeit még bemutathassa két nagy művében: a *Karácsony, húsvét, pünkösd*ben és az *Ünnepi kalendárium*ban. Módszere kiérleltebb és sokrétűbb lett, anyaga gazdagabb. Nem korlátozódik a latin szertartású, katolikus nép világára Magyarországon. Rendszerezni iparkodik a görög katolikus és protestáns szakrális kultúrák hagyományait is. Egyszerre vállalkozik alapvetésre és szintézisre, dokumentációra és értelmezésre. A vallásos hagyományvilágot beleágyazza a hazai liturgiába és ikonográfiába, a közép-európai kultuszáramlatokba. Szem előtt tartja a hazai művészet- és településtörténet, honismeret, irodalom és folklór, népkönyvek és ponyvatermékek tanulságait. Felhasználja a szomszédos népek szakkutatásának eredményeit. Minden ünnepnél, jeles napnál visszanyúl az első forrásig és végigkíséri történetét. Johannes Boltét – a német néprajztudomány óriását – barátai Doctor Allwissend és Treuer Johannes mesecímekkel illették.[138] Az volt Bálint Sándor is: a mindentudás és hűség megtestesítője. Minden leírt betűjének, minden kiejtett szavának etikai hitele volt. Ki tudja pótolni tudományát? Ki pótolhatja emberségét? Csapody Miklós hálára kötelezte a magyar néprajztudományt azzal, hogy magnószalagon rögzítette Bálint Sándor emlékezéseit és ezeket most közzéteszi. Fontos forrás lesz a nagy tudós életrajza, szemlélete és örökre abbahagyott tervei megismeréséhez."[139]

138 Johannes Bolte (1858–1937) német klasszika-filológus, népdal-, színjáték-, népmesegyűjtő, motívumkutató. A századelőn a Zeitschrift der Vereins für Volkskunde szerkesztője, a Grimm testvérek mesegyűjteménynek kiadója, kommentátora.

139 A kultúra és az emberség… Forrás, 1981. 6. 59. és „Nehéz útra…" 141.

MIKLÓS PÉTER

A keresztény politika modelljei a koalíciós években Mindszenty József és Bálint Sándor eltérő útjai

A keresztény politikai tevékenység alapja a tizenkilencedik századtól kezdődően nem más, mint a történelmi keresztény egyházak tanításának a társadalmi diskurzusban és a közéleti küzdőtéren való megjelenítésének igénye. Számos – régiónként, koronként, történeti kontextusonként eltérő – modellje volt megfigyelhető a keresztény politikai érdek- és értékképviseletnek.

A következőkben a keresztény közéleti magatartásnak két – a modern magyar politikatörténet talán legérdekesebb periódusában, a koalíciós években (1944–1949) megjelenő és igencsak eltérő – alakzatát mutatom be (elsősorban saját korábbi kutatásaim alapján): Mindszenty Józsefét és Bálint Sándorét. Mindszenty a katolikus eszmerendszer rendíthetetlen híve, a politikai katolicizmusnak hőse is és mártírja is. Bálint Sándor – a kiváló néprajztudós – elkötelezett katolikus, ugyanakkor nyitott szellemiségű politikus, 1945 és 1948 között kereszténydemokrata képviselő a magyar törvényhozásban. Noha egyikük az ultrakonzervatív politikai katolicizmust, másikuk a progresszívebbnek számító kereszténydemokráciát képviselte – végül mindketten egy-egy, a kommunista diktatúra gépezete által kreált koncepciós per áldozatai lettek.

1945 nyarának elején Balogh István és Varga Béla fölkereste Veszprémben Mindszenty Józsefet. Balogh páter ekkor arra kérte Mindszentyt, hogy keresse föl Vorosilovot, s mondjon köszöntet mind a marsallnak, mint Sztálinnak a – nyilas fogságból való – szabadulásáért.[1]

Mindszenty ekkor kitért válasz elöl, Balogh azonban még később, egy budapesti találkozásukkor is forszírozta a dolgot, mire a későbbi hercegprímás határozottan nemet mondott.[2]

1 Balogh Margit: Mindszenty József. Budapest, 2010. 233–248.
2 Mindszenty József: Emlékirataim. Vaduz, 1988. 67–68.

1946. január 2-án Mindszenty József érdekes tiltakozó levelet írt Tildy Zoltán miniszterelnöknek. Úgy tudta ugyanis a hercegprímás, hogy a Vörös Hadsereg a Moson vármegyei Császárréten kétezer-négyszáz kataszteri hold földet szeretne tartósan bérbe venni, hogy ott települést hozzon létre, s oda ukrán családokat – akik közül kétszázan már meg is érkeztek Magyarországra – költöztessen.

Ez ellen a terv ellen tiltakozott Mindszenty: „Mint az ország hercegprímása a nemzet érdekeit tartva szem előtt e terv ellen, ha csakugyan fennáll, vagy csak szóba is jött, a leghatározottabban óvást emelek és tiltakozást jelentek be. Hangoztatjuk és joggal meg alappal, hogy az ide igazságtalanul átdobott magyar véreinket nem tudjuk csonka területünkön elhelyezni és eltartani, de ugyanakkor idegen nemzetbelieknek adnánk helyet. Ilyen eljárással magunk alatt vágnók a fát minden irányban."[3]

Mindszenty levelére Tildy Zoltán megbízásából, az ő nevében Balogh páter írta meg a választ. A miniszterelnökség először Kovács Béla földművelésügyi államtitkárnál érdeklődött erről az állítólagos telepítési tervezetről, majd Tildy és Nagy Ferenc a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjainál is rákérdezett az ügyre, ám mindkét helyről azt a választ kapták, hogy – mint Tildy lejegyezte Baloghnak – „semmi ilyen tény vagy terv nincs".[4] Balogh ezeket összefoglalva fogalmazta meg a válaszlevelet a hercegprímásnak 1946. január 15-én.

Balogh István 1946. február 16-án – alig több mint két héttel a köztársaság kikiáltása és Tildy Zoltán köztársasági elnökké választása után – levelet írt Hamvas Endre csanádi püspöknek, amelynek arra kérte, tegye megfontolás tárgyává, illetve próbáljon meg hatással lenni Mindszentyre, hogy a magyar katolikus egyház – élén a hercegprímással és a felsőklérussal – fogadja el az új államformát, s tegyen gesztusokat a köztársaság vezetői és az új politikai berendezkedés reprezentánsai felé.

„Az egyház részéről a köztársaság és annak elnöke iránt bizonyos passzivitás érezhető. Az első három napban egyháziak és egyházközségek részéről érkeztek hozzám gratuláló táviratok. Azután látszat szerint – mint mondottam – mintegy titkos utasításra ezek teljesen megszűntek; egyetlen püspök sem üdvözölte.

3 Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár (a továbbiakban: SZCSPL) IV. 8. 58.
4 SZCSPL IV. 8. 58.

Nem kívánom Nagyméltóságod felfogását, vagy álláspontját befolyásolni, mégis kérem, méltóztassék megfontolás tárgyává tenni, nem kellene-e mégis bizonyos közeledésnek jelt adni akár a papság, akár az egyházközségek útján. Egyébként is aggodalommal látom, hogy a viszony mindinkább romlik, holott most Őeminenciája[5] hetek óta valóban a legteljesebb tartózkodást tanúsítja és a tüntetéseket az ő nevében olyanok provokálják, akik az antiszemitizmust szeretnék újra lángra lobbantani. Ez természetesen a nagyközönség előtt még nem áll tisztán, a munkáspártok sajtójának pedig nem áll érdekében a valóságot közölni.

Kívánatos volna megfontolás tárgyává tenni, nem volna-e alkalmas, ha Őeminenciája akár saját személyében, akár a püspöki kar nevében olyan nyilatkozatot adna, mely minden félreértést kizár, különösen a földreform és a legitimizmus tekintetében."[6]

Hamvas püspök erre 1946. február 21-én reagált. Levelében kijelentette, hogy – mint az az egyház tanításából is következett – a monarchia híve volt, de köztársaság felé is illő tisztelettel és az állampolgároktól elvárható lojalitással lesz, s szót ejtett a szerinte szégyenletes Mindszenty-ellenes tüntetésekről, illetve az azok hatására szervezett, a bíboros melletti megmozdulásokról is.

„A királyság híve voltam mostanáig – írta Hamvas Endre. – Ezt tudják rólam igen sokan. Vajjon nem joggal tarthattam-e attól, hogy nem hisznek érzelmeim őszinteségében és farizeusnak vagy szélkakasnak mondanak, ha most ennek ellenkezőjét juttatom kifejezésre? Vajjon én is úgy tegyek, mint néhai Balthazár református püspök[7], aki rövid egymásutánban üdvözölte áradozva Károly királyt, Kun Bélát, a román királyt és Horthy Miklóst? Nekem, katolikus püspöknek ez etikai és pszichológiai lehetetlenség.

Tisztán ez volt az oka, hogy én nem üdvözöltem a köztársaságot és annak tiszteletreméltó elnökét, nem pedig valami ellenséges indulat vagy számító passzivitás. Államtitkár Úr tudja, hogy mi az Egyház tanítása az államformáról és az alattvalói lojalitásról.[8] Ehhez tartjuk magunkat és ez a

5 Mindszenty József.

6 SZCSPL I. 1. a. 500/1946.

7 Baltazár Dezső (1871–1936) 1911-től halálig a Debrecen székhelyű Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke.

8 Aquinói Szent Tamás (1224–1274) – akinek modernizált tanítása (a neotomizmus) a tizenkilencedik század második felétől a második vatikáni zsinatig (1962–1965) az egyház hivatalos álláspontja volt – szerint az ideális államforma – teológiai alapokon – a monarchia

köztársaságot csak segítheti. Semmiféle utasításról, mely az egyházközségeket elhallgattatta volna, nem tudok.

Ami végül a prímás személye ellen való tüntetéseket illeti, ezek a katolikus hívők tömegében mélységes ellenkezést támasztanak és nem alkalmas a bizalom felkeltésére a kormányzat iránt. A szegedi tüntetésen is táblákat vittek: »le Mindszentyvel« és kiabálták /igaz, hogy csak egy kis megszállott csoport/: »kötelet Mindszentynek!« – azonban magam láttam, hogy a felvonultatott munkások túlnyomó többsége a kényszeredettség unottságával vett részt a tüntetésben és talán nem csalódom, hogy szégyenlették."[9]

1946. február 14-én Csongrád vármegye székhelyén, Hódmezővásárhelyen is tüntettek a baloldali pártok hívei azt skandálva, hogy „Le a reakcióval, le a fasizmussal, vesszen a reakciós hercegprímás!" De több mint egy hónappal később, a Baloldali Blokk megalakulásának idején is ezek voltak a vásárhelyi tüntetők jelszavai (a „Kisgazdapárt jobbfele, közéletből kifele!" mellett): „Munkát, kenyeret, Mindszentynek kötelet!" „Le a reakcióval, vesszen a reakciós sváb Mindszenty!"[10]

1946. május 31-én Hamvas Endre – mint egyházi elöljárója – kánoni megintésben részesítette Balogh pátert. Ennek indokai a következők voltak. A püspök szerint Balogh lakásán gyakran megfordultak nők – köztük színésznők is –, s ezekről a sajtó is ír, ám Balogh soha nem tiltakozott az ilyen témájú cikkek ellen. Ezen kívül – így Hamvas – „hivatali működésének olyan színezete van, mintha hivatalát egyéni anyagi célokra használná fel", amivel „a papi állás tiszteletét rontja".[11]

Hamvas úgy tudta, hogy az államtitkár „szinte mosolyogva nyilatkozott az egyházi javak elvételéről", valamint 1946 márciusában a Mindszenty és a Független Kisgazdapárt jobbszárnya elleni budapesti tüntetésekről – amelyben a hercegprímás jelképes koporsójával vonultak a tiltakozók – azt nyilatkozta: „komoly és érett, dicséretre méltó megmozdulás volt a munkáspártok részéről".[12]

A főpap intése okaiként sorolta még a követezőket: Baloghot sokan korruptnak tartják, akinek „országárusító" tevékenységét maga Miklós Béla

9 SZCSPL I. 1. a. 500/1946.
10 Vásárhely Népe, 1946. február 15. és 1946. március 12.
11 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V–700/44. 15.
12 ÁBTL 3.1.9. V–700/44. 15.

miniszterelnök is bírálta, ám a páter ezt nem kérte ki magának, illetve nem utasította vissza; államtitkárként asszisztált a kormány erkölcsileg kifogásolható (például a házasság felbontási eljárásnak egyszerűsítése) intézkedéseihez; a püspöki kar 1945. októberi választási körlevele elleni politikai támadásokban szerepelt vállalt. Sőt, Hamvas még azt Balogh páter – mint egy ideig a sajtóügyekért is felelős kormánytag – számlájára írta, hogy „a magyar katolikusoknak nincs napilapja”.[13]

A kánoni intés végén a csanádi püspök azt javasolta papjának, hogy Budapesten ne tartson fönn külön lakást, hanem „lakjék inkább valamely zárdában vagy egyházi intézményben”, valamint „hivatali állásában kerülje az anyagiak körül való vádak lehetőségét”.[14] A főpásztor már ekkor kilátásba helyezte, hogy amennyiben ezeken a páter nem változtat, egyházi felsőbbsége gondoskodni fog a föntebb leírt helyzet megszűntetéséről. Ez később – Balogh egyházi szolgálatának fölfüggesztésével – meg is történt.

Hamvas a kánoni megintés – amelynek adására a püspök Mindszentytől kapta az utasítást – indokai között utalt Miklós Béla sértő bírálatára és vádaskodására. Ennek az alapja az volt, hogy Teleki Géza gróf, polgári demokrata politikus, az Ideiglenes Nemzeti Kormány egykori vallás- és közoktatásügyi minisztere 1945 decemberében családjával együtt három hetet töltött Grősz József vendégeként a kalocsai érseki palotában. Teleki azokban a napokban az egyik közös étkezés után – több tanú jelenlétében – a következő történetet mesélte el Grősznek.

„Ez év októberében – mondta Teleki Géza a miniszterelnök úrnak, Dálnoki Miklós Bélának dolgozószobájában voltam Balogh István min[iszterelnökségi]. államtitkár úrral együtt. Ekkor a miniszterelnök nekitámadt Balogh Istvánnak, mert egy körözvényt írt alá a miniszterelnök nevében a miniszterelnök tudta nélkül. A körözvényben béremelésről volt szó, amit így akartak keresztülvinni. Azután a min[iszter].elnök ezt mondta Balogh Istvánnak: »Tudod, mi vagy Te? Országárusító gazember?« – Balogh ezt szó nélkül tudomásul vette. A min[iszter].elnök folytatta: »Azt hiszed, én nem tudom, mi folyik itt mellettem a te szobádban? Nekem dokumentumaim vannak!« Balogh erre sem szólt egy szót sem.”[15]

13 ÁBTL 3.1.9. V–700/44. 16.
14 ÁBTL 3.1.9. V–700/44. 17.
15 ÁBTL 3.1.9. V–700/44. 51.

Mindezekről a kalocsai érsek tájékoztatta Mindszentyt, s az ügyről jegyzőkönyvet is készítettek Esztergomban 1946. április 11-én, amelyet mind Grősz József, mind Gombos Károly kalocsai érseki irodaigazgató saját kezűleg aláírt.

Mindszenty József 1947. március 31-én levélben fordult Nagy Ferenc miniszterelnökhöz, amelyben egyrészt kifogásolta, hogy a hatóságok nem engedélyezték a márciusi fővárosi népmissziót záró – a Szent István Bazilika és a Hősök tere közötti – körmenetet, másrészt kérte a kormányfőt, hogy álljon ki a hitoktatás kötelező jellege és a vallásszabadság biztosításának ügye mellett.

A levél törzsszövege az alábbiakban olvasható.[16]

„Miniszterelnök Úr!

Március 30-ára körmenetet jelentettek be a népmisszió szertartásai kapcsán a fővárosi egyházközségek a Bazilikától a Hősök terére. Először engedélyezték, aztán megtiltották /A sajtóban az elmaradásnak a más okkal való magyarázata is jellemző/.

A vallásszabadság újabb sérelme miatt újabb tiltakozást jelentek be. Nem mintha ez ma olyan egyedi eset volna; de nemrég Miniszterelnök Úr államtitkára[17] nyílt gyűlésen hirdette ki, hogyha valóban sérelem éri az egyházat, Miniszterelnök úr, Balogh István és Varga Béla[18] azonnal kiállnak megvédeni azt. Íme, az alkalma és ideje a kiállásnak, sőt el is késett, mert a nem szabad országban már a hitoktatás „szabadsága” is csak elméleti, mint beiktatása óta maga a vallásszabadság is.

Fogadja Miniszterelnök Úr őszinte tiszteletem nyilvánítását.”

1947 márciusa a huszadik századi magyar katolicizmus történetében mozgalmas időszak volt, hiszen ekkor kezdődött az a két hónapig tartó folyamat, amelynek idején a kötelező iskolai hitoktatás körüli viták zajlottak. A fakultatív hitoktatás bevezetését a – valójában kriptokommunista – kisgazda vallás- és közoktatásügyi miniszter, Ortutay Gyula javasolta (persze kommunista biztatásra), a nagyszabású társadalmi tiltakozás – amelynek

16 SZCSPL IV. 8. 240.

17 Balogh István (1894–1976) római katolikus pap, kisgazda politikus, 1944 decembere és 1947 augusztusa között a miniszterelnökségez vezető államtitkár.

18 Varga Béla (1903–1995) katolikus pap, kisgazda politikus, 1946 februárja és 1947 júniusa között a nemzetgyűlés elnöke.

egyik legfontosabb színhelye volt Szeged – hatására azonban az elképzelést 1947 májusában levették a napirendről.[19]

Mindszenty ebben a levelében sem fogalmaz meg konkrét igényt vagy követelést, inkább – miközben fölhívja a figyelmet a katolikus egyház sérelmeire – a lelkiismeret hangjaként igyekszik megszólalni.

Mindszenty Józseférő l hangsúlyaiban merőben eltérő, alapjaiban azonban azonos út Bálint Sándoré, aki néprajztudósként a magyar keresztény hiedelemvilág és a szegedi nép tárgyi és szellemi hagyatékának értő kutatója, politikusként 1945 ősze és 1948 decembere között a Barankovics István vezette Demokrata Néppárt parlamenti képviselője volt. Az államszocializmus titkosszolgálata élete végéig megfigyelte: „klerikalizmusát" és kereszténydemokrata elkötelezettségét rendszerellenes veszélyforrásként tartotta nyilván.

A magyar kereszténydemokrata hagyományban Bálint Sándor közéleti munkássága egyelőre nem tartozik a legismertebb politikai életművek közé. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a hazai kereszténydemokrácia történetének alapos és módszeres földolgozása várat magára, s néhány fontos részterületet, illetve eseménysort ismertető szaktanulmányon kívül alig-alig áll rendelkezésünkre összefoglaló munka. Izsák Lajosnak a Demokrata Néppárt történetét földolgozó közel három évtizede megjelent kis könyve – minden erénye és eredménye ellenére – számos kérdést hagyott továbbra is nyitva.[20])

Bálint Sándor életművével – és annak részeként kereszténydemokrata politikai pályájával – kapcsolatban azonban megtörténtek a forrásföltáró alapkutatások. Csapody Miklós ugyanis előbb terjedelmes és monografikus igénnyel megalkotott kritikai biográfiát, később rövidebb politikai életrajzot írt „a legszögedibb szögediként" is ismert tudósról és politikusról.[21]

Bálint Sándor (1904–1980) politikai szemléletének és ideológiai orientációjának gyökereit keresve szülőhelyére, Szeged parasztpolgári társadal-

19 Lásd bővebben: Miklós Péter: „Furkósbottal verték a tüntető gyerekeket" Diáktüntetések és megtorlások Szegeden 1947-ben. Szeged, 2007. 9. sz. 7–9. és Miklós Péter „Nem vagyunk szerelmesek Ortutayba". A „kisgazda" politikus. Szeged, 2010. 6. sz. 39–41.

20 Izsák Lajos: A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt. 1944–1949. Budapest, 1985.

21 Csapody Miklós: „A világban helytállani" Bálint Sándor élete és politikai működése. 1904–1980. Budapest, 2004. és Csapody Miklós: Bálint Sándor. 1904–1980. Életrajz. Budapest, 2013.

mú Alsóváros negyedébe vezetnek a szálak. Itt ívódott belé a kereszténység, az alföldi magyar nép katolicizmusa – mintegy anyai örökségként, hiszen édesapját korán elvesztette, s a gyermekét paprikaföldolgozásból eltartó, keménykezű édesanyja révén szocializálódott a katolikus szokásrendben, erkölcsiségben, hagyományvilágban. Később ez a fundamentum határozta meg egyrészt egyéni cselekvéseit és döntéseit, másrészt szakmai és tudományos érdeklődését: a magyarság szakrális néprajzának, illetve Szeged és a „szögedi nemzet" kulturális és tárgyi örökségének kutatását.

A katolicizmus társadalmi tanítása tehát eredendően sajátja volt Bálint Sándornak, s ennek további mélyítésében a szegedi piaristák gimnáziumában eltöltött diákévek is nagy szerepet játszottak. Nem véletlen, hogy 1944 végén – amikor a német megszállás múltával, a szovjet megszállás kezdetével párhuzamosan a plurális demokrácia reménye is fölcsillant (s ami sajnálatos módon a szovjet mintájú diktatúra 1948-as bevezetésébe torkollott) – a Pálffy József gróf elnökletével szerveződő, keresztény alapokon álló Keresztény Demokrata Néppárthoz (KDNP), majd a részben abból létrejövő Barankovics István vezette Demokrata Néppárthoz (DNP) csatlakozott.

Bálint Sándor 1945 januárjában részt vett a KDNP programjának kidolgozásában. A pártprogram – amely elkötelezett volt a demokratikus politikai berendezkedés és a polgári szabadságjogok garantálása mellett, ugyanakkor sürgette a szociális alapú földreform mielőbbi végrehajtását – a kereszténységet az ezeréves magyar kulturális, oktatási és állami élet (közigazgatási struktúra) integráns részének és egyik alappillérének tekintette.

„Iskolai nevelésünk helyes alapirányát – olvashatjuk a dokumentumban – az egyetemes európai kultúra és a sajátos magyar műveltség kereszténységtől megszentelt együttesében látjuk. A tanításhoz és a neveléshez szükséges elmélyülés biztosítására távol akarjuk tartani az iskolák falától a pártpolitikai küzdelmek zaját, jóllehet meggyőződésünk szerint magának a politikai demokráciának a valóra váltása az emberformáló nevelés műve."

A pártprogram keresztény alapállásból – amely „örök ugyan, de mindig modern, mert az emberi együttélés változhatatlan alaptörvényeit jelenti" – elutasította a nemzetiségi, vallási és „faji" alapon álló megkülönböztetést és kiállt a lelkiismereti szabadság mellett, nem tagadva azonban, hogy „krisztusi alapokon" áll, vagyis kifejezetten keresztény párt. „A Néppárt

Krisztus nevében harcol mindenfajta elnyomó osztályuralom ellen, hogy az emberek Isten előtti egyenlősége minél inkább megvalósuljon a társadalmi életben és igyekszik a gyűlölet érzését kiküszöbölni, s helyébe a békés alkotás szellemét diadalra segíteni."[22]

Jellemző epizód Bálint Sándorról a következő. 1947 márciusában Ortutay Gyula kisgazdapárti vallás- és közoktatásügyi miniszter – aki Bálint Sándor baráti körébe tartozott még a szegedi egyetemi évek alatt, s akivel közös tudományos diszciplínájuk volt a néprajztudomány – javasolta a kötelező iskola hitoktatás fakultatívvá tételét. Ez a terv persze valójában a kommunistáktól származott, de tartva a nagymértékű társadalmi ellenállástól inkább a kisgazda Ortutayt (aki nem mellesleg titokban a Magyar Kommunista Pártnak is tagja volt) bízták meg a javaslat előterjesztésével. Az országos tiltakozáshullám nem is maradt el, s a palamentben a DNP-s képviselő Bálint Sándor is fölszólalt ellene. Beszédében a lelkiismereti szabadságra hivatkozva vezette le az iskolai vallásoktatás szükségességét, hiszen – indokolt – a keresztény szülőknek erkölcsi kötelességük gyermekeik vallási nevelését biztosítani, s iskolai hitoktatás híján a szülők önhibájukon kívül nem tudnák teljesíteni a gyermekük keresztelésekor vállalt ígéretüket. Bálint Sándor beszéde után odament Ortutayhoz és megkérdezte tőle: Gyula, ugye, igazam volt?

Az 1960-as években a következőket jegyezte föl a kádári diktatúra Magyarországról. „Amiben idehaza élünk, az szellemi vesztegzár, hódoltság a javából. […] K[ádár]. J[ános]. államának az a tragédiája, hogy az emlegetett 'frigidaire szocializmusnak', a kispolgári materializmusnak, a habzsoló önzésnek, az eszménnyé emelt műveletlenségnek, a komfort eretnekségnek kénytelen engedni. Ez a társadalom – legalább egyelőre – méltatlan is a szabadságra. […] Láncra verve, kifosztva, sivatagba száműzve is szabad vagyok, elfogadom így ezt az életet: halálos életemet, de bele sohasem nyugszom."[23]

Bálint Sándor parlamenti képviselőként – 1945 novembere és 1948 decembere között – megfogalmazott aktuális politikai állásfoglalásai (például a törvényhozásban elhangzott beszédei) a kereszténység erkölcsi alapján álltak, s egyrészt a magyar nemzeti hagyományok iránti elkötelezettséget, másrészt a szellemileg nyitott, európai léptékű gondolkodásmódot bizo-

22 Polgári pártok és programjaik Magyarországon. 1944–1956. Pécs, 1994. 224–225.
23 Idézi: Csapody Miklós: Az európai „Keresztény Unió". Bálint Sándor kereszténydemokráciája. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2012. 3–4. sz. 127.

nyitották. Nem véletlenül sürgette a keresztény fundamentumokon álló európai unió megalkotását, s nem véletlenül vallotta róla nevelt fia, Bálint Péter (Dlusztus Imrének adott és a Szegedi Egyetem hasábjain 2004-ben megjelent interjújában), hogy „a világért már nagyon korán felelősséget vállaló európai gondolkodó" volt.[24]

Bálint Sándor évtizedeken keresztül készített naplójegyzeteket, amelyekből egyelőre sajnos csak szemelvények jelentek meg *Breviárium* címmel. A breviárium rövid szövegek, irodalmi szemelvények gyűjteménye. A keresztény világban leginkább a katolikus papi és szerzetesi életelőírások világából ismert: az egyháziak a breviáriumot olvasva teljesítik napi imavállalásukat, hiszen a kis könyv az aznapi zsolozsma olvasmányait és szövegét tartalmazza.

A Szeged–Alsóváros született Bálint Sándor – aki mind a Szeged-kutatásnak, mind a magyarországi szakrális néprajzkutatásnak emblematikus alakja volt, politikusként (1945 és 1948 között parlamenti képviselőként) pedig a keresztény és demokrata alapokon álló politikai rendszerek és az európai eszmények elkötelezettje – hosszú éveken keresztül készített naplójegyzeteket. Az évtizedeken át írt szövegeket azonban a rendőrség elkobozta, amikor a hallgatók körében népszerű professzort 1965-ben koncepciós perben elítélték és eltávolították a szegedi egyetemről (a vád ellene az volt, hogy egy nyugat-németországi útjáról Nagy Imréről szóló köteteket hozott be, s azokat ismerősei körében – „lázító és rendszerellenes izgató szándékkal" – terjesztette). Később a füljegyzések nagy része ugyan visszakerült hozzá, ő azonban úgy döntött: többé nem jegyzi le gondolatait. A naplók nagyobb része tehát napjainkban az örökösök birtokában van. Ebből jelent meg egy rövid és tematikus válogatás *Breviárium* címmel 1997-ben.[25] Mivel azonban a szemelvények nem egységükben és eredeti szövegkörnyezetükben vannak közölve, a történettudománynak és az emlékezetkutatásnak nem szolgálnak forrásul (mint például Ortutay Gyula nemrégiben három vaskos kötetben kiadott naplójegyzetei, amelyek lapjain bőven olvashatunk az 1980 májusában elhunyt Bálint Sándorról – sajnos legtöbbször az irigység és a gőg hang-

24 Ennek más szempontokkal való megerősítését lásd bővebben: Kereszténység, demokrácia, európai szellemiség. Írások Bálint Sándorról. Szerk. Miklós Péter. Szeged, 2013.

25 Bálint Sándor: Breviárium. Szerk. Csanálosi Lilla. Szeged, 1997. (a továbbiakban: Breviárium)

ján), viszont – témájuk és terjedelmük miatt – kiváló lelki olvasmánynak bizonyulnak.[26]

Milyen is Bálint Sándor spiritualitása? Jellegzetesen magyar – sőt: kifejezetten alföldi (szegedi) – katolikus gyökerekből kinövő, etnikai, felekezeti és világnézeti szempontból egyaránt nyitott és toleráns lelkiség, amelynek központjában a keresztény küldetés áll. A keresztény ember küldetése pedig nem más, mint hogy Jézus Krisztus tanításait és azok értékeit jelenítse meg az őt körülvevő világban. Hogy ez a Krisztuskövető küldetés mennyire sajátja volt Bálint Sándornak, azt az is jól példázza, hogy az ellene politikai okokból folyó nyomozás és per idején azt mondta: „Csak arra kéröm az én Uramat, Istenömet, hogy soha né tudjam mög, ki juttatott engöm ide. Nem akarom, hogy ellene a lelkömben bármikor is harag keletközzön."[27]

Bálint Sándor világképe – hasonlóan az adatközlőként vele kapcsolatba kerülő egyszerű emberekkel – archaikus volt, abból az aspektusból, hogy a mindennapokban – mind a természeti jelenségekben (szerinte az Isten által teremetett világban), mind az épített környezetben és az emberi kapcsolatokban (az emberi munka és értelem megnyilvánulásaiban) – a Teremtő jelenlétét és szándékait fürkészte. Ez a transzcendencia felé folyamatosan nyitott alapállás érhető tetten az alábbiakban olvasható sorokban is.

„A mi Közép-Európánk, mondjuk ki bátran: történelmi Magyarországunk milyen gazdag az európai emberség archaikus bizonyságaiban. A sokféleségen, Bizánc és Wittenberg, sőt olykor még Genf sugallatain is átsugárzik a magyarrá honosult latin tisztaság, mérséklet és nyugalom. Itt minden kissé megkésett, vagy elakadt, de talán ezért van mindennek valami közvetlen, tartózkodó méltósága, utánozhatatlan személyessége és így teljessége is. A táj népművészete és népélete ott él a középkor szomszédságában, szakrális igézetében: reális, kötelességtudó, mégis átlényegült, mint az Áldozat kenyere és bora."[28]

Bálint Sándor, az egyik augusztus elsején – születésnapján – így adott hálát naplójában: „Szállani, meg nem állani. Vajon nem veszteglek-é már én egyhelyben: a földön? Mind sűrűbben érkezem meg én, aki ebben a világban csak menni és csodálkozni akartam. Idegen szerettem volna len-

26 Vö. Ortutay Gyula: Napló. 1–3. köt. Budapest, 2009–2010.
27 Gyulay Endre: Örülök, hogy ismeretem. In: Kereszténység, demokrácia, európai szellemiség. Szerk. Miklós Péter. Szeged, 2013. 14.
28 Breviárium, 91.

ni és mind többen kezdenek ismerni. Istenem: Te akartad így, én azonban mégsem felejtek el sohasem."[29]

A keresztény alapokon álló, szellemileg nyitott européer mentalitás teszi Bálint Sándor politikai hitvallását megalapozottá, hitelessé és követendővé. S teszi szellemi örökségét aktuálissá a harmadik évezred Magyarországán.

29 Breviárium, 57.

MARJANUCZ LÁSZLÓ

Temesvár ortodox társadalma

A „görögök" kifejezés gyűjtőfogalom: a Török Birodalom keresztény alattvalóit jelöli. Kereskedelmi szempontból minden idegen közül, földrajzi helyzetünknél, évszázados összeköttetéseinknél fogva az újkori Magyarországon elsősorban a török alattvalók jöttek számításba, kiket a nép általánosan „görögöknek" nevezett. A török kiűzését szentesítő békék (1699: Karlóca, 1718: Pozsarevác, 1739: Belgrád) gazdasági fejezetei kölcsönösen szabad utat biztosítottak a kereskedelemnek.[1] Az ennek alapján ideérkező „görögök" a kapitalista jellegű áruközvetítésre és pénzüzletre vetették magukat, Schwartner szavaival: A görög, a cincár az örmény de legnagyobbrészt a szerbek a városokban pusztán (lediglich) kereskedelemből éltek.[2] Érthető, hisz ez foglakozás köti legkevésbé egy helyhez, vagy területhez a külföldit, itt érvényesültek leginkább a külföldi összeköttetések, a hazulról hozott nyelvismeret, az egyéni ügyesség.[3]

A magyarországi helyzettől eltért a bánsági, mert a török uralom ott tartott a legtovább, s a visszafoglalás (1716) után Ausztria államérdekei szerint rendezhette be viszonyait. A Bánságban talált lakosokat (román, szerb) hivatalosan „bennszülöttnek" (Eingeborene), míg a később betelepült vagy átmenetileg itt tartózkodó nem- német jövevényeket sommásan „schizmatikusoknak" nevezték. Fölhasznált forrásaink Temesvár nem-katolikus lakosságát a tizennyolcadik század második felében a „nem-egyesült" (nicht unierte) fogalommal illették. Legtöbben közülük „szerbek" voltak, kisebb részt görögök, és egyéb nemzetiségűek.

Johann Preyer 1730-ra nézve lakossági csoportként említi a németeket, szerbeket, románokat, s magyarokat. A románokat, mint mindenféle szol-

1 A Délvidék modern kori történetéről lásd bővebben: Gulyás László: A Délvidék története. 2. köt. A török kiűzésétől Trianonig. 1683-1920. Közép-európai Monográfiák, 6. köt. Szeged, 2012.
2 Martin Schwartner: Statistik des Königreichs Ungarn. II. Ausgabe. Ofen, 1809. I. 200.
3 A görögök. Írta: Dr. Schäfer László. Budapest, 1930. 34.

gálatra jelentkező munkásokat, illetve városi piacra járó élelemárusítókként. Magyarok jelenlétére pedig abból következtetett, hogy páter Hunyadi magyar nyelvű prédikációt tartott a városban.[4]

Mindenesetre figyelemre méltó körülmény annak fényében, hogy elvileg tilos volt a magyarok letelepedése az egész Bánságban. Az ortodoxokkal kapcsolatban a földrajzi eredet, vallás és megélhetés hármas tulajdonsága közül Bécs elsősorban a foglalkozási adottságokra volt kíváncsi, mert direkt jövedelmei ebből származtak.

1723. szeptember 19-én a bánsági kerületek összes görög és török kereskedőjét összeírták, a viaszkészletek fölmérése céljából. A források csak magát a tényt említik, a részletes följegyzésnek nem akadtunk nyomára. Annyit megtudtunk belőle, hogy viaszkereskedéssel szinte csak szerbek foglalkoztak, akiktől nem magának a viasznak a beszállítását várták, hanem a komplett méhkasokét.[5]

Az Adminisztráció a kerületi igazgatók feladatává tette, hogy a méhtizedet a körzet termelői ne a rendeletileg korábban előírt viaszban, hanem teljes és jó állapotú méhkasban teljesítsék Jovan Bibicsnek számla ellenében. Utóbbi élvezte a tartományi vezetés bizalmát, ezen kívül városszerte elismert és tekintélyes polgárnak számított a török időkig visszamenő eredményes kereskedői gyakorlata révén.[6]

Az utasítás valószínű okként azt a tartományi rendelkezést adhatjuk meg, amely a méz, viasz és zsír (faggyú) kivitelét vagyonelkobzással és testi fenyítéssel (Leibesstrafe) büntette. Tény az is, hogy az akkori pénzszűkében tanácsos volt az állandó és rögzített (Stabilis und Fixi) árak helyett a naturáliákat piacképes áron az alattvalóktól elfogadni, és ezt velük megértetni a helyes viselkedés végett.[7]

Nem véletlen, hogy a méz, viasz és faggyú termékek állampénztár számára történő fölvásárlására a hatalom kizárólag az Adminisztráció szabadalmával rendelkező feleket jogosította föl készpénzfizetés ellenében. Elővásárlási tevékenységet senki nem gyakorolhatott.[8]

4 Johann Preyer: Monographie der Königlichen Freistadt Temesvár. Von Johann N. Preyer. Temesvár, 1853. 65.

5 Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. Szerkesztette: Dr. Baróti Lajos. II. 1894. 140. 1723. október 18.

6 Adattár, II. 1894. 139.

7 Uo. 143.

8 Uo. 144.

Számolni kellett azzal is, hogy néhány szerb kereskedő töröknek adta ki magát azért, hogy a mázsánként (pro Cento) adott, és csak törököknek járó vámkedvezményt (7,5%) kihasználhassák. De az elmaszkírozott „török" –áll egy jelentésben- igen csak tágra nyitotta szemét, ha rajtakapáskor (in Betretungsfall) föltartóztatták és följelentették.[9]

A kereskedelmi társadalom etnikailag kis része (a macedóniai, Drinápoly vidéki) tartozott a görög nemzetiséghez, többségük más nációt takart: rácokat, bosnyákokat, bulgárokat, albánokat, cincárokat, azaz balkáni görögös románok, oltyánokat, vagyis havasalföldi románokat.

Temesvár lakosságának második legnagyobb népcsoportját a szerbek alkották. Az 1717 és 1739 közötti polgárlajstromok 329 családfő nevét tartalmazzák, s közülük akkor még a szerbek aránya volt a nagyobb, de Griselini 1770 körüli időre vonatkozó kimutatása szerint a 6 718 fős lakosságot már a németek domináltták a szerb előtt. A városrészenkénti megoszlás az alábbi képet mutatja.[10]

városrész	**katolikus**	**görög nem- egyesült (nicht-uniert)**	**összesen**
Belső város	288	57	345
Josephstadt	213	12	225
Mária-udvarokban (in den Maria-höfen)	138	68	206
Német-Gyárvárosban	122	51	173
Szerb-Gyárvárosban	84	366	450.

Világosan látható a német (katolikus) többség a város egészét tekintve, és világos a nem- egyesültek népi szempontból tagolatlan jelölése, de lakhelyük neve egyértelműen utal etnikai eredetükre.

Az 1778-as visszacsatoláskor (az egységes igazgatású tartomány vármegyei rendszerbe illesztésekor) regisztrált 1 339 családból 845 a római katolikus, míg 494 a görögkeleti egyházhoz tartozott. A felekezeti arányok további, belső etnikai megoszlásáról itt sincs szó, csupán a „rác kereskedők" nagy számáról, ami többségi jellegüket sejteti. [11]

9 Uo. 143.
10 Preyer, 1853. 88.
11 Berkeszi István: Temesvár szabad királyi város kismonográphiája. Temesvár 1900. 80.

A források többnyire rácokként (Raitzen) emlegetik őket, mert a német betelepedés előtt ők rendelkezetek a keresztény alattvalók életét török keretekbe ágyazó elismert szervezeti-közösségi intézményekkel. Így nevük is ezt a kompakt közösségi formát fejezi ki.

Társadalmi helyzetüket, számarányukat egyes településeken belül kisebb összeírásokból lehet rekonstruálni. Egyik ilyen, a „Temesvári rácok, görögök és arnauták 1739-ben" címet viselő conscriptio. A cím sugallatával ellentétben ez nem egy néprajzi-nemzetiségi leírás, hanem pusztán foglalkozási statisztika, de fényt vet a helyi ortodox közösségek egzisztenciális viszonyaira. [12]

Az irat hármas csoportbeosztása visszamegy a törökkori összeírások logikájára, amely Temesvár ortodox népességét, lényegében kereskedő-iparos társadalmát ebben az alattvalói trióban ragadta meg. Ez a hármas a Török Birodalom földrajzilag is elkülönülő európai tartományainak neve.

Az összeírók 34 szerb, 6 görög és 14 arnauta (albán) családfőt vettek nyilvántartásba lakhelyének, családtagjainak, foglalkozásának, tartózkodási idejének és származási helyének föltüntetésével. Bár a forrás csak Temesvár társadalmáról szóló fontos irat, de épp ebben rejlik jelentősége, hisz a tartományi központ szociális összetételének lényeges tényezői veszi számba. Első látásra is bizonyítja pl., hogy a szerbek a Bánság kontinuis népcsoportja egyben jelentős városlakó elem.

Lakhely	**Családtag**	**foglalkozás**	**hány éve lakik itt**	**honnan jött**
1. Goldfabrique (Aranygyár)	3	különféle kereskedés (Krämerey)	8	Muscopoli (Macedonia)
2. Fekete Sas	2	„némi liszt és viasz ker."	20	Oláhország
3. Zöld Fa	3	csizmadia	16	Moldva
4. Két fő lakik a „Flucht in Egypten"-ben (Egyiptomi Menedék), kik		„német és török árúkkal kereskednek"	10	Muscopoli

12 Az összeírás az Országos Levéltárban található: Temesvarer Raitzen, Griechen, Arnauten, Teutsch- wie Spanischer Juden Conscription ddo. 28. Januarii Ao 1739. Közli : a TRET XX. évf. 1904. I. Füzet 89-93.; Temesvarer Raitzen, Griechen, Arnauthen, Teutsch- wie Spanischer Juden Conscription ddo. 28 Januarii Ac. 1739. In: TRET XX. (Új) Évfolyam, 1904. 89-92.

5. Buzsicza	8	elővásárló (Vorkäufer)	20	Dolacz (Bánság)
6. Zöld Fa	12	marhakereskedők	18	Ivánda (Bánság)
7. A Kulcshoz (beim Schlüssel)	3 testvér	-	-	-
8. Zöld Fa	2	szabó	30	Magyarország
9. Egyiptomi Menedék	6	szabó	40	Albánia
10. Zöld Fa	6	szappanos	9	Russova (Bánság)
11. Zöld Fa	4	szatócs (Greisler)	18	Titel
12. A Kulcshoz	10	palánkai bíró, marhakereskedő, 70 éves,bánáti születésű	-	-
13. A Kulcshoz	3	„szatócskodik”	6	Crajova
14. Haan-féle ház	5	német árukkal kereskedik	10	Pest
15. De Jean-féle ház	6	„rácz borbély”	22	Facset
16. De Jean-féle ház	8	Stanko és Tsa billjárdosok	0,5	Orsova (de vidini születésű)
17. A „Polgári csizmadiához”	5	szatócs	16	Bánság
18. Kis Házak Sora „In der Reihe der Klein Häuseln” "	11	szűcs	35	Szófia
19. Widmesser- ház a városbíró szomszédságában"	3	szatócs	10	Russova
20. A „Polgári csizmadiához” Timo"	2	aranyműves	3	Orsova (de albán szül.)
21. Fekete Sas	2	szatócs	22	Buda
22. „In der Feldapothek” (Tábori Patikában)"	7	élelmiszerekkel kereskednek	22	Orsova
23. Volhofer – ház	2	borkereskedő	3	- 3 év óta jönmegy ide-oda (geht hin und wieder)
24. Fekete Sas	3	vásárbíró (Marktrichter) és kereskedő	23	Eger

25. Fekete Sas	5	liszttel kereskednek, különben szabó	35	Szófia
26. Fekete Sas	7	marhakereskedő	19	Bánság
27. Haczi, Nedelko Fekete Sas	4	szappanos	25	Viddin
28. Fekete Sas	3	szabómester	35	Plovdiv
29. Peter Nedelko Fekete Sas	4	szappanos	15	Viddin
30. „Barban" egy segéddel	2	csizmadia	2	Nissa
31. Fekete Sas	2	szappanos	10	Passazrovitz
32.A Lóhoz (Beym Rössel)	2	fazekas Másodmagával	40	Szendrő
33. A Menedékhez	7	temesvári kerületi főkenéz	30	Szeged
34. A Szarvashoz (beym Hirschen)	8	kereskedő		Pest
35. A Polgári csizmadiához	2	paszomántos másodmagával	3	Zágráb

A szokatlan beosztású és szövegelésű listát az eredeti nyelvváltozat fordításában közöltük. Következetlen adatfölvétellel van dolgunk, melynek adatai ugyan rendbe állíthatók, de ez nem klasszikus statisztika. Sok furcsáságot tartalmaznak az elnevezések, amelyek Temesvár akkori városi állapotát és hangulatát tükrözik. Öt rubrikát jegyeztek föl, amely alá, kettő kivétellel, nem számoszlopokat rendeltek, hanem szöveges meghatározásokat. Ezeknek szinte minden egyes darabja unikális, és Temesvár ortodox hitű lakosságának sajátos körülményeit ábrázolja.

A „Lakhely" rubrikát tekintették ekkor a személynevet helyettesítő fő azonosító jegynek. Ugyanakkor néhány esetben névvel adták meg a szálláshelyet. A lakhelyet sem pontosították utca-házszámmal, vagy típusával, hanem a városban ismert „közéleti" neve, illetve funkciója alapján jelölték meg. Olyan igazodási pontokat tüntettek föl, mint „ a városbíró szomszédságában", „Kis Házak sorában". Elnevezések, mint Fekete Sas, Egyiptomi Menedék, Zöld Fa, A Kulcshoz, A Lóhoz minden bizonnyal fogadókat jelöltek. Ezek azonban nem „szálló" értelmében veendő hotelek, hanem lakást bérbeadó vendégházak, mert pl. a „Menedékhez" címzett fogadóban élő 6 Albániából származó szabó, itt eltöltött 40 évük miatt szállóvendégeknek

aligha tekinthetők. Kiemelkedik életkora miatt a palánkai bíró, aki 70 évesen lakott a „Kulcshoz" címzett fogadóban. Valamennyi eset arról győz meg bennünket, hogy a kereskedők Temesvár mobil társadalmi rétegét alkották, saját házzal, lakással nem rendelkeztek, kereskedői tevékenységüknek leginkább a gyors jövést-menést biztosító szállásbérlet felelt meg.

A belvárosi lakhelyet magyarázhatta az a körülmény is, hogy a városi hivatalosságoknak is található a székhelye. A Hastestparancsnoki Palota, amely „parancsnokló tábornoknak" szolgált szállásul a „dicasterialis palota", amely polgári igazgatási központot és katonai élelmezési raktárt takarta. Ellátásuk és kiszolgálásuk folyamatos kereskedelmi feladat volt.[13]

A második rubrika számoszlopában a lakhellyel azonos családfő családtagjainak számát rögzítik. Megállapítható, hogy adózó kereskedő egyedül nem lakott, hanem különböző számú családtaggal. Nem ismerjük a köztük levő vérségi kötelék tartalmát, hogy ti, házaspár és gyerekek, testvérek vagy rokonok rejlenek a számok mögött. A 7. tételben szereplő „3 testvér" adózóval 12 családtag élt együtt, akik alkothattak 3 házaspár családot 2-2-2 gyerekkel, de élhettek sajátos nagycsaládi közösségben is. Inkább az volt az általános, hogy átlagosan 3 fős családok képezték az adózó háztartásokat.

Legértékesebb információkat a foglalkozási megoszlás tartalmazta.

Nagyobb arányú üzletek tárgya volt a méz, viasz, szappan és faggyú.

A tartományi vezetés már 1721-ben elrendelte a méh-, méz- és viasz (Wachs) összeírást. Az „alattvalók" (értsd: termelők) tudomására hozták, hogy e terméktizedet Woiniczky és Bulgarovicz temesvári kereskedőknek kell teljesíteni, mivel a hatóság átengedte nekik e terménybeszedési jogot. A kereskedők nemcsak átveszik az összes méz és viasztizedet, de még tetemes (mässige) előleget is adnak rá. Jóllehet a hivatalnokok amellett kardoskodtak (invigilieren) nehogy feketén kivigyék az országból, mert akkor lenyomják a termelőket.[14]

Különösen nagy jelentőségre jutott a méhtenyészet a temesvári Nedelko és Sztoján familia révén. Nekik köszönhető jórészt, hogy a Temesvári Kerületben 1728-ban 12 200 méhkast tartottak árendában a köznéptől, melyet az Adminisztráció kényszerített méhtenyésztésre.

De ők vállalták a bányák (Kamara) és a katonaság (Haditanács) számára a gép- és mécsolaj szállítását, szappannal és gyertyával ellátását.[15]

13 Berkeszi, 1900. 63.
14 Adattár II. 1894. 134. 1721. aug. 22.
15 Berkeszi 1900. 56.

Nem véletlen a szappanosok viszonylag nagy súlya, amelyet a „görögök" jellegzetes városi iparként honosítottak meg Temesvárott. Alapanyaga lehetett krumpli vagy állati zsiradék (marhahús-faggyú), s úgy a nyersanyag beszerzése, mint és a termék értékesítése a városi fogyasztás függvénye volt. Érdemes kitérni a faggyú fölhasználására. Mint a gyertyavilágítás eszköze nagybani piacra talált a hadseregben illetve a lakossági szükségletben. 1760-ban Temesvárott létezett már utcai világítás: a szappanosok töltötték meg a házakra szerelt vastölcséreket faggyúval, amelyet viszont a szappankészítőktől a háztulajdonosoknak kellett minden nap elhozni.[16]

A fényforrás anyagának gyártását és annak értékesítését is a szerbek tartották kezükben. Kiemelkedő szerepet vitt e területen a Nedelko-család (Haczi és Peter).

A foglalkozások felét a kereskedelmi szakma adta. Hagyományos ágai (vegyesárú (szatócs), bakonyás portéka (Greisler) mellett föltűntek a liszt- és borkereskedők. Előbbi különösen érdekes, mert a liszt földolgozott termék, iparszerű gyártása Magyarországon jóval később indult meg, de Temesvárott már 1739-ben kereskedelmi mennyiségben állt rendelkezésre az önellátás körét meghaladó termelésnek köszönhetően.

Borkereskedelemmel már 1722-ben is foglalkozott a temesvári Tartományi Igazgatóság, kifogásolva a külföldi boroknak a bánságival szembeni magas áron eladását. Javasolta utóbbi jobb kezelését (Manipulierung), mert akkor az egyszerre lesz jó és olcsó. Nem kell más – mint írják- mint a hazai termékeknek „értéket kell adni" – azaz: minőségit gyártani-, a külföldire vámot kivetni, végül az alattvalókat szőlészetük jobb kultúrájába bevezetni, és meglesz a külföldi áruk piaci ellenszere. [17]

Az egész Bánság bortizedét a temesvári Nicola Woiniczky & Compagnie szerb cég bérelte ki. Az Adminisztráció szívesen adta ezt az úri járandóságát bérbe, mert előre jutott biztos pénzhez, s a céggel is volt már kapcsolata a viaszkereskedelem kapcsán. Ugyanakkor figyelmeztette a hivatalnokokat: ellenőrizzék, nehogy a szerb kereskedő készpénzben „zsarolja ki" (erpressen) a tizedet, naturália helyett. Versecen, Gyarmathán és Gattányán kiváló minőségű borokat készítettek külföldi eladásra is a temesvári közvetítő kereskedelmet is igénybe véve.[18]

16 Uo. 82.
17 Uo. 137.
18 Uo. 137.

Fönti cikkek kivitelét csak speciális tartományi útlevéllel engedélyezték, így is szűkítve az exporttal összefüggő görög uzsoraüzlet bázisát.

Föltűnő a bőrkereskedők hiánya. Ennek oka, hogy már az 1720-as években megtiltották a bőr minden fajtájának beszállítását a Török Birodalomból, mert hátrányba hozta a helyi bőrgyártást. Egyedül a török vörös szattyánt (Saffian), illetve kordovánt engedélyezték megfelelő helyi termék hiányában, és az ebből is adódó helyi rendkívüli „kedveltségére" tekintettel.[19]

Ugyanakkor a „rácz borbély"(Facsetből) és „barban" (Nisből) valamint a „billjárdosok" (Orsovából) személyében képviseltette magát az igényesebb városi szolgáltatás: a hajvágó frizőrség, a borotvával bőrt szabdaló csizmadia-tevékenység, illetve a tekekészítés.

Ami az itt tartózkodás idejét illeti, nagy időbeli szóródást figyelhetünk meg: fél évtől negyven évig terjedt. Ha a Bánság visszahódításának időpontjához (1716) viszonyítjuk az 1739-ben rögzített állapotot, akkor 23 éven túl, azaz már a török időkben is itt élő kereskedő 10 fő volt, míg a közvetlen uralomváltástól kezdődően, azaz 22 éve, 3 kereskedő lakott a városban. Származási helyük és az eltöltött idő nagysága között nincs direkt összefüggés: van, aki Magyarországról (Buda, Eger, Szeged, Szendrő) került ide nagyon régen, a többség az európai Török Birodalom különböző településeiből (Vidin, Szófia, Philippolis, Nissa, Russova,) és tartományaiból (Macedónia, Havasalföld, Moldva, Albánia) érkezett, gyakran ugyancsak több évtizede. Ebből azt a következtetést szűrhetjük le, hogy már Karlóca (1699) után megindult a még török kézen levő Temesközbe az ortodox török kereskedő-alattvalók beáramlása, mintegy kalkulálva a további fejleményekkel, fölkészülni az esetleges további kitárt lehetőségekre, ami végül is a pozsareváci békében (1718) realizálódott.

Érdekes esetnek tekinthető a vásárbíró esete, aki a Fekete Sasban lakott, de kereskedő is volt egyben. Régi városlakó, hisz 23 éve élt Temesvárott, ahová Egerből érkezett. Mint vásárbíró a Temesvár kötelékbe nem tartozó idegenek itteni vásározásukkor keletkezett ügyes-bajos dolgait döntötte el, illetve hajtotta be a város vásári haszonvételeit (helykiosztás, fűbér stb.) Csakhogy eközben ő is kereskedhetett, ami nem zárta ki hivatalos minőségben tett eljárását a sokadalom résztvevőivel szemben.

19 Uo. 147. 1726. 1 October

Hasonló jelenség figyelhető meg a listán „Buzsicza” néven szereplő személy esetében, akinek foglalkozását „elővásárló” néven adták meg. Az elővásárlási jog gyakorlása régi városi közfeladat az átmenő és vásári forgalom önkormányzati elrendelésű lefölözésére. Addig nem lehetett árusítani vagy továbbmenni, míg a kommuna megbízottja nem tekintette át a hozott termékeket a közszükséglet szempontjából. A konkrét esetben csak ezt az egy „foglalkozást” tüntették föl, vagyis az önérdek érvényesítésére is lehetőséget adó privát érdekeltségről (saját kereskedésről pl.)

De pl. a „palánkai bíró” tevékenységében már megfigyelhető ez a kettősség, amennyiben hivatali megbízatása mellett (amiért nem biztos, hogy járt jövedelem) polgári kenyérkeresetet is űzött. A tisztviselőség és kereskedelmi pénzkereset a Bánságban nem zárta ki egymást. Mindkét személynél a bírói tekintélyről és funkcióról volt szó, ami magas közösségi presztízzsel bírt. A temesvári szerb városbírónak a hivatala várban volt, miközben szerbek 1720 után csak a külvárosban telepedhettek le („neue angelegte Raatzen-Stadt”) amit 1744-től „Fabrika”-nak (Gyárváros) is neveztek. 1725-ben a Tartományi Adminisztráció értesítette a várbeli szerb tanácsot és bírót, hogy a szerbséget a Nagy-Palánkban kárpótolja hellyel a bánsági kormányzó által elvett pusztákért cserébe. A döntés nem hagy kétséget afelől, hogy a szerbeknek voltak bíróik a palánkokban (kis és nagy) is, de ezt az állapotot a Tartomány meg akarta szüntetni. Csak egy szerb bíró illetékességét ismerte el: a várban levőét, akitől a palánki esküdtek is függnek. Határozatát azzal indokolta a kormányzó, hogy az elővárosokat fontos igazgatási egységben szemlélni.[20]

Temesvár valóban részekből állt (vár, kastélyerőd, Kis-Palánk (sziget), Nagy-Palánk (belső város), amit a bírói hatalom decentralizáltsága is fönntartott. Az egy szerb bírói hatóság tisztviselői rendelkezésénél fogva összefoghatja szétszabdalt településrészek ortodoxait. Apró megjegyzés a mondottakhoz: a temesvári kerületi főkenéz (tehát a központi kerület ortodox lakosságú falvainak elöljárója) „A Menedékhez” címzett bérházban lakott, ugyancsak a Nagy-Palánkban, aki Szegedről érkezett és már 30 éve a városban lakik. Közvetett bizonyíték arra, hogy Szegeden már a török alatt éltek szerbek, akik a török főhatóság idején is vándoroltak.

Johann Kalinovich szerb városbíró 1775-ben pedig már olyan érdemeket tudhatott maga mögött, melyek alapján a maga és bátyja számára

20 Preyer, 1853. 62.

nemesítést kért az uralkodónőtől. Mária Terézia a folyamodó „érdemes állására tekintettel" megadta a kért privilégiumot. Ezzel a szerb testvérpár az Örökös Tartományok nemesi rendjébe emelkedett. [21]

Forrásunk következő csoportja a „görögök". Ugyanazon elv szerint regisztrálták őket, mint a szerbeket.

Lakhely	Családtag	foglalkozás	hány éve lakik itt	honnan jött
1. De Jean-Ház Georgie	11	kereskedő	-	Kostor Görögország
2. De Jean-Ház	11	cigányha-rács-bérlő	26	Thessaloniki
3. Jovan Vagli	in Tutians	vaskereskedő	10	Erdély
4. Fekete Sas Jovan Panajot	2	aranyműves	5	Janina
5. Constantin	in Tutjans	borkereskedő	8	Waros Czasoda Görögország
6. A Lóhoz Dimitrio	3	szabó	7	Sucselo Bolgárország

Több problémát is fölvet ez a lista. Az első két családfő közül az elsőnek megadja a nevét, a másiknak nem, viszont ugyanott laknak. Georgie 11 „családtagja" inkább az ő üzlettársát és alkalmazottait takarja, semmint vérrokonait, hisz a „megjegyzés" rovatban azt közlik, hogy „Georgie lakik a társával a De Jean-Házban, kiknek nejeik Törökországban vannak, faolajjal és kordovánnal kereskednek". A De Jean Ház 1739-1747 között gróf Don Jean Scotty várparancsnok tulajdonában állt, aki bérbe adva hasznosította azt. [22]

Az ott lakó Georgie" nevű kereskedő és társa vagy család nélkül éltek ott, hisz feleségeik törökhonban maradtak, esetleg népes segítő családtag követte őket, vagy alkalmazottakról van szó. Mindenesetre a népes együttlét utalhat a sajátos ortodox balkáni családi közösségre. Míg a keleti termékekkel kereskedés a helyzettel adekvátnak mondható.

Ritka foglalkozásnak hangzik a „cigányharács-bérlő" munkája. Török fejadó-bérlésről van szó, amit a román vajdaságokban szedtek Maurocordat hoszpodár idején. Ő 1711-ben vezette be Moldvában a török stílusú ha-

21 Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Staatsrat Protocolle (Str. Prot.), 1270/1772 19. Mai B-Ö Kanz.

22 Szentkláray Jenő: Temesvár története. Budapest, 1911.

rácsot. E közteher bérleti jogát adták el Temesvárott a Thessalinikiből jött Panajot, „cigányharács bérlőnek”.[23] Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy ő is 11-d magával lakott ugyanabban a házban, ahol az előző kereskedő, jóllehet a szakma, az itt tartózkodás ideje, és földrajzi eredet eltérő egymástól. Nem valószínű, hogy véletlen egybeesésről lenne szó a számokat és lakhelyet illetően, inkább hivatalnoki hiba csúszott az összeírásba.

Hasonló gondolatokat vet föl a „Panajot” név kétszeri előfordulása. Itt azonban bizonyosak lehetünk abban, hogy két különböző személyről van szó, egyiknek keresztneve is van, valamint más a foglalkozása és földrajzi származása. Nem kizárt, hogy az említett családnév gyakori a görögöknél, de „Jovan” előnévvel szlávos elem keveredik vele. Nem sikerült kiderítenünk, hogy a „Waros Czasoda” helynév valóságosan létező település ebben a leírt formában, vagy elírásról van szó. Mindenesetre a „Waros” formula erősen magyar hangzású.

Harmadik csoportként az „arnautákat” írták össze.

Lakhely	**Családtag**	**foglalkozás**	**hány éve lakik itt**	**honnan jött**
1. Widtmessernél Georgie és Nicola beym Widtmesser	4	török árukkal kereskednek	15	Muscopoli
2. Widtmessernél,a városi kovács mellett Athanazko Georgovicz, beym Widtmesser	3	apróságokkal kereskedik	10	Muscopoli
3. Nicola Dona Nagy Kristófnál lakik		szatócs	4	Eszékről
4. Janko Danovicz, Nagy Kristófnál Nagy Kristófnál lakik	2	mindenfélével kereskedik	8	Muscopoli
5. Andrea Jankovicz és Schimo dutjánokban laknak	4	élelmiszerekkel kereskednek	7	Muscopoli
6. Michael Dodor és Jania dutjánokban laknak	-	élelmiszerekkel kereskednek	3	Muscopoli
7. An der Hauptwacht Georgie Kruzovicz lakik a fővártánál	2	élelmiszerkeres-kedő	10	Muscopoli

23 Viorel Achim: Cigányok a román történelemben. Budapest, 2001. 83.

8. Fekete Sas Nicola Athanazko	3	török és német árúkkal kereskedik	22	Muscopoli
9. Fekete Sas Adam Timo	-	szabó	2	Gorizia
10. Fekete Sas Costa Dimitrio	4	török és német árúkkal kereskedik	1	Muscopoli
11. Fekete Sas Costa Georgio és Dimbsan Gerbo	3	sapkákkal és szűrökkel (Kepernek) kereskednek	13	Muscopoli
12. Widtmesser-ház, a városi kovács mellett Dimbsan Prosti	3	német árúkkal kereskedik	12	Muscopoli
13. Fekete Sas Alexa Bonet	-	csizmadia-legény	3	Belgrád
14. Widtmesser-házban, a városi kovács mellett Todor Mihal	-		8	Muscopoli

Az „arnauták” szó törökül albánokat jelent. Persze ebben az esetben sem etnikum, vagy nemzetiség értelmében, hanem földrajzi származása szerint. Ezt vették alapul az osztrák összeírók is, amikor etnikai csoportokra osztották a temesvári ortodoxokat. Szálláshelyük lényegében két helyre összpontosult (Widtmesser –ház, Fekete Sas). Ha a három csoport városon belüli szálláshely-koncentrációját nézzük, az kicsiben tükrözi a Török Birodalom tartományi megoszlását: a szerbek szétszóródva, a görögök a De Jean Házban, míg az albánok két másikban húzták meg magukat. Ahogy tartományilag, úgy itt is elkülönültek egymástól. Bár az Arnaut-Vilajet két tartományt foglalt magában: Muscopolit (Macedóniát) és Albániát, a temesvári „albánok” szinte kivétel nélkül Macedóniából érkeztek.[24]

Csak ketten vándoroltak be Nyugatról: Eszékről és Goriziából (Szlovénia). Lakhely szempontjából különlegesnek tekinthetjük Georgie Kruzovicz lakhelyét, merthogy a „fővárta” volt a szállása, vagyis a vár őrségének laktanyája. Élelmiszer kereskedése is ezzel függhetett össze.

Három összeírás sorozatos névazonosságainak birtokában azt is kijelenthetjük, hogy az ortodox lakosok között nagy volt a családi összeköttetés. A „Georgie”, „Costa” „Athanazko”, „Nedelko” „Stojan” „Panajot” stb.

24 Cannarice: Geographie

név alatt vitt üzletek mögött nemcsak névazonosság áll fönn, de föltehetőleg családi hagyomány és azonos foglalkozási orientáció is. Sőt a több helyen lakhely-rubrikába írt megegyzés: in Tutjani (magyarul: duttyánokban laknak) egy különös balkáni családi életközösségre utal. Magyar irodalmi nyelvben a szó ideiglenes födelet jelent (alkalmi kocsmát, leveles színt, fészert) ahol lakni, meg enni-inni lehet.[25]

Ugyanakkor jelenthet ez házaspárokat, mert a „dutjan" szó egyik értelmezése: monogám. Az összeíró a kereskedéssel foglalkozó párok lakhelyeként monogám együttélésüket adta meg. Hogy ezzel szemben létezhetett másfajta családmodell is, indirekt bizonyítja az Adminisztráció föllépése. 1718 után annyira elharapódzott a szerb lakosság körében a bigámia, hogy a tartományi vezetés kénytelen volt a legszigorúbb büntetések alkalmazásával azt korlátozni. A „schizmatikusok megrendszabályozása" nevet viselő rendeletet 1721.április 15-én adta ki az Adminisztráció a családi életet bomlasztó erkölcstelenség terjedése ellen. [26]

Más oldalról világítja meg szerbek társadalmi helyzetét kereskedési tevékenységük hivatalos besorolásáról és adózóképességéről 1767-ben készült javaslat (Entwurf).

A Bánátban kereskedő tevékenységet végző 470 szerb család adójáról:

	„Tűzrács" (háztartás)	**osztály**	**adó (Ft)**	**összesen (Ft)**
	70	1	20	1400
	100	2	15	1500
	100	3	10	1000
	200	4	5	1000
Summa	470			4900.

Alapegységnek a „tűzrácsot" (Rost) vették, amelyet háztartásnak, „tűzhelynek" fogtak föl. A családok kereskedését 1-től, a legmagasabb kategóriától 4 –ig, a legalacsonyabb osztályig sorolták be. A két szélső adófizetési tétel között négyszeres volt a különbség. A sorrendet megállapító szempont föltételezhetően a nagybani kereskedést folytatóktól haladt a lefelé a kicsiben kereskedőkig, vagyis a forgalom mérete szabta meg a különbség okát. Ennek fényében az összeírt szerb kereskedők 1/3-a tekinthető questornak,

25 Bálint Sándor: Szegedi szótár. Budapest, 1957. I. köt.
26 Berkeszi, 1900. 94.

míg többségük mercator –státusunak felelt meg. [27] Azaz a gazdagabbak a nagybani keresledők (questorok) voltak, míg a többi „kicsibeni", vagyis bolti eladást folytatott.

Következő táblázatunk „nevesíti" a fönti globális számokat, legalábbis Temesvár vonatkozásában. Ugyanaz az összeírás tartalmazza a „cs.-kir. Adminisztrció" részletes kimutatását (Specificatio) az „itteni Szerb Városi Magisztrátus alázatos jelentése" alapján. A jegyzék magában foglalja „az Elővárosban és Újvárosban lakó szerb és görög kereskedők neveit, s azt, hogy ők maguk iparadó (Gewerbe-Steyer) gyanánt a városi közösségi kaszszába mennyit szoktak teljesíteni (prästieren)."

Az összeírás kiterjedt az „előváros összes fabrikájának kimutatására és az Új-városban illetőségű (ansässige) szerb (rayzische) és görög lakókra, akik a Szerb Városi Magisztrátus Jurisdictioja alatt álló kereskedő-emberek." A listára nevet, a lakóhely-telepek (Domicil) helységeit, a bolttartást (Haltung der Gewölberen), és azok számát (Anzahl) vették fel, kiegészítve azzal, hogy az üzlet melyik helységben található, az iparűzők melyik évben érkeztek. Rögzítették az elnyert polgárjogért (erlangte Bürger) fizetett összeg értékét (Betrag), mennyi ment a községi (zur gemeinen Stadt-Cassa) kasszába az ipartól fizetett adó címén, és végül, „hogy a mondott /vormahlig) handels compania mennyit fog fizetni (wird bezahlt haben)?"

Nézzük előbb „A Fabrikában lakó (ansässig)", majd az „újvárosi" kereskedők névsorát". Temesvár „gyárváros" negyede a hivatalosan „elővárosnak" nevezett részben épült, az összeírás az itt lakó iparos munkából élőket kiszolgáló kereskedőket vette számba.

A fejlécen megadott adatösszesítési szempontok világosan elkülönítve a következőket tartalmazták.

Név, a hozzá tartozó üzletek fölsorolása a város helyszínei szerint csoportosítva: (1) bolt a fabrikában, (2) bolt a városban. Ezután kérdezték (3) melyik évben jött ide, (4) mit fizetett, a telekdíjat is ideértve, a szerb (rayzisch) adminisztrációnak, (5) mit rótt le (entrichtet) a német adminisztrációnak, (6) mit fizetett le (abführen) „a mondott görög kompániának a polgárjogért, és (7) mennyi az összes adó és járadék summája (Steuer und Gaaben) forint/krajcárban.

27 Hofkammerarchiv Banater Akten (HKA BA) Fol. 324. 1767. október 8.

Név	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**
Costa Georgie	2	2	1730	61,20	47,26	12	120,46
Stoika Spastovics	2	1	1734	51,20	23,43	10	85,3
Stephan Dimitrievics	1	0	1746	8,40	0	3,30	12,10
Dinka Nicolics	1	0	1728	24		3	21
Dimitrie Costity	1	0	1746	10, 33		1	11,33
Mihailo Dimitrievics	1	0	1744	14			14
Nastas Jankovics	1	0	1740	22,30		1,30	22,30
Constantin Dimitrievics	1	0	1737	23		5	28
Johan Theologit	1	0	1761	24			24
Illia Markovics	1	0	1761	12		3,30	15,30
Pavel Nikolity	1	0	1761	25		8	33
Nicola Georgievics	1	0	1742	6		2	8
Todor Tarnaj	1	0	1759	9,4			9,4
Cusman Jankovics	1	0	1759	9		2,30	11
Lazar Radin	1	0	1766	8,40			8,40
Stephan Jankovics	0	1	1749	16		19,20	35,20
Prenda Jankovics	1	1	1747	44,20	26,32	5,30	76,22
Michael Popovics	1	1	1747	22	18,32	8	48,32
Nicola Preda	0	0		0	0	0	0
Petar Mihaikovics	1	0	1747	12	0	0	12,30
Nica Brashovan	1	1	1730	20		8	28
Latus	21						614,30
Neu Varosh							
Simeon Popovics	1	0	1730	12	0	0	12
Masim Nedelkovics	1	0	1730	23	0	4	27
Costa Noflia	0	0	1732	11	0	2	13
Georgie Popovics	1	0	1764	8	0		8
Pera Capamatsia	1	0	1764	4	0	0	4
Summa	25						681,30

„Néven" (Nomina der Handelsleuthe) a szerb üzlettulajdonost értették, aki két városi elöljáróságnak is fizetett adót, ráadásul a „nemzetbeli" szerbnek még külön házhelyadót is. A 6. pontban föltüntetett polgárjogi taxát viszont a Görög Keresekedelmi Társaságnak rótták le, vélhetőleg azért, mert e társaság tagjaként jutottak polgárstátushoz. 21 gyárvárosi kereskedő 614, 30 Ft, a 6 elővárosi kereskedő 64 Ft járadékot fizetett a városi kasszába. Az az összefüggés megállapítható, hogy akinek két helyen volt boltja (gyárváros + város), messze a legtöbb adót fizette. Costa Georgie 2-2 boltja után 120, 46 Ft-t adót teljesített, míg az utána következő Stoika Spastovics 2 gyártelepi és 1 városi boltja után 85,3 Ft-t. Az utánuk övetkező kereskedők tételei messze alcsonyabb sávok között hullámzottak, mert csak gyárvárosi boltokkal rendelkeztek, városival nem. Ez mutatja Temesvár „vásárlóerő" zónáit is, hisz a városi üzletek azok, melyek megdobták a bolti forgalmat, nyilván a tehetős és nagyobb számú polgárság belvárosi lakhelye miatt. Legrégebb óta (1728) egy női kereskedő (Dinka Nicolics) élt a városban, s vélhetőleg özvegyként vitte üzletét.

Az adóösszeg szerkezetében a nagyobb tételt a szerb adminisztrációnak kifizettett összegek jelentik. A német elöljáróságnak fizetett rész, már amikor egyáltalán fizettek, egy esetet leszámítva, mindig kisebb volt, mint a szerb rész.

A két dolog, ti az elővárosi és városon belüli bolttartás, illetve a német adminisztrációnak történő fizetés, összefüggött. A forrás így indokol:

„De azon kereskedőknek is, akik az elővárosokon kívül, és azoknak is, akik a városon belül (hiereinen in der Stadt) tartják boltjaikat, mivel itt benn semmi házat nem birtokolnak, így a merő (pure) iparuk utáni adójukat a német városi magisztrátusnak teljesítsék." Ebből világos, hogy a „legtöbb rác és görög kereskedő", aki „a városon belül található", csak bolttal rendelkezik, „de sem telket, sem házat nem bírnak." Az ilyen szerb kereskedők fizették a német magisztrátusnak az iparűzési adót, a táblázat szerint 5 fő. Hat személy viszont nem teljesített taxafizetést a Kereskedelmi Társaságnak, mert őket a „Pörölyde Kompánia" (Pothammer) kebelezte be, tehát polgárállásuk védnöke egy termelő társaság lett. Ez is mutatja, hogy a gyárváros főként a manufkatúrák telephelye volt. Az újvárosiak pedig azért nem fizettek semmit a német községnek, mert házhelyük a szerb negyedben volt.

Általános tendencia, hogy a polgártaxa nagyságát a forgalom nagyságához igazította a város, hisz az alacsony adólapppal rendelkező 6 „újvárosi" közül kettő semmit nem fizetett a polgárjussért, míg a többi 4 is alacsony díj mellett jutott jogosultsághoz. Egyébként érdekes írásmódban adta meg a forrás a városnegyed nevét: Neu-Varosh, német-magyar alakú formában.[28]

28 HKA BA Fol. 323. 1767. október 8. A dokumentum zárása: A Cs. Kir. Adminisztrációnak: Georgius Callinovics, Kosta Georgie, Nicola Schifkovics (Zsivkovics) Raths Vervandter (tanácsbeliek, atyafiak) Temesvár, 1767. október 5.

KÓKAI SÁNDOR

Adalékok a bánsági románok regionális identitásának formálódásához

Bevezetés

A Bánság földrajzilag is, néprajzilag is különleges életkeretet jelent, s ez a különleges állapot megmutatkozik e terület politikai helyzetében és fejlődésében is. Az elmúlt három évszázad történelmi fejlődése adott nyomatékos - talán a természeti viszonyoktól indokoltnál is erősebb – hangsúlyt a Bánság sajátosságainak. A Bánság vallásfelekezetileg és nyelvileg még a történelmi Magyarország mércéjével nézve is különösen sokszínű régió volt (Kókai S. 2010), ahol számos érdekcsoport, nemzeti és felekezeti elit élt egymás mellett. Teljes joggal tette fel a kérdést e tekintetben is Nagy Imre és Kugler József, az általuk szerkesztett és 2004-ben megjelent tanulmánygyűjteményben: Lehet-e három arca e tájnak? Utalva a szerbek, románok és magyarok között Trianonban megosztott Bánság társadalmi-gazdasági skizofréniáira (Nagy I.-Kugler J. 2004). A kérdés a tekintetben is releváns, hogy az itt élők elkülönültek-e nemzetüktől, s ha igen, akkor táj és történetszemléletükben megtalálható volt-e mindez, s mikor alakult ki a bánsági regionális identitástudat? Természetesen a kérdés meg is fordítható: A Bánság 1718-1867 közötti igazgatási különállásai (pl. 1718-1779, 1849-1860 stb.) megteremtették-e az ott élők sajátos identitástudatát, s mindez kialakította-e az egyes nemzetiségek önálló regionális történelmét? Kitapintható volt-e a „hely szellemének" hatása a bánsági magyarok, svábok, szerbek vagy éppen a románok saját nemzetüktől eltérő másságának megerősödésére, s ennek mely elemei jelentettek prioritást? Tanulmányomban e kérdések egy ré-

szére a bánsági románokra vonatkozó ismeretek alapján törekszem válaszolni.

A bánsági románok regionális történetszemlélete

Közismert, hogy a tizenkilencedik század Európája a nemzetállamok eszmerendszerének és történetének bűvkörében élt, ahol a nemzet egysége és annak bizonyítása kulcsfontosságú momentum volt, s a regionális történetírás még egy-egy nemzeten belül is alárendelt szerepet játszott. A több nemzetiségű országokban, ha meg is jelent az egyes nemzetiségek esetében, akkor arra a partikularizmus és a területi autonómia, illetve az elszakadás előfutáraként tekintettek.

A történelmi Magyarország esetén Horvát-Szlavónország és Erdély külön történelme nem vitatható, a Bánság sajátos különállása és elválasztása a Királyi Magyarországtól olyan törekvés, amely e régió életképességének – szubjektivizmustól sem mentes – monografikus bemutatását generálta Francesco Griselinitől (1780) Johann Heinrich Schwicker-en (1861) át Leonhard Böhmig (1868). Mindezek azonban nem regionális szemléletű történetírások voltak, hanem „mindössze" országrész leírások. A regionális szemléletet Francesco Griselini (1717–1787) 1780-as könyve (Kísérlet a Temesvári Bánság politikai és természeti történetére) alapozta meg. Schwicker és Böhm műve nemcsak azonos évben (1861) és azonos címmel (A Temesi Bánság történelme) jelent meg, de szerzőik alkotói módszere is erősen hasonlított egymásra. Egyikük sem tudott eredeti forrásokra támaszkodni, hanem Griselinit kombinálták az általános magyar történelem szemlélettel. Böhm könyvének 1868-s második kiadása – Pesty Frigyes bírálatának (1862) hatására – új címet kapott: Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme. Böhm ezen kívül kijavított számos hibát, és a könyvet lezárta 1718-ban, kikerülve ezzel minden politikailag kényes témát.

A régió külön történetét megírva a fenti szerzőknek is illett volna minimum a középkorig visszanyúlni, a Bánság esetében azonban a török uralom 165 éve elpusztította a korszakra vonatkozó történeti forrásokat és értékeket. Mindez tágabb teret és lehetőséget biztosított egyes nemzetiségek

képviselőinek a valóságtól történő elrugaszkodásokra. Korántsem véletlen, hogy az itt élő magyarok, svábok és szerbek a huszadik század elejéig sem jutottak el bánsági mássságuk megfogalmazásáig. A románság néhány képviselője azonban a tizenkilencedik század közepén eljutott eddig, természetesen abban a kontextusban volt fontos a Bánság számukra is, hogy válaszokat kerestek a román nép etnogenezisére, s kialakulásuk színterére. Kik voltak ők, s melyek írásaik legfontosabb elemei?

1. Az erdélyi származású, de Bukarestben professzorrá, illetve a Román Tudományos Akadémia egyik alapító tagjává és később elnökévé lett August Treboniu Laurian 1848-ban adta ki fő művét (Temisiana, avagy a Temesi Bánság rövid története). A Bánság azért volt számára kiemelten fontos, mert a rómaiak először ezt a régiót foglalták el, ezért szerinte e régió Erdélynél mélyebben romanizálódott (Varga B. 2015). A Bánságban a késő középkorban August Treboniu Laurian autonóm román közigazgatást tételezett fel. Laurian azt is leírta, hogy a Bánságban Glad vezér uralma alatt keresztény román állam létezett, amelyet Árpád magyarjai legyőztek. A késő középkorban Laurian újra autonóm román közigazgatást tételezett fel e régióban (Roşu 2008).

2. A lugosi születésű, de szintén Havasalföldön karriert befutott Vasile Maniu az 1857-ben megjelent munkájában (Történeti-kritikai értekezés) két fontos gondolattal gazdagította a román nemzeti elképzelést a Bánságról. Egyrészt úgy gondolta, hogy a késő középkorban létezett „vlach kerületek" fenntartották a bánsági román autonómiát, másrészt pedig a 18. századi szerb bevándorlás a román nemzetet fenyegető olyan veszély, amely megszüntette a térség „etnikai tisztaságát" (V. Neumann 1984).

3. A dualizmus korban alkotó többi román szerző (pl. D. Xenopol 1896, B. Hasdeu 1896 stb.) alapfilozófiáját döntően meghatározta az első két pontban említett szerzők munkái, s a megállapításaikat tényként fogadták el. Véleményük szerint Olténia és a Bánság volt az a régió, amelyek a román nép megszakítatlan földrajzi-történeti kontinuitását reprezentálják.

A román szerzők Bánsághoz kapcsolódó regionális történetszemléletére nem késtek a magyar történészek (pl. Pesty F. 1862, Horváth M.1871, Szentkláray J.1879 stb.) válaszai sem, akik hangsúlyozták, hogy a Bánság vagy Dél-Magyarország (Pesty F. 1877) a magyar nemzet múltjának és a magyar nemzeti térnek integráns része. A „vlach kerületek" nem az állí-

tólagos román autonómiai előfutárai, hanem a királyi Magyarország közigazgatási egységei. Pesty Frigyes szerint a Szörényi Bánság is magyar fennhatóság alatt állt, bármilyen középkori román államiságról beszélni értelmetlen.

A századforduló bánsági román helytörténészei közül kiemelkedik Gheorghe Popovici, akinek munkája (A bánsági románok története) az egyik legnagyobb hatással bírt. Popovici a legfrissebb magyar és román szakirodalmat felhasználva érvelt a római–román kontinuitás és a római kor óta a térséget benépesítő román lakosság mellett. A megszakítás nélküli román autonómia koncepcióját azonban elvetette.

A hely szelleme és a természetes szaporodás

A történeti Magyarország területén az 1880–1900 közötti adatokra alapozott vizsgálatok a születéskorlátozás elterjedését nemcsak a Baranya és Tolna megyei református magyarok körében jelzik, hanem a bánsági katolikus németeknél, valamint a Krassó-Szörény megyei román lakosságnál is (Andorka R. 1987). Mint minden társadalmi jelenség, a termékenység is rendkívül bonyolult, egymással gyakran kölcsönhatásban levő anyagi (gazdasági) és nem anyagi (erkölcsi, mentalitásbeli) tényezők szövevénye. A demográfiai szakirodalomban elterjedt felekezetek közötti gyermekszám különbségek esetünkben nem adhatnak magyarázatot, hiszen a bánsági románok természetes szaporodása a legalacsonyabb volt a történelmi Magyarország román népességét tekintve. A „hely szelleme”, azaz a bánsági sváboktól átvett erkölcsi-mentalitásbeli – sajátos – gondolkodásmód nem csak az itt élő románokra, hanem a többi nemzetiségre és a magyarokra is hatással volt (1. táblázat).

1. táblázat. Az egyes nemzetiségek szaporodása Magyarországon, Erdélyben és a Bánságban (1880-1910)

Ország, régió vármegye, thj. város	összesen	magyar	német	szlovák	román	rutén	szerb és horvát	egyéb
		anyanyelvű népesség változása						
Magyarország	5102642	3532831	64246	94061	**528386**	115149	567633	200346
	32,6	54,8	3,8	5.0	**22,0**	32,8	24,1	75,7

Erdély	574111	278526	19655	1250	**279328**	1120	571	-6339
	27,5	44,2	9,8	-	**23,6**	-	-	-11,5
Krassó-Szörény vm.	83850	25703	15369	-3563	**35554**	2021	-2517	10283
	22,1	342,8	38,8	-55,2	**12,2**	-	-14,5	104,6
Temes vm.	61749	29014	11998	-355	**10220**	-27	8527	2372
	18,8	160,1	11,1	-	**6,9**	-	11,8	26,2
Temesvár	30656	20017	9802	-106	**1457**	-33	478	-959
	81,1	259,1	48,4	-25,7	**28,0**	-	19,8	-56,0
Versec	4612	2705	632	47	**509**	-58	920	-143
	20,7	269,2	4,3	-	**189,9**	-	12,8	- 35,6
Torontál vm.	79117	43518	-760	3354	**4752**	-20	26562	1711
	15,4	53,9	-0,5	26,2	**5,8**	-	15,8	14,8
Pancsova	3074	2022	811	-59	**107**	1	252	-60
	17,9	173,6	12,8	-20,8	**26,0**	-	3,0	-35,1

A történelmi Magyarország népességének természetes szaporodása 1880-1910 között elérte a 32,6 %-ot. A természetes szaporodás erdélyi és bánsági értékei ettől igen jelentős mértékben elmaradtak, mindössze Temesvár dinamikus népességgyarapodása (81,1%) tartott lépést a fővárossal és az ország regionális központjainak az országos átlagot többszörösen meghaladó értékeivel. A bánsági románok gyarapodása mélyen az országos és az erdélyi átlag alatt volt, s különösen Temes és Torontál vármegyék értékei alacsonyak. E megyék román lakossága a korabeli források és statisztikai adatok alapján is kimutathatóan átvette a bánsági németek „egykézését".

A hely szelleme és a települési-gazdálkodási tér

A bánsági románok települési-gazdálkodási térstruktúrája 1890-ben

A Bánság területén elhelyezkedő 801 település (1890-ben) lakóinak nyelvi összetételét megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy 471 település (58,6%) teljesen homogén volt, azaz lakói 100%-ig egy nyelvet beszéltek. A legtöbb a román nyelvű homogén falvak száma (327 db) volt, de figyelemre méltó, hogy 75 db német, 27 db magyar, 25 db szerb, 6 db cseh, 3-3 db szlovák, horvát és krasovan, valamint 1-1 db török (Ada-Kaleh) és montenegrói (Temespéteri) lakosságú települést is találhattunk a vizsgált területen. További 90 település is homogénnek volt tekinthető, ahol a

település népességének más mint 75%-a egy nyelvet beszélt, s a kisebb etnikai töredékek (3-10% közötti volt arányuk) nem veszélyeztették az uralkodó nemzetiség nyelvi dominanciáját (44 román, 24 szerb, 16 német, 3 bolgár, 2 magyar és 1 cseh nyelvű település tartozott ide).

A bánsági románok a Bánság lakosságának majdnem 40%-át (567572 fő) alkották (2. táblázat), úgy hogy Torontál vármegyében 37 településen, Temes vármegyében 129 településen és Krassó-Szörény vármegyében 319 településen élt 200 főt meghaladó román közösség. A bánsági települések 64,2%-án (516 db) megtalálhatók voltak a románok, amelyből 327 db tartozott a homogén (100%), 78 db a 75% feletti és 51 db az abszolút többségű (50-75%) települések közé. Mindez azt is jelenti, hogy 405 településen (a bánsági települések több mint 50%-án) a románok aránya meghaladta a 75%-ot (!). A románok spontán migrációjának eredménye, amely a Bánsági-hegyvidék felől irányult az Alföld felé a folyóvölgyek (Néra, Karas, Berzava, Temes, Maros) mentén, hogy Krassó-Szörény vármegyében már majdnem homogén etnikai tömbben éltek, amely kapcsolódott a dél-erdélyi és a havasalföldi románsághoz. A fentiek alapján nem meglepő, hogy különálló román etnikai sziget a Bánság területén nem alakult ki, a románok által lakott legnyugatibb települések megközelítették a Tisza vonalát (Óbéb, Valkány, Jankahid, Román-Écska).

2. táblázat. A Bánság román népességének területi elhelyezkedése (1890-1910)

Megye	1890			1900			1910		
	népesség	román		népesség	román		népesség	román	
	fő	fő	%	fő	fő	%	fő	fő	%
Krassó-Szörény	409362	318681	77,8	443001	328371	74,2	466147	336082	72,1
Temes	440854	164431	37,3	476242	167523	35,1	500835	169030	33,7
Torontál	588460	84460	14,3	609362	88044	14,4	615151	86937	14,1
Összesen (Bánság)	1438676	567572	39,5	1528505	583938	38,2	1582133	592049	37,4
Magyarország	17349398	2591905	14,9	19254599	2799479	14,5	20886487	2948186	14,1

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Azokban a falvakban és városokban, ahol a románok aránya 75-95% között változott (78 db) negyvennégy olyan település is volt, ahol nem volt számottevő a többi nemzetiség aránya. Itt általában csak 2-3%-ot kitevő

etnikai töredékek éltek. Tizennégy településen a német kisebbséggel alkottak kétnyelvű közösségeket, 13 településen a magyarokkal, 3 településen a szerbekkel. Egy esetben a cigányokkal (Tinkova), három településen pedig szerbek, németek és magyarok együttesen voltak kisebbségben (pl. Bálincz, Aranyág stb.).

A Bánság 1890. évi etnikai adataira tekintve és az eddigi elemzéseket összegezve több következtetés, ténymegállapítás is szükségessé vált. A legfontosabb kérdésekre a tények leírása megadhatta a választ, néhány kérdéskör azonban további kutatásokat igényel. Feltétlenül szükséges az egyes nemzetiségek együttélési hajlandóságát tovább vizsgálni. A kutatás jelenlegi stádiumában úgy tűnik, hogy egyes nemzetiségek magas többségi értékekkel (pl. szerbek, románok) és alacsony kisebbségi arányokkal rendelkeztek, míg más nemzetiségek (pl. magyar, német) együttélési hajlandósága magasabb és ezzel párhuzamosan magasabb a kisebbségben élők aránya is. Nagyon fontos problémakör annak vizsgálata, hogy egyes nemzetiségek szóródása miért nagyobb, míg más nemzetiségek jobban megőrizték homogenitásukat, sőt egyre jobban homogenizálódtak. A kisebbségi sors elviselése sem egyforma az egyes nemzetiségek között. Ez mozgató rugójává válhatott a kivándorlásnak, amely nem hagyta érintetlenül a bánsági régiót sem a tizenkilencedik-huszadik század fordulóján.

Az etnikai térszerkezet vizsgálatánál nem megkerülhető problémakör az asszimiláció. Ennek pozitív (természetes) oldalát tekintve is megállapítható, hogy a megyeszékhelyek, szabad királyi és rendezett tanácsú városok (Temesvár, Nagybecskerek, Lugos, Pancsova, Versec, Nagykikinda, Karánsebes) mindegyike legalább négy nemzetiség együttélését biztosította (pl. Temesvár lakóinak 55,24%-a német, 26,64%-a magyar, 9,8%-a román, 4,93%-a szerb és 3,39%-a kisebb etnikai töredékekből tevődött össze). Szerb többségű volt Pancsova (42,54%), Nagybecskerek (36,33%) és Nagykikinda (58,19%), német többségű volt Versec (55,35%) és Temesvár (55,24%), míg Lugos (42,52%) és Karánsebes (56,51%) már román többséggel rendelkezett. Magyar többséggel csak a Bánság északi peremén elhelyezkedő szabad királyi városok (Szeged, Arad) és Csanád megye székhelye (Makó) rendelkezett.

A három bánsági vármegye járásközpontjait (39 db) vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 90%-uk legalább háromnyelvű, a többségi nyelv 14 köz-

pontban román, 16 központban német, 3 központban (Székelykeve, Törökbecse, Törökkanizsa) magyar, 4 központban szerb, 1-1 központban bolgár (Vinga), ill. szlovák (Antalfalva) volt. Ez a megoszlás nem állt összhangban a Bánság nemzetiségeinek számarányával, de a spontán asszimilációt sem a – sokat hangoztatott – magyar nyelv felé billentette. Sem a természetes sem az erőszakos asszimiláció nem volt olyan mértékű, mint amilyet a szerbek és románok több mint 100 esztendeje hangoztatnak.

Azokon a településeken, ahol a románság abszolút többségben volt (51 település) 11 település esetén magyarokkal, 10 esetben németekkel, 9 esetben szerbekkel, 4 esetben szlovákokkal és egy esetben cigányokkal (Cserestemes) alkottak kétnyelvű lokális életközösséget, míg 16 település három vagy több nemzetiségű volt. Relatív többségben tíz bánsági településen éltek (pl. Szerb-Csanád 40,08%-a, Mehala 39,7%-a, Lippa 48,04%-a, Lugos 42,52%-a, Ruszkabánya 47,23%-a volt román), míg 20% felett további 31 településen, ez alatt pedig 29 településen éltek románok. Szórvány románság még több mint 50 bánsági településen élt, arányuk azonban 1-3% között változott az egyes települések lakóin belül, és a bánsági románság kb. 0,8%-ra terjedt ki. Mindez azt is jelenti, hogy a bánsági románok kb. 5%-a élt kisebbségben.

A bánsági románok 1890. évi területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 56,1%-uk Krassó-Szörény vármegyében élt (a megye lakosságának 77,8%-át alkották), ahol egy kivételével minden járásban abszolút (pl. begai 88,5%-a, bozovicsi 95,7%-a, facsádi 94,6%-a, marosi 97,7%-a stb.), illetve egyben relatív többségben (moldvai járás 44,9%-a) voltak. Temes vármegyében relatív többségben (164431 fő = 37,3%) voltak a románok, megelőzve a németeket (161355 fő = 36,6%). Temes vármegye öt járásában abszolút többséget alkottak (buziasfürdői 69,3%-a, csakovári 61,1%-a, lippai 61,3%-a, rékasi 64,3%-a, verseci 53,4%-a). A Torontál vármegyében élő 84460 román nemzetiségűek csak az alibunári járásban alkotottak abszolút többséget (15742 fő = 54,9%).

A bánsági románok települési-gazdálkodási térstruktúrája 1910-ben

A Bánság etnikai térszerkezetének változásait, az etnikai tömbök, szigetek, csoportok és kontaktzónák fejlődését, a gazdasági és politikai asszimilációt, valamint a népesedési folyamatokat (pl. kivándorlás, egyke

mozgalom, természetes szaporodás, fogyás stb.) is a belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek alakították (2. táblázat).

A Bánság népesség-számának alakulása jól reprezentálja egy mikrorégió pozíciójának le- vagy felértékelődését a társadalmi-gazdasági térben. A változások legpontosabban településszinten érzékelhetőek, azonban kistérségi (járások) szinten és makro regionális viszonylatban is szignifikáns különbségek, eltérő népességváltozási tendenciák mutathatók ki. Az 1890-1910 közötti években a Bánság népessége 9,97%-kal növekedett, azaz 1438676 főről 1582133 főre, amely önmagában kedvező tendencia (2. táblázat). Megállapítható azonban, hogy Torontál vármegye lakossága 1,5%-kal, Temes vármegye lakossága 13,6%-kal, míg Krassó-Szörény vármegye lakossága 13,87%-kal növekedett. A bánsági települések 32,4%-a (259 település) természetes fogyással volt jellemezhető, melyek közül 99 db Torontál vármegyében, 87 db Krassó-Szörény vármegyében, míg 73 db Temes vármegyében helyezkedett el. A természetes fogyás okai ismertek (belső és külső migráció, kivándorlás, „egyke”rendszer stb.), melyek nem különböztek az ország más régióiban megismertektől.

Az etnikai keveredés alacsony fokát mutatja, hogy 422 településen az egyes etnikai kisebbségek aránya nem érte el az 5%-ot, azaz etnikailag tiszta (homogén) településnek voltak tekinthetők.

További tizenegy településen 87,6% (Kiszető) és 89,8% (Temessziget) között változott a többségi nemzetiség aránya és 5% alatt maradt az etnikai kisebbségek (2-4 db) aránya, azaz ezek is homogénnek voltak tekinthetők. Az eddigi 422 településen túlmenően további 36 olyan település volt a Bánság területén, ahol a többségi nemzetiség aránya 90% fölötti, a kisebbségek aránya 5,1% (Csebze német lakói) és 9,7% (Divécs román lakói) között változott.

A románok a Bánság lakosságának 37,4%-át (592049 fő) alkották, úgy, hogy 771 településen élt kisebb-nagyobb román etnikai csoport, ebből 274 településen (Torontálban 153 db, Temes megyében 83 db, Krassó-Szörényben 38 db) arányuk 20% alatt maradt. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy Krassó-Szörény vármegye területén élt a bánsági románok 56,7%-a (336082 fő). A vármegye 13 járásában abszolút többséget értek el (pl. bozovicsi járásban 92,4%, marosi járásban 94,7%, teregovai járásban 88,8%, karánsebesi járásban 85,9%, a jámi járásban 91,4% stb.),

az újmoldovai járásban (46,9%) és Karánsebesen (49%) relatív többséget alkottak. A vármegye lakosságának (466147 fő) 72,1%-át (336082) a románok alkották, úgy hogy 279 településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk, ebből 15 település (pl. Bégabalázsd, Homapatak, Mákosfalva, Szörénykanizsa stb.) teljesen homogén volt. A 279 településből 224 településen 90% felett volt arányuk és mindössze ötvenöt településen 75-90% közötti. Az újmoldovai járás kivételével Krassó-Szörény vármegye minden járására igaz, hogy a területünkön lévő települések több mint felén a románok aránya 75% feletti volt. A vármegye homogén román etnikai tömbjeit csak itt-ott szakította meg néhány magyar (4 db), német (9 db), cseh (5 db), krasovan (7 db) és szerb (5 db) homogén falu, ahol az illető nemzetiségek aránya 90% felett volt. Krassó-Szörényben 23 településen (pl. Szászkabánya 71%, Bégamonostor 65%, Bogsánbánya 58,5% stb.) a románok aránya 50-75% között változott, míg négy településen (pl. Kisszécsány 49,6%, Cserestemes 48%, Facsád 44,1% stb.) relatív többségben éltek. A fenti tények alapján megállapíthatjuk, hogy a vármegye 306 településén (84,5%) a románok éltek többségben.

Temes vármegyében a románok relatív többségben (169030 fő = 33,7%) éltek. A vármegye négy járásában (buziásfürdői 63,8%, csáki 67%, lippai 60,9%, temesrékasi 55%) abszolút többséggel, a dettai (30%) és a verseci járásban (49,1%) pedig relatív többséggel rendelkeztek, míg 20% alatt volt számarányuk a kevevárai járásban (22. táblázat). A vármegyében 85 településen 75% fölé emelkedett arányuk, ebből Mészdorgos (230 fő) teljesen homogén, negyvennyolc 90% feletti román lakosságú volt. A buziásfürdői, a lippai és a csáki járásban a települések több mint felében 75% felett volt a románok aránya, miként a temesrékasi és verseci járás keleti falvaiban is, kapcsolódva a Krassó-Szörény vármegyei román etnikai tömbhöz. Temes vármegye 31 településén (pl. Sósd 64,5%, Temeshódos 69,3%, Féregyháza 70,3% stb.) arányuk 50-75% között változott, míg 7 településen (pl. Parácz 48,6%, Tesöld 40,7%, Bükkhegy 49,8%, Munár 46%, Klopódia 35,6% stb.) relatív többségben éltek, azaz Temes vármegye településeinek több mint fele (123 db = 57,7%) román többséggel rendelkezett.

Torontál vármegyében a bánsági románok 14,1%-a (86937 fő) élt, ahol csak az alibunári járásban (14982 fő = 51,1%) alkottak abszolút többséget, relatív többséget egyetlen járásban sem értek el. A románok aránya

20-30% közé a bánlaki (6637 fő = 24%), a nagyszentmiklósi (10239 fő = 23,6%), a pancsovai (10735 fő = 22,4%) és a perjámosi (8218 fő = 27,1%) járásokban emelkedett. A nagykikindai (238 fő = 0,7%), a törökbecsei (110 fő = 0,2%) és a törökkanizsai (2058 fő = 4,3%, ebből Óbéba 1809 fő) járásokban, valamint Nagybecskereken (1,3%), Nagykikindán (1,6%), jóval 2% alatt maradt arányuk. A vármegyében mindössze 17 településen volt 75% feletti az arányuk, melyből tizenegy homogénnek számított (pl. Egres 90,6%, Nagytárnok 95%, Jankahíd 95,7%, Bárányos 97,4% stb.), tizennégy településen arányuk 50-75% között változott (pl. Óbéb 72,5%, Alibunár 60,3%, Sárafalva 50,1% stb.). Három településen (Tolvád 49,4%, Nagycsanád 36,5%, Nagyszentmiklós 37,1%) relatív többségben éltek, azaz összességében a torontáli települések 15,1%-án (34 db) alkották csak a többségi nemzetiséget.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Bánság 463 településén (57,8%) a románok többségben voltak, ebből 381 településen 75% feletti volt arányuk és itt élt a bánsági románok 72,2%-a (427670 fő). A fennmaradó 308 településen a románok kisebbségben éltek, mely közül csak 34 településen volt több mint 20% az arányuk (pl. Nőrincse 42%, Nádorhegy 24,7%, Gád 27,7%, Écska 25,2%, Csákova 21,2%, Nadrág 28,9% stb.).

A Bánság 801 településén többségben élt a lakosság 69,71%-a (1102960 fő), míg kisebbségben 30,29%-a (479173 fő). A kisebbségben élők aránya 169 településen (54 magyar, 53 német, 34 román, 33 szerb, 5 szlovák, 3-3 horvát és cseh, 2-2 cigány és ruszin, ill. 1-1 sokácz és bolgár kisebbség) haladta meg a 20%-ot, ebből 19 településen két-két kisebbség is 20% fölött volt (Kókai S. 2010).

A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét, amíg a románok 27,7%-a (164379 fő) élt kisebbségben, addig a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a szlovákok 42%-a (9285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a bolgárok 25,1%-a (3132 fő), a németek 25,2%-a (97625 fő), a szerbek 29,1%-a (82659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92994 fő). Ez utóbbi tény azért figyelemre méltó, mert a négy nagy bánsági nemzetiség közül éppen a magyar volt az, amely a leginkább kisebbségben, szétszórva és etnikai szigetekben élt, azaz nyitott és hajlandó más nemzetiségekkel való együttélésre. A legkevésbé zárt magyarság (majdnem negyven százalékuk – közel 100 ezer fő – kisebbségben, ill. szórvány-

ban élt) szenvedte el a legnagyobb veszteségeket a trianoni országhatárok meghúzásakor.

A hely szelleme és a szellemi-vagyoni fejlődés lehetőségei

A bánsági románok kulturális-szellemi életének alapjai

A bánsági románoknak 1900-ban két-két román tannyelvű görög keleti papnövelde és tanítóképző tanintézetük volt mindegyik az aradi és a karánsebesi egyházmegye székhelyén működött. Az aradi papnöveldébe ekkor 57 növendék volt, a karánsebesi papnöveldébe 40 növendék. Az aradi tanítóképző diákjainak száma ekkor 104 fő, a karánsebesi tanítóképző diákjainak száma 55 fő. Az aradi görög keleti román egyházmegye gazdagságát jelzi, hogy 1907-ben 1200000 koronáért megvásárolta a Szerbnagyszentmiklós határában elterülő gróf Szapáry Pál birtokot.

A középfokú oktatás hiányos volt, sem román főgimnázium, sem román algimnázium nem volt, a középiskolákkal kapcsolatban álló görög keleti fiú internátusuk közül egy Lugoson egy pedig Temesváron funkcionált. Felekezet nélküli volt a karánsebesi, amelyet a karánsebesi vagyonközösségi alap tartott fenn. Felső görög keleti leányiskola leányinternátussal Aradon és Lugoson működött.

A magyarországi románoknak 1900-ban összesen 2985 felekezeti népiskolájuk volt, amelyekben 3076 tanító működött, az iskolák közül 1295 görög katolikus, amelyekben 1283 tanító tanított és 1690 görög keleti, amelyekben 1793 tanító tanított. A Bánságban 52 görög katolikus és 375 görög keleti iskola működött ekkor. A 107 népiskola vitatott státuszát beszámítva a görög keleti felekezeti iskolák száma 482 db. Az aradi görög keleti püspökség négy bánsági esperesi kerületének (Bálinc, Lippa, Nagykomlós, Temesvár) száz településén működő plébániákhoz 95 román görög keleti felekezeti népiskola kapcsolódott. A karánsebesi görög keleti püspökség tizenegy bánsági esperesi kerületének (Buziasfürdő, Csákova, Facsád, Fehértemplom, Karánsebes, Lugos, Mehadia, Németbogsán, Oravicabánya, Pancsova Versec) 362 településén működő plébániákhoz 280 román görög keleti felekezeti népiskola kapcsolódott. A karánsebesi egyházmegye területén a felekezeti iskolákon kívül, az egykori román határőrvidék területén

1900-ban volt még 107 iskola, amelyeket a karánsebesi egyházmegye görög keleti felekezeti népiskolának tekintett, mindazok ellenére, hogy azok az állam felügyelete és kezelése alatt álltak.

1900-ban a magyarországi tanköteles román gyermekek közül mindössze 64% járt iskolába akkor, amikor a magyar tanköteles gyermekek közül 81,3 %, a német tanköteles gyermekek közül 89,3%, a szlovák tanköteles gyermekek közül 84,4%, a szerb tanköteles gyermekek közül 77.6%, a rutén tanköteles gyermekek közül 61,1% járt iskolába.

A bánsági románok kulturális felemelkedésén munkálkodott az Aradon székelő «Aradi román nemzeti egyesület», amelynek vagyona 1907-ben 18.609 korona volt. A magyarországi románság körében 25 nőegylet (pl. karánsebesi, temesvár-gyárvárosi stb.), 113 román dal- és zene-egylet (Krassó-Szörény vármegyében 41 db, Temes vármegyében 32 db és Torontál vármegyében 16 db) működött. A magyarországi 33 román olvasó egyletből (kaszinó) 13 Krassó-Szörényben, kettő Torontálban és egy Temes vármegyében működött. A magyarországi románoknak negyvenkilenc napi vagy hetilapjuk volt, amelyek közül 20 politikai (pl. Lugoson megjelenő Drapelul, Karánsebesen megjelenő Severinul, Aradon megjelenő Tribuna stb.), 4 társadalmi (pl. Románoravicán megjelenő Progresul), 6 egyházi és iskolai (pl. Arad: Biserica şi Şcoala, Foaia pedagogică, Karánsebesen: Foaia Diecezană stb.) volt. A négy szépirodalmi, nyolc pénzügyi, gazdasági, kereskedelmi és ipari, 4 élclap és 3 szaklap közül kiemelkedtek a gazdaságiak: Economia (Karánsebes), Meseriaşul (Lugos), Mijlocitoriul (Arad) és a Plugarul Român (Temesvár).

A bánsági románok körében igen jelentős befolyással és szervezettséggel rendelkezett az Astra (Asociăţiunea Transilvană), melynek negyven kilenc fiókjából az alábbiak voltak a régióban. A karánsebesi fiók 39 tag, lippai fiók 19 tag, lugosi fiók 34 tag, nagykomlósi fiók 14 tag, nagytoráki fiók 6 tag, oravicabányai fiók 36 tag, pancsovai fiók 29 tag, románbogsáni fiók 24 tag, temesvári fiók 90 tag, verseci fiók 25 tag, s 1907-ben szerveződött a csákovai és a buziásfürdői fiók.

A hazai románok kulturális intézményeinek a fejlesztéséhez igen sokban hozzájárulnak a feloszlatott határőrvidékek vagyonközösségei is. Az uralkodó a bánsági román határőrvidék felosztásakor a katonai kincstári birtokok egy részét és az egyes fennállott határőrvidéki alapokat a lako-

sok osztatlan közös tulajdonában hagyta (94 szörénységi település román határőrei). A románbánsági ezredhez tartozott határőrök 215 ezer hold erdőséget és 33 ezer hold havasi legelőt kaptak örök tulajdonul, mely kb. 35 millió korona értékű volt a századfordulón. A vagyonközösség összes bevételei az 1906. évben 383.825 koronát, kiadásai pedig 351.812 koronát tettek ki. Ezek egy részéből kulturális alapítványokat létesítettek, amelyek a határőrök közvagyonát kezelik. A karánsebesi vagyonközösség jövedelmeit a román iskolák fenntartására és a határőrök gyermekeinek ösztöndíjazására fordították. A vagyonközösség az 1907/8. iskolai év elején felállított karánsebesi magyar királyi állami főgimnázium mellé, a volt határőrök gyermekei számára, egy fiú internátust létesített és tartott fenn, amelyben 100 növendéket látott el.

A gazdasági fejlődés néhány alapeleme

A hazai román kulturális intézményeket igen jelentékenyen támogatták a hazai román pénzintézetek, amelyek 1906-ban 113.924 koronát fordítottak román kulturális célokra. A magyarországi románoknak 149 db, a fiókokkal együtt 170 pénzintézetük volt, amelyeknek részvénytőkéje 19806618 korona, tartalék-alapjaik 6200113 korona, tisztviselői nyugdíjalapjaik 1401024 korona, jótékony célú alapjaik 155899 korona, összes vagyonuk 27563654 koronát tett ki 1906-ban. Tiszta nyereségük 2290426 korona volt, amelyből 113924 koronát fordítottak román kulturális célokra. Kölcsönt 1906-ban 110138396 koronát nyújtottak.

3. táblázat. A Bánság román pénzintézeteinek vagyoni helyzete (1906)

Pénzintézet neve	Székhely	Alapítás éve	Fogl.	Vagyon	Betét	Kölcsön	Nyereség	Kult. támogatás	Osztalék
Krassó-Szörény									
Agricola	Lugos	1904	6	206932	221833	726021	21194	300	9619
Astra	Szászkabánya	1907	3	80000	–	–	–	–	–
Bănăţana	Bukovec	1901	2	45476	30345	159959	3242	39	1400
Berlişteana	Berlistye	–	–	–	–	–	–	–	–
Berzovia	Zsidovin	1899	3	77098	46767	186174	8117	–	7000
Bocşana	Németbogsán	1895	5	141210	270527	458371	12979	192	6000
Comuna	Kavarán	1903	2	34844	18796	120332	4058	–	2464
Economia	Lugos	1897	5	102797	–	104140	5157	58	4187
Făgeţana	Facset	1891	6	522542	858655	1454559	30299	658	24000

Gavoşdiana	Gavosdia	1906	2	28815	11795	72756	2221	–	–
Hodaşana	Hodos	1906	2	20000	–	–	–	–	–
Illadiana	Illadia	1907	3	17000	–	–	–	–	–
Lugoşana	Lugos	1889	6	354606	1491766	1934946	38752	2000	24000
Munteana	Kornyaréva	1905	3	55505	48011	395073	6597	–	–
Népbank	Karánsebes	1907	4	140000	–	–	–	–	–
Nera	Bozovics	1897	5	126343	199678	620454	22940	1200	7200
Oraviciana	Oravicabánya	1892	8	819262	1777196	3162821	75402	5000	44000
Plugarul	Kákova	1902	4	76951	41283	207421	4009	–	800
Poporul	Lugos	1900	5	269259	686899	1072084	30568	236	13200
Săcana	Szákul	1905	3	44290	18634	110586	4193	51	2400
Sebeşana	Karánsebes	1905	4	185279	318613	952217	28365	214	3600
Tak.pénztár	Pervova	1908	–	50000	–	–	–	–	–
Tak.pénztár	Szászkabánya	1896	4	337049	254386	633915	18143	–	12000
Ternovana	Tirnova	1904	4	29.904	43787	103276	3230	–	–
Temes vármegye									
Beregsana	Beregszó	1895	4	47000	51851	165471	3182	17	2500
Ciacovana	Csakova	1904	4	94732	69852	492272	10072	50	4500
Chiseteiana	Kiszető	1896	3	25812	44215	105745	1619	–	1250
Coroana	Temesvár	1905	4	104763	72404	361012	6281	46	3561
Dunăreana	Temeskubin	1900	3	90251	202880	493890	11009	147	3665
Jebeleana	Zsebely	1905	3	31180	40967	76774	4335	–	1500
Ligediana	Liget	1896	3	24716	30732	81854	2608	–	1352
Lipovana	Lippa	1893	6	169560	1006534	1447656	24705	1644	9000
Luceafărul	Versec	1894	6	263507	760374	2015187	34541	1092	14000
Păstorul	Temesvár	1903	4	166409	332655	697640	16343	150	3677
Tak.pénztár	Gyirok	1898	2	31952	5317	40614	1848	418	–
Timişana	Temesvár	1885	15	764377	2386238	4858637	85271	2900	36400
Torontál vármegye									
Agricola	Ecska	1905	3	70211	51569	211817	2739	190	1013
Concordia	Uzdin-Ozora	1893	4	47114	31183	150168	7722	154	2480
Panciovana	Pancsova	1905	3	50054	13753	53769	1505	–	1464
Pesacana	Pészak	1907	–	50000	–	–	–	–	–
Sentinela	Révaújfalu	1895	6	358615	485682	1572244	39430	2500	6400
Steana	Románpetre	1897	4	114113	184371	422364	15755	700	2560
Összesen	**-**	**-**	**166**	**6239654**	**12109548**	**25722219**	**588431**	**19956**	**257192**

Forrás: Gagyi J. (1908) adatai alapján saját szerkesztés

A bánsági román pénzintézetek (42 db) közül kiemelkedett a lugosi, a németbogsáni, a facsádi, az oravicabányai, a karánsebesi, a szászkabányai, a lippai, a verseci, a temesvári és a révaújfalui takarékpénztárak szerepe (3. táblázat). Figyelmet érdemel a bánsági pénzintézetek tőkeereje, mind a

vagyon, mind a betétek tekintetében, még akkor is, ha tudjuk, hogy e takarékpénztárakban nem csak románok helyezhették el vagyonukat.

Összegzés

A dualizmus kori Magyarország etnikai csoportjainak történelemszemlélete nem különült el nemzetük egységének prioritásaitól. A bánsági etnikai csoportok képviselői csak és annyiban képviseltek regionális történetszemléletet, amennyiben az kiegészítette és erősítette nemzetük egységes etnogenezisét. Tér- és történetszemléletükben e régió és a nemzet között nem alakulhatott ki átfedés, a megmérettetés színtere a konkurens nemzetek között alakult ki. E tekintetben a bánsági románok sem hangoztatták elkülönülésüket – mint ahogy az erdélyiek sem –, hanem az egységes román nemzet integráns részének tartották magukat. E tekintetben a bánsági románok sem különültek el, mindazok ellenére, hogy a tanulmányban kifejtett elkülönülésük (pl. népesedési, gazdasági stb.) az olténiai és erdélyi románoktól egyértelmű. A régió egészében még a perifériákra jellemző fejlődési tendenciák érvényesültek. Az asszimiláció alig érintette meg a Határőrvidéket és a homogén etnikai tömbben élő románságot. Az országhatárok gátolták a másodlagos növekedési pólusok, így Orsova, Fehértemplom fejlődését, s jobban konzerválódott a múlt. A kapcsolatrendszerek féloldalasak és az egyes aszimmetrikus vonások ahelyett, hogy megszűntek volna, helyenként inkább elmélyültek. A dualizmus ötven éve nem volt elegendő a nemzetiségek számára az ismert kiegyezés-kori trauma feldolgozásához, s 1918-ban nem vállaltak tovább természetes közösséget a magyarsággal. Az ellentét ekkor már a jogok mennyisége körül éleződött ki, s a küzdelem is ennél fogva nem nyelvi, hanem a politikai egyenlőség megvalósításának jegyében folyt. A nyelvközösség bár rendes körülmények közt revelálója szokott lenni bizonyos politikai érdekközösségnek, ekkorra csak másodlagos tényezőjévé vált a nemzetiségi csoportképződésnek. Végzetes hiba volt a nemzetiségeket elfordítani, mert a legelső alkalom, mely külső háborúba sodorta Magyarországot, elegendő volt ahhoz, hogy szétdarabolják az országot. Mi magyarok talán túlzó mértékben a nyelviség szempontja által politizáltunk.

Felhasznált irodalom

Andorka R. (1987): Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest. Gondolat.

Böhm L. (1861): Geschichte des Temeser Banats. Leipzig.

Böhm L. (1867): Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme. Pest.

Griselini, Franz (1780): Versuch einer politischen und naturlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte. Wien.

Gulyás László (2012): A Délvidék története. 2. köt. A török kiűzésétől Trianonig. 1683-1920. Közép-európai Monográfiák, 6. köt. Szeged.

Gulyás László (2013): A Délvidék története. 3. köt. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-európai Monográfiák, 8. köt. Szeged.

Hasdeu, Bogdan Petriceicu (1896): Românii bănăţeni din punctual de vedere al conservativismului dialectal şi teritorial. Bukarest.

Horváth M. (1871)*: Magyarország történelme.1-8. kötet.* Heckenast, Pest.

Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, 422. p.

Nagy I.-Kugler J. (2004): Lehet-e három arca e tájnak? A délkeleti határrégió újraszerveződő kapcsolatairól. Békéscsaba-Pécs, MTA RKK. 286. p.

Laurian, August Treboniu (1848): Temisiana sau scurtă istorie a Banatului Temisianu. Bukarest.

Maniu, Basiliu (1857): Disertatiune istorico-critica si literara tractanda despre originea Romaniloru din Dacia-Trajana. Temesvár.

Roşu, Victor-Tudor (2008): August Treboniu Laurian (1810–1881). Discurs istoric romantic. Kolozsvár. p. 124.

Neumann V. (1984): Vasile Maniu: Monografie istorică. Temesvár. 95. p.

Pesty F. (1862): A Temesi Bánság monographiái. Budapesti Szemle (44–45.) pp. 220–243.

Pesty F. (1877): A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története. Budapest.

Popovici, George (1904): Istoria Românilor Bănăţenĭ. Lugos.

Schwicker, Johann Heinrich (1861): Geschichte des Temeser Banats: Historische Bilder und Skizzen. Nagybecskerek.

Szentkláray J. (1879): Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig). Tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre. Temesvár.

Varga B. (2015): Nemzeti és regionális történelem egy sokszínű térségben: a bánsági történetírás a hosszú 19. században. Korall 62. sz. Budapest. pp. 150-166.

Veritas [Gagyi Jenő] 1908: A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése. Budapest. 492. p.

Xenopol, Alexandru Dimitrie (1896): Histoire des Roumains de la Dacie trajane, depuis les origines, jusqu'à l'union des principautés en 1859. Parizs.

ZAKAR PÉTER

Jozef Nowák és a bánsági németek petíciója 1849-ben

A bánsági német értelmiség egy része elkeseredetten figyelte a magyar nyelv reformkori terjedését. Ez az oktatási intézményeken túlmenően a hivatali szférában és a közéletben is jól érzékelhető volt. 1823-ban Temes vármegye, majd 1840-ben Temesvár szabad királyi város is bevezette a magyar hivatalos nyelvet. A temesvári Magyar Nemzeti Kaszinó a magyar kultúra és a magyar nyelvű oktatás terjesztésének hatékony eszközévé vált. Ezek a folyamatok kiváltották a német polgárság egy részének tiltakozását. Albert Karlitzky, a temesvári katolikus mintaiskola (Normalschule) és a bánsági katolikus iskolák igazgatója már 1790. május 2-án tiltakozott a császárnál a fokozódó magyarosítás és a magyar oktatási nyelv bevezetése ellen.[1] Ennek ellenére a bánsági német származású papság jelentős hányada támogatta a magyar nyelv terjesztését. Az 1842-től 1847-ig fennállt „Temesvári egyházi olvasó egyesület" tagjai, akik olvasás és korszerű eszmecsere céljából egyházi és bölcseleti folyóiratokra fizettek elő, egyúttal a magyar nyelv és a liberális eszmék terjesztői is voltak.[2]

Az ellentétes véleményen lévők kiemelkedő alakja volt a Pesten, 1803. szeptember 1-jén polgári családban született Jozef Nowák.[3] Bölcseleti tanulmányait Pesten, teológai tanulmányait pedig Pesten és Temesváron végezte. Az 1825/26-os tanulmányi évben a temesvári szeminárium negyed-

1 Petri, Anton Peter: Josef Novak und die Bittschriften an den Kaiser. Leben und Wirken eines donauschwäbischen Volksmannes. München, 1963. (a továbbiakban: Petri 1963.) 10–25.

2 Kováts Sándor: A csanádi papnevelde története. A mai papnevelde megnyitásának első centenáriuma alkalmából 1806–1906. Temesvár, 1908. (a továbbiakban: Kováts 1908.) 327.

3 Petri, Anton Peter: Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums. Marquartstein, 1992. (a továbbiakban: Petri 1992.) 1374–1375.

éves hallgatója volt.[4] 1826-ban bekövetkezett pappá szentelését követően két évig káplán volt Nagybecskereken majd Karánsebesen. Ezt követően 15 éven át szolgált a 13. (oláh-bánsági) határőrgyalogezred lelkészeként Szlatinán, ahol elődjével elégedetlenek voltak a katonai hatóságok.[5] 1832-ben plébános-helyettesi állását ugyanott saját kérésére plébánossá kinevezve folytathatta. Szlatináról Kisbecskerekre került plébánosnak, majd 1845-ben, a Konrád Frigyes halálával megürült bogárosi plébániáért nyújtott be folyamodványt.[6]

Ezen kérelmében korábbi szlatinai tapasztalataira is utalt: „Éltemnek javát, papságom minden éveit a zordon hegyek közt töltettem, ot[t] tettem – a mindenható tudja sokszor – éltem veszedelmével az Isten oltáron áldozatokat, ott tettem egyszersmind Excellentziád kegyelmére alapokat, de hogyha éveimet tekintve kora, azonban nem sokára, a megének bizonyos rokkantya leszek, ezt is csak azon hegyes vidéknek tulajdoníthatom, segédre lesz nemsokára szükségem, noha nyugodalmat még ereim folynak [!] sohasem óhajtok – a megürült bogárosi állomás segédpappal lévén ellátva, ezt a körülményt mindaddig még erővel bírok nem annyira segedelem gyanánt tekintendem, mint csak azért, hogy fiatal pap társaimat, kik mellettem működendnek az Isten félelmére, a Vallás Szentségére buzdítani, papságom számos éveiben szerzett tapasztalásomat ezekkel közleni, s belőlök ajtatos lelkészeket képződni fő, s szent kötelességemnek tartandom."[7]

Ekkor készült jellemzése szerint „hivatala teljesítésében mindenkor dicséretes buzgalmat fejtett ki, előbbi terhes állomásához [Szlatinához] tartozott fiók helységekben elszórt híveinek példás szorgalommal viselte gondját; szónoki tehetségei jelesek". Kitűnő tulajdonságai között említették szerénységét, hivatalához illő erényes viseletét, műveltségét és tudományok iránti vonzalmát.[8]

Nowák bogárosi plébánosként 1845–1863-ig szolgált, közben a billéti kerület alesperese is volt. Bogáros Torontál vármegyében fekvő német település volt, lakossága zömében úrbéres telkekkel rendelkezett a forradalom előtt. 1845-ben a patkányok és az egerek, 1847 telén pedig a súlyos fagyok

4 Kováts 1908. 375.
5 Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár (TRKEL) Parochia Bogáros. 1845:1386; TRKEL Personalien Jozef Nowák 1828:682
6 Petri 1992. 1374.
7 TRKEL Parochia Bogáros. 1845:1386.
8 TRKEL Parochia Bogáros. 1845:1386.

tizedelték meg a termést, így sokan koldusbotra jutottak. Lonovics József csanádi püspök közimákat rendelt el az éhínség megszüntetése érdekében. 1848/49-ben a falut elkerülték a tragikus események.[9] 1848-ban a falu 2519 fős lakosságának döntő többsége, 2142 lakos katolikus vallású volt.[10] A május 9-én Varjason tartott kerületi gyűlésen Nowák a polgári átalakulásra és a politikai változásokra való tekintettel lemondott az alesperességről.[11]

A szerb lázadás elfojtására 1848. július 3-án Buócz János szentmiklósi főszolgabíró vezetésével 29 nemzetőr vonult be Bogárosról a zichyházi magyar táborba. A felkelés kiterjedésével a falu lakossága is megalakította nemzetőrségét, „az újhelyi kicstári ispánt kapitányukká, a kántort főhadnaggyá, a jegyzőt térparancsnokká, és a káplánt tábori lelkésszé léptetvén elő". Nyolc napig szolgáltak a komlósi táborban, de ellenséggel nem találkoztak. 1849. január 23-án Bobich János őrnagy alakulata szállásolta el magát a faluban, jelentős veszteségeket okozva az élelmiszerkészletekben. Az egység parancsnoka a plébánián szállásolta el magát szárnysegédével, a tábori pénztárral, 38 nemzetőrrel és néhány markotányosnővel egyetemben. A nagy vigasságot követően Arad felé vonultak el a vendégek. Március 2-án este megérkeztek Bogárosra tizenkét szerb felkelő, akik másnap le akarták tartóztatni a falu forradalmi elemeit. Erre a német lakosság lefegyverezte és jól elverte, majd kirakta őket a határra. Május 1-jén élelmiszert kellett szállítaniuk a szerbeknek, majd június 20-tól 80 lakos vett részt a Temesvár környéki futóárkok ásásában és 10 napon át napi 4000 kenyeret kellett a falunak szállítani a honvédek számára. Augusztus 8-án, a csatádi ütközetet követően a császári csapatok bevonultak Bogárosra, akiket a plébános és hívei örömmel fogadtak.[12]

Az 1849. szeptember 4-én, Temesváron tartott szentszéki ülésen felolvasták Jozef Nowák szeptember 1-jén kelt jelentését, „melyben előadja, miként a bogárosi hívek annak emlékére, hogy az Isten őket a belháború veszélyei közt megőrzé, s a boldogító béke karjai közé vezeté, vasárnapo-

9 Szentkláray Jenő: A csanádi egyházmegyei plébániák története. Temesvár, 1898. (a továbbiakban: Szentkláray 1898.) 383.

10 Schematismus venerabilis Cleri dioecesis Csanádiensis ad annum Jesu Christi MDCCCXLVIII. Temesvárini, d. n. 59.

11 TRKEL Protocollum Officii Dioecesani Csanádiensis de anno 1848. Sub gubernio Excellentissimi Domini Episcopi Josephi Lonovics. Munus Vicarii Episcopalis usque 27am Augusti Illmo D. Ignatio Fábry 28o Augusti usque exitum anni 1848 Rno D. Josepho Róka tenente. 1848. május 26. Nr. 1015.

12 Szentkláray 1898. 381–383.

kon a szentmise végeztével három miatyánk s üdvözlégy előrebocsátása után egy alkalmatos imádságnak elmondását, valamint azt, hogy minden évben august 1-ső vasárnapján különös szónoklat tartassék, melyben a hívek ezen ájtatosságnak céljáról, a belháborúnak ez napon történt megszüntetéséről figyelmeztetvén, az Isten és Király iránti érzelmekre figyelmeztetvén, s szegények felsegélésére serkentessenek, kegyesen megengedtetni kérik, híveinek ezen kérelméhez a jelentő még azt kapcsolja: hogy a szándékolt ájtatosság szentség kitétel, s áldással történhessék meg."[13]

A szentszék megdicsérte ugyan a híveket, de a plébánost egyúttal figyelmeztette is, hogy ne politizáljon a szószékről: „a bogárosi híveknek ezen közhelyesléssel fogadott ájtatos szándékuk iránt semmi észrevétel nem lévén, annak foganatosítása megengedtetik, a jelentő lelkészre bízatik, az évenként tartandó szentbeszédre nézve kiköttetvén, hogy abban minden politikai kitételek mellőztetvén, tartalmára nézve az egyházi szentbeszéd korlátai közt maradjon meg."[14]

Adam Müller-Guttenbrunn még nem tudta azonosítani az 1849-ben született „Schwabenpetition" szerzőjét,[15] Leo Hoffman viszont már nem csak a szerzőség kérdését tisztázta, hanem Novákról egy életrajzot is írt. Ennek megállapításai sokáig meghatározták a német nyelvű történeti irodalmat. A petíció eredeti példányát Heinrich Friedjung fedezte fel az osztrák belügyminisztérium levéltárában, de az irat megsemmisült az 1927. július 5-i tűzvészben.[16]

Visszatérve a petíció születésének körülményeihez, a csatádi kamarai uradalom akkori vezetője, Karl Arizi, akit császári biztossá neveztek ki, a világosi fegyverletétel után Csatádra parancsolta a környékbeli papságot, tanítókat és községi elöljárókat, hogy a császáriak győzelmét együttesen megünnepeljék. Arizi, mint a kegyúr képviselője, felszólította Brassay József csatádi plébánost, hogy mondjon ez alkalomból ünnepi szentmisét, amit az felháborodottan utasított vissza. A Te Deum-ot így Alexander Bonnaz nagyőszi (triebswetteri) plébános tartotta meg. Anton Peter Petri szerint az ezt követően lezajlott díszebéden, amelyen a környékbeli települések

13 TRKEL Protokollum Officii Dioecesani Csanadiensis de anno 1849. (Temesvár) 1849:214.

14 Ibidem.

15 Az elnevezés félrevezető, mert az Udvari Kamara kimutatása szerint Svábföldről csak kevés bevándorló érkezett a Bánságba. Marjanucz László: A Temesi Bánság vázlatos történeti útja 1716–1848. Osztrák tartományból magyar megyék. Makó, 2017. 65.

16 Petri 1963. 26–31.

vezetői és papjai is részt vettek, körvonalazódtak a petíció legfontosabb pontjai.[17] 1849. október 1-jén egyébként Nowák feljelentése következtében tartóztatták le a császári hatóságok Brassay József csatádi plébánost.[18]

A petíció szerzői kezdetben emlékeztették a császárt, hogy Mária Terézia hívta a német telepeseket a Bánságba, hogy szorgalmukkal felvirágoztassák ezt a mocsaras vidéket. Szorgalmukkal és kitartásukkal legyőzték a legyőzhetetlennek tűnő akadályokat, csatornák kialakításával a mocsaras vidéket gazdag termőföldde változtatták. Anyagi előre haladásuk mellett a kultúra területén sem maradtak le ezt bizonyítják az igen jól berendezett és anyagilag támogatott iskoláik, az adókötelezettségnek senki sem tett készségesebben eleget, mint a bánsági német községek. Békében és egyetértésben éltek más nemzetiségekkel, községeik arra törekedtek, hogy szorgalmas parasztok, hű és engedelmes alattvalók legyenek. Így jött el a végzetes 1848-as év, amikor minden nemzet egyenjogúságáért kiáltottak, mégis azt tapasztalták, hogy őket, akik Magyarországon elszórtan, a Bánságban azonban 750 ezren élnek, nem egyenjogúnak, hanem védtelen árvának tekintik. Először arra gondoltak, hogy egyenlőségre törekvésüket el kell rejteni, később azonban a birodalmi alkotmány sokkal több jogot biztosított nekik, mint amiben reménykedtek. A diadalmas császári hadsereg véget vetett az áldatlan polgárháborúnak, amiért szent Felséged iránt a legforróbb hálaérzettel vannak eltelve. Ekkor tudták meg, hogy a magyarországi szerbek egy saját Vajdaság felállítására törekednek. Kit érintene ez inkább, mint a torontáli, bácsi és a Temes megye egy részében élő németeket, akik integráns részét képezik ennek a Vajdaságnak?[19]

Alig szabadultak meg egy másik nemzet elnyomásától és ízlelték meg annak édességét, hogy anyanyelvüket nyilvánosan is használhatják, most koloncként odavetik őket a szerbeknek? Semmit sem kívánunk inkább, mint hogy felséged védelme alatt a nagy Osztrák Monarchia részei legyünk, de felséged kegyeskedett a szerbeknek nemzetiségük megőrzése végett engedélyezni egy Vajdaság felállítását, a románoknak egy kapitány, a felső-magyarországi szlovákoknak egy megyefőnököt, ezért mi is az alulírt német községek nevében térden állva kérjük: járuljon hozzá a németek grófja néven, az erdélyi szászok grófja mintájára, egy elöljáró kineve-

17 Petri 1963. 36.
18 TRKEL Historia Parochiae Csatád 122; TRKEL Pesonalien Brassay József 1849:418.
19 Petri 1963 38–39.

zéséhez! Nem a nemzeti önállóság vagy szeparatizmus ösztönözte kérésüket, csak akkor kérik ezt, ha valamennyi népfaj nemzetisége megszilárdult, akkor kérik egy vezető kinevezését, akinek a védelme alatt ügyeiket, bírósági szükségleteiket, intézhetik, kormányzatukban a német nyelvet és német szokásaikat ápolhatják. A Bogároson, 1849. október 2-án kelt kérelmet gyertyámosi, nagyjécsai, zsombolyai, grabáci, lovreni, billéti, nákófalvi, kisjécsai, csatádi, bogárosi, gottlobi, sándorházi és osterni falusi elöljárók írták alá, papok azonban nem.[20]

A kérvényt a csatádi Historia Domus szerint Jozef Nowák szerkesztette, megírásában valószínűleg közreműködött Alexander Bonnaz (Bonnaz Sándor) nagyőszi (triebswetteri) plébános, későbbi csanádi püspök[21] és több falusi elöljáró is. Nowák, akit a petíciót aláíró községek képviselői felhatalmaztak érdekeik képviseletével, 1849 őszén személyesen vitte el a kérelmet az uralkodónak Bécsbe. Ez az ú.n. bogárosi petíció azonban nem hozta meg a várt sikert.[22] Ugyanakkor néhány kérdés még tisztázásra vár. Miért nem írták alá a papok a kérvényt? Valóban Nowák szerkesztette az iratot, amint azt a csatádi histori domus állítja? Az első kérdésre magyarázatot adhat Fábry Ignác püspöki helynök feddése, amelyben megintette Nowákot, hogy a szószékről ne politizáljon,[23] a második viszont egyelőre megválaszolhatatlan. Arra ugyanakkor felhívnánk a figyelmet, hogy a csatádi historia domus szerzője nagyon magyarbarát, aki természetesen a letartóztatott Brassay József plébánosnak adott igazat. Nowákról azonban elég pontatlan információi voltak, többek között azt állította, hogy szláv származású és magyargyűlölő.[24]

Az osztrák minisztertanács már 1848. december 11-én tárgyalt a Szerb Vajdaság esetleges felállításáról, de a háborús viszonyokat nem tartották megfelelőnek a kérdés rendezésére.[25] Az 1849. október 15-én tartott minisztertanácson Felix Schwarzenberg miniszterelnök átadta Alexander Bach belügyminiszternek a megfelelő rendelet kiadása érdekében a bán-

20 Petri 1963. 40–41.
21 Miklós Péter: Kétszáz éve született Bonnaz Sándor csanádi püspök. Honismeret, 2012. 4. sz. 28–31.
22 Petri 1963. 35–42.
23 TRKEL Protokollum Officii Dioecesani Csanadiensis de anno 1849. (Temesvár) 1849:214.
24 TRKEL Historia Parochiae Csatád 122.
25 Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás". Kormányzati nemzetiségipolitika Magyarországon 1849–1860. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Deák 2000.) 36.

sági németek szerb szupremáciával szembeni állásfoglalását (a bogárosi petíciót).[26] Október 30-án, amikor a minisztertanácson a megalapítandó vajdaságról tárgyaltak, Alexander Bach belügyminisztert már nagyon sürgette az idő, hiszen a jövőbeni birodalmi gyűlés megalkotása érdekében rendezni kellett a terület státuszát. Az október 6-i és az azt követő megbeszélések azonban, amelyeken Josip Jellačić, Josip Rajačić, Anton Geringer és Ferdinand Maierhoffer cs. kir. tábornok is részt vett, nem hozták meg a kívánt eredményt. Bach szerint a Vajdaságban egyik nemzetiség sem tekinthető uralkodónak. Ezért történeti, gazdasági, stratégiai és adminisztratív szempontok alapján egy Vajdaság nevű új koronatartomány felállítására („Großwoiwodschaft österreichisch Serbien und Banat"), amelyet azonban nem volt hajlandó a katonai határőrvidékkel egyesíteni, hanem meg akart őrizni korábbi állapotában.

Ugyanakkor több miniszter is ellenezte Bach elképzelését, hogy az új tartomány koronatartományi rangot kapjon. Leo Thun kultuszminiszter például a Vajdaságot egyedül a szerbek által lakott területre akarta korlátozni, a Szerémséggel egyesíteni és végsősoron Horvátországhoz és Szlavóniához csatolni. Bach, aki kénytelen volt részben visszakozni és javaslatából törölte a koronatartományi címet, ugyanakkor hallgatott a bánsági svábok kérelméről.[27]

E hallgatás okáról csak találgathatunk. A petíció egyes kifejezései és stílusa nem felelt meg mindenben a korabeli udvari szokásoknak. A koronatartomány további feldarabolása nyilván bátorította volna az adott területen élő románokat és magyarokat, hogy ők is hasonló követelésekkel lépjenek fel. Ami bizonyos: az osztrák minisztertanács 1849 őszére egyre inkább eltávolodott attól a Franz Stadion által képviselt nézettől, amely a közigazgatási területi elkülönüléstől várta a nemzeti kérdés megoldását.[28] Így érthető, hogy november 8–9-én, amikor a minisztertanács – főként az uralkodó észrevételeinek beépítésével – módosította a Vajdaságra vonatkozó előterjesztését, a sváb petíció már nem került szóba.[29]

26 Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung. Das Ministerium Schwarzenberg. Band I. 5. Dezember 1848 – 7. Jänner 1850. Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Kletečka. Wien, 2002. 759.

27 Kletečka Bd. I. 2002. 798–799.

28 Deák 2000. 56–57.

29 Kletečka Bd. I. 2002. 815–819.

1849. október 3-a és november 2-a között Nowák elutazott Bécsbe, így a plébániai feladatok Bogároson arra a Lukesch Flóriánra hárultak, aki a magyarok oldalán részt vett a szabadságharcban,[30] és egyáltalán nem volt ínyére a bogárosi kápláni állás.[31] November 8-án, Zsombolyán (Hatzfeld) Nowák saját kezűleg jegyezte le a második uralkodóhoz intézett kérvényt, amelyet Paul Michels zsombolyai bíró és Johann Spiller nagyjécsai esküdt látott el kézjegyével. Eszerint a fenyegető körülmények között másodszor fordulnak a felséges trónhoz. Őfelsége biztosította küldöttjeiket, hogy a bánsági németeket egy saját kerületben, saját elöljárójuk alatt fogja egyesíteni. Miután a szerbek és a románok megkapták elöljáróikat, ők teljes bizonytalanságban vannak. Most fennáll a veszély, hogy a szerb és román politikai vezetők olyan tisztviselők kinevezésére tesznek javaslatot, akik idegenek tőlük, és nemzetünk érdekeit megsértenék. Ezen körülmények között térden állva kérik politikai vezetőjük kinevezését. Erre a posztra Carl von Arizi Torontál megyei császári biztost javasolták, akinek az érdemeit is hosszasan sorolták.[32]

1849. november 1-jén Nowákot Fábry Ignác püspöki helynök ismét alesperessé nevezte ki.[33] A petíció azonban megkésett, hiszen 1849. november 18-án egy császári nyílt parancs felállította a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságot. Igaz, a szerbek sem lehettek maradéktalanul elégedettek, hiszen az új koronatartomány, amelyhez nem kapcsolták hozzá a határőrvidéket, ideiglenes vezetője Ferdinand Mayerhoffer cs. kir. tábornok, hivatalos nyelve pedig rövid küzdelmet követően a német lett, ráadásul az adott határok között a szerbek kisebbségben voltak.[34] Egy 1850-es összeírás szerint az új tartomány 1 525 214 alakosa közül 414 947 román, 396 156 német, 309 885 szerb, 256 164 magyar, 73 642 horvát, 25 982 szlovák, 23 014 bolgár 12 596 zsidó nemzetiségű volt, hogy a kisebb népcsoportokról említést se tegyünk.[35]

1850 februárjában Nowákot beidézték a temesvári cs. kir. hadbíróság elé. Tübbek között Buócz János szentmiklósi főszolgabíró felől faggatták,

30 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára 1848/49-es minisztériumi levéltár. Hadügyminisztérium, általános iratok (H 75) 1849:31207.

31 TRKEL Personalien Lukesch Flórián 1849:338.

32 Petri 1963. 45–48.

33 TRKEL Protokollum Officii Dioecesani Csanadiensis de anno 1849. (Temesvár) 1849. november 1. Nr. 580.

34 Petri 1963. 45–52.

35 Milin, Miodrag: The Revolutionary Movements of 1848. In: The Banat of Timişoara. A Europian Melting Pot. Edited by Neumann, Victor. London, 2019. 237–257.

azt kérdezték tőle, kihirdette-e a függetlenségi nyilatkozatot, tartott-e beszédet a függetlenségi nyilatkozat kihirdetése alkalmával, végül felszólította-e a népet a fegyverkezésre?[36]

Amikor 1851-ben az új tartomány öt kerületre osztásával befejeződött a Vajdaság közigazgatásának kialakítása, a bánsági svábok kérésének teljesítése végképp nem maradt lehetőség. Politikai érdemei elismeréseképpen a bogárosi plébánost 1854-ben koronás arany érdemkereszttel tüntették ki.[37] 1863. április április 20-án Alexander Bonnaz püspök címzetes apáti címért folyamodott Nowák számára az uralkodónál a Helytartótanácson keresztül. Kérelmében a csanádi püspök többek között így fogalmazott:

„Nem csak azon körülmény, hogy Versecz szabad királyi városnak róm. kath. plébániája a csanádi egyházmegye legelőkelőbb plébániái közé sorozandó, s legújabban igen díszes templommal elláttatott, de leginkább az, hogy Versecz városában egy görög nem egyesült püspök székel, igényli, hogy 10 ezer róm. kath. hívek lelkésze is oly méltósággal legyen felruházva, mellyel mind az isteni tiszteletet nagyobb dísszel és pompával végezhesse, mind pedig a kath. vallást kellő tekintéllyel képviselhesse.

Ezen folyamodványom pártolását a nm. Helytartótanácstól annál bizodalmasabban várom, mert az egyén, Novák József, kire a prépost cím ruházandó volna, a kitüntetésre teljességgel érdemes. Elhallgatva az általa eddig vezetett plébániákban tanúsított tevékenységét, és mindenikébe behozott példás rendet, leginkább esperes kerületi tanfelügyelő minőségében hosszú évek során át feltűnő buzgóságát és különös ügyességét bátorkodom felemlíteni. Hűsége pedig a felséges uralkodó ház iránt eléggé ismeretes, és már 1854. évben Ő Felsége által a koronával díszített arany érdemkereszttel lőn jutalmazva.

Nowák Józsefnek személyes érdemein kívül a fentebb elősorolt viszonyok és a Versecz városi plébániának, melynek eddigi lelkészei is kitüntetve valának, viszonyából merített érvek határoztak engem arra, hogy ezen felségfolyamodvánnyal fejedelmünk trónjához közeledni bátorkodjam."[38]

1863. december 4-én Nowákot ki is nevezték csúti címzetes préposttá, majd verseci esperes-plébánossá.[39] Az egyházmegye leggazdagabb plébá-

36 TRKEL Personalien Jozef Nowák 1852:2802.
37 Petri 1992. 1374-1375; TRKEL Historia Parochiae Csatád 122; TRKEL Pesonalien Brassay József 1849:418.
38 TRKEL Personalien Jozef Nowák 1863:693.
39 TRKEL Personalien Jozef Nowák 1863:2132.

niájáról ment nyugdíjba. 1880. július 10-én, mint nyugalmazott pap hunyt el Versecen.[40] A két említett kérvény, amelynek születésénél bábáskodott, a tizenkilencedik századi bánsági német nemzeti mozgalom fontos forrásának tekinthető.

40 Petri 1992. 1374-1375.

PÁL JÓZSEF

A szőregi csata emlékéről[1]

Az emlékezés általában ünnep, még akkor is, ha a szó csak részben látszik helytállónak: illik az 1848. márciusi dicsőséges kezdetekre, de, úgy tűnik, kevésbé az emlékezés helyére, ahol másfél évvel később, a Szőreg-környéki hősies küzdelmek után néhány nappal végleg elbukott forradalmunk. Végleg elbukott? Nehéz ezt állítani, hiszen szellemének továbbélése félévszázadon keresztül befolyásolta nemcsak a térség, hanem egész Európa történelmét: a kiegyezést, az azt követő politikát, amelyben a központi vonatkoztatási pont az 1848-hoz való viszony volt, amely fontosságban megelőzte az ilyen típusú csatározásokat általában meghatározó osztály- és gazdasági érdekeket. Mint a Megváltóra való emlékezés: élt – meghalt – feltámadt / továbbélt.

Az ünnep ideje nem a szakadatlanul előre haladó idővonal képzetét kelti fel bennünk, hanem az örök visszatérését, a körkörös ismétlődését. Nemcsak bennünk élő, mással össze nem hasonlítható, hovatartozásunkat meghatározó magasztos érzés forrása az emlékezés, hanem konkrét tartalma is van vagy lehet: az egykori események tudatunkból való előhívása során az állandóan ismétlődő elemek mellett új és új üzenetek kerülnek felszínre, ezáltal is gazdagodik a mindenkori jelen, és gazdagabbá válik a reá gondoló ember.

A szakadatlan változás állandó elemeire való ciklikus ráébredés vonatkozhat a népek közötti lelki rokonság mindig feltámadó érzésére is. Goethe híres, vegyészeti természettudományos megfigyeléseket is tartalmazó regénye alapján ezt *Wahlverwandtschaft*nak, „választó affinitásnak, vonzódásnak” hívhatjuk. Ilyen nemcsak emberek, hanem népek között is létezik. A honvéd csapatok közel százhetven évvel ezelőtt Szőregen, majd Temes-

1 Emlékező beszédként elhangzott a Bálint Sándor Szellemi Öröksége által szervezett Szabadság és hagyomány című rendezvényen 2019. március 14-én.

várnál Haynau osztrák táborszernagy és a korábban lengyeleket gyilkoló Panutyin orosz tábornok ellen harcoltak. A mi oldalunkon lengyelek (Dembińsky, Bem tábornok) és olaszok (Monti ezredes) álltak. Az évezredes olasz–magyar vonzódás éppen a közös bajban volt talán a legerősebb: Garibaldi parancsnokai között tizenegy magyar tiszt és több száz magyar katona volt. „Dicséret tehát néktek, Magyarország bátor fiai" – mondotta 1860-ban az olasz egység megteremtője. 1848-ban az Itáliában tartózkodó osztrák hadsereg kötelékből kilépve az olasz szabadságmozgalomhoz csatlakozott többek között a huszonkét éves szegedi pék, Molnár Pál és Gál János kiszombori földműves.

Az ottani magyar légióval párhuzamosan megalakult a magyarországi olasz légió, amelynek tagjai között voltak az 1830-as–1840-es években Habsburgok ellen Lombardia és Veneto tartományban harcoló, Szegeden fogva tartott olasz politikai foglyok, akiket a szegediek szeretettel fogadtak és támogattak.

A vonzó választást a sorsközösség erősíti. Az olasz légió parancsnoka Alessandro Monti volt. Bresciában született 1818-ban. Fiatalemberként a bécsi hadmérnöki akadémiára került, majd a 10. gyalogezredben szolgált, hamarosan kapitánnyá léptették elő. A franciául és németül is kiválóan beszélő fiatal tiszt előtt fényes katonai pálya állt. Állt volna! Monti éppen szabadságát töltötte szülővárosában, amikor 1848 márciusában kitört a városban is a forradalom. A bécsi karrier helyett a szabadságért való küzdelmet, a bizonytalan jövőt választotta. Katonai esküje értelmében azonnal bejelentette kilépését az osztrák hadseregből. A forradalom győzelme után az ideiglenes forradalmi kormány az osztrák helyőrségnek szabad elvonulást engedélyezett. Valamennyi fegyveres erő főparancsnokává Montit nevezték ki. A várost visszafoglaló Haynau iszonyatos vérontást rendezett, a „bresciai hiéna" mészárlása a másfél évvel későbbi aradinak a megfelelője.

Monti ezek után különösen nagy figyelmet szentelt a magyar szabadság ügyének. Ehhez nem kis bátorságra volt szüksége, hiszen az osztrák kormány nem fogadta el korábbi lemondását és elfogatása esetén kötél általi halálra ítélték volna. Ő viszont Vincenzo Gioberti, a független államnak számító szárd-piemonti királyság miniszterelnöke (egyben kitűnő filozófus és irodalomtörténész) utasítására a magyarokkal való együttműködés előkészítése érdekében 1848 végén Magyarországra érkezett. Később nem

tett eleget a torinói kormány hazarendelési parancsának sem. Ha piemonti diplomataként ezután nem is tudott tevékenykedni, de katonaként segíteni akarta szabadságharcunkat. Kossuth 1849. május 25-én nevezte ki a végül ezernél is több tagot számláló légió parancsnokává, június 1-től ezredesi rangban. „Minden reménységünknek Magyarország diadala irányába kell fordulni" – állította, hiszen a szabadság egyetemes érték, a magyar célok megvalósítása egyben európai érdek is. A fenti események sorába illeszkedik az olasz légió mozgósítása is. A lelki azonosulás szimbóluma a magyarok által akkor (is) viselt kokárda, amely, heraldikai szempontból az olasz nemzeti lobogó színeire utal, zöld–fehér–piros sorrendben. A légió zászlaján a két nép *unio*ja és a szabadság éltetése szerepel.

Az olasz légiónak a szabadságharc utolsó szakaszában jutott szerep. A császári és cári csapatok túlereje miatt a magyarok kénytelenek voltak visszavonulni, a megerősített védelmi állást Szegeden akarták kialakítani. Az olasz katonák július elején érkeztek ide, Montit július 29-én a szegedi székhelyű hadügyminisztériumtól az alábbi rendeletet kapta: „Ezredes úr köteles légiójának 2–3 századát a legsürgősebben felszereltetni, hogy azok legkésőbb holnap reggel az itteni táborba vonulhassanak. Általában kövessen el Ezredes úr mindent, hogy az olasz légió a legrövidebb idő alatt harcra kész legyen." Ugyanezen a napon Monti ezredest hadosztályparancsnokká nevezték ki. Az olaszok elsősorban az utóvédharcokban vettek részt, kitűntek hősiességükkel és bajtársias magatartásukkal. Augusztus 5-én a szőregi ütközetnél az olasz légió erején felül teljesítve ismét derekasan helyt állt és sorra verte vissza a császári lovasság támadását (a több stratégiai hibát elkövető Dembiński is náluk talált menedéket). Nekik köszönhető, hogy a magyar sereg zöme jelentősebb veszteség nélkül tudott visszavonulni.

Az olasz légió által tanúsított bátorság és példamutató önfeláldozás nem maradt visszhang nélkül. Kossuth Lajos kormányzó az alábbi – Arad, augusztus 11. keltezésű, de valószínűleg az emigrációban, augusztus végén keletkezett – levelet küldte Monti ezredesnek: „Becsületbeli kötelességemnek tartom, hogy Önnek és a parancsnoksága alatt álló olasz légiónak különös köszönetemet fejezzem ki azon valóban katonás magatartásért és hősi cselekedetekért, amelyekkel Ön és derék légiója az ezen hónap kezdete óta a Bánságban lefolyt kemény harcokban állandóan kitüntették magukat. Ezzel a légió olyan rokonszenvét bizonyította Magyarország iránt, amelyre

nemzetem mindig hálásan fog emlékezni. Midőn ezen érzelmem bizonyságául arra kérem Önt, hogy tűzze vitéz mellére a Katonai Érdemrend 3. osztályának rendjelét, hat hasonló rendjelet küldök Önnek azzal a kéréssel, hogy azokat nevemben légiója legvitézebbjei közt ossza szét. Semmit sem óhajtok forróbban, mint azt, hogy az Ön hazája szabadságáért érzett rokonszenvemet hasonló nemes módon tanúsíthassam, amiként Ön és katonái azt Magyarország irányában tanúsították."

Néhány olasz katona neve: Luigi Ton őrmester (Ceneda, Treviso) Angelo Imperatore őrmester (Piazzola, Padova) Giovanni Ziglio őrmester (Milano) Francesco Adami tizedes (Noventa, Padova) Giovanni Grisso tizedes (Vicenza) Sebastiano Malucello tizedes (Marostica, Vicenza, Giovanni Caleffa utász (Boccalora, Ostiglia) Luigi Varisco közlegény (Milano) Antonio Mondini közlegény (Soresina, Cremona) Prosdocimo Tonin közlegény (Battaglia, Padova) Angelo Senno közlegény (Este) Giovanni Dalmas közlegény (Marostica, Vicenza) Silvestro Tiso közlegény (Lamina, Padova) Giovanni Vetturello közlegény (Treviso) Luigi Felippi közlegény (Treviso) Rinaldo Lanzoni közlegény (Chevena, Ostiglia) A sebesültek: Paolo Anelli közlegény (Castion, Lodi) Giuseppe Molti közlegény (Castion, Lodi) Pietro Scarpa közlegény (Venezia) Giuseppe Porcellini közlegény (Lodi) Giovanni Scegolo közlegény (Lodi) Giovanni Panieri közlegény (Lodi) Valentino Picin közlegény (Conegliano, Treviso.[2]

Az összeomlás után magyarokhoz szóló búcsúlevelében Monti így írt: „A légió Szegednél és Temesvárnál a magyar sorokban harcolt és büszkén távozom, tudva, hogy olasz vér öntözte Magyarország földjét a szabadság ügyéért… (elhatároztam), hogy országotokat, oh magyar testvéreim, elhagyom, mert nem tehetem ki barbár sorsnak Ausztriával szemben kompromittált annyi ember életét".

Hazatérve Monti a szárd hadsereg kötelékébe szeretett volna lépni, azonban a torinói kormány nem ismerte el érdemeit, nem akarva ezzel tovább súlyosbítani az amúgy is feszült olasz–osztrák viszonyt. Monti továbbra is a magyar–olasz szövetség kidolgozásán munkálkodott, a testvériségről szólnak Batthyány Kázmérral (külügyminiszter) és Kossuth Lajossal folytatott levelezései. A légió május 5-én ért Cagliariba, Monti utolsó éveit börtönigazgatóként töltötte, 1854. május 22-én halt meg.

2 Lásd bővebben: Pete László: „Viva l'Unione italo-magiara" Magyar–olasz kapcsolatok 1848–1849-ben. Debrecen, 2014.

A kiemelkedő pillanatokban nemcsak *vonzások* emberi hősiesség, áldozatkészség és nagyság van, hanem *taszítások* is léteznek: kegyetlenség, számítás, jellemtelen hazudozás. A nyílt aljasságra Haynaut idéztük, a sunyi hatalomféltő köpönyegforgatásra vizsgáljuk meg Jókai egyik legismertebb regényében olvasható esetet, de idézhetnénk a minisztériumi hivatalnok, Vizy Kornél és felesége 1919-es szereplését is Kosztolányi *Édes Annájá*ból. De ne engedjünk a 48-ból!

A márciusi bécsi forradalomban az utcákon barikádok emelkednek, a forradalmi tömeggel *A kőszívű emberi fiai* Baradlay Jenője a Plankenhorst-palota felé siet. Meg akarta védeni szerelmét a forradalmi erőszaktól, „Ha meg nem védheti is, legalább együtt vész el vele". „De mennyire volt meglepetve, mikor a szögletbe befordulva, egyenesen maga előtt látta a Plankenhorst-házat fénytengerben úszva; erkélyén két óriási, fehér selyemlobogóval s a két lobogó között egy fiatal aulatagot, ki onnan az erkélyről lelkesítő beszédet tart a tömegnek." „Antoinette asszony szalagcsillagokat kötött fehér selyemből, s Alfonsine azokat tűzdelé a néphősök keblére, kalapjaira, és kötözte a fehér szalagot karjaikra, amiktől azok még őrültebbek lettek, csókolták a kezet, a szalagot s az ollót, mely azt szabta. S a két hölgy arca úgy ragyogott hozzá." Majd hatalmas örömmel és lelkesedéssel fogadták a magyar országgyűlés küldöttségét Pozsonyból. „Az az öröm, az a lelkesedés! Az az üdvkiáltás, azok a testvéri csókok!"

A bécsi forradalom leverése után; egy súlyosan sebesült ifjú forradalmár bebocsátásért könyörög a Plankenhorst-palota előtt. Megtagadják tőle. A haldokló még látja, hogy egy ismeretlen kéz lassan bevonja a forradalmi trikolórt az erkélyről, és a császári zászlót tűzi a helyébe. Jenő ámuló szemei elé pedig a következő látvány tárul:

„A régi ismerősök, a Plankenhorst-estélyek hajdani celebritásai jöttek egymás után, mosolygó, diadalmas arcokkal; és valahány jött, azokat a ház asszonyai mind üdvözlő kézszorításokkal fogadták; és kacagtak és nevettek, ahogy rég látott jó barátok nevetnek egymásnak, végigélt viszontagságok után […] győzelmi elragadtatással, tréfálkozva, dicsekedve". A szimulálás Plankenhorst-példája is örökké visszatér a történelemben, nemcsak a nagyságé és hősiességé.

Mit mutat a mai ember számára az egyik és a másik történet? A régi mondást igazolja: *nihil sub sole novum*.

Az egyik: a fontos kérdésekben a globális struktúrák kiszolgálójává vált európai uniós intézményrendszer a migránsok millióinak betelepítését célzó politikát folytat. Vele szemben ismét az olaszokkal és a lengyelekkel való stratégiai *sorsközösség*re számíthatunk, ha meg akarunk maradni annak, akik és amik vagyunk, vallásunkkal, értékrendünkkel, kultúránkkal.[3]

A másik, a Jókai-féle bölcsesség még ennél is fontosabb, mert nagyobb veszélyre hívja fel a figyelmet: népszerűségük és szavazóik visszaszerzése érdekében a bevándorlás-párti politikusok gátlástalan hazudozásba kezdenek. Mint bárány bőrbe bújt farkas, népbarátnak mutatkoznak. Taktikájuk: vagy látszólag élére állnak a néphangulat és népakarat kívánsága megvalósításának, vagy megoldottnak állítják a problémát. Azt hazudják: ők is védeni akarják a határokat, ők is az európai nemzetek érdekeit képviselik, illetve minimalizálják a veszélyt, azt állítva: semmilyen inváziótól nem kell félni, mert sehol sincs ilyen szándék. Majd a megtévesztett választók szavazatait bezsebelve folytatják ott (mint a holland kormány), ahol abbahagyták, de most már igazi felhatalmazással és többséggel.

Feladatunk, hogy tartsuk emlékezetünkben a szabadságharcok történetének mindkét példáját. Az igazán nagyok tisztelete mellett figyeljünk a másik oldalra is, s ne essünk áldozatul az örökké visszatérő színlelőknek, a félrevezetés nagymestereinek!

3 Csejtei Dezső: A migráció kettévágta az Európai Uniót. Magyar Idők, 2018. szeptember 14.

PRESZTÓCZKI ZOLTÁN

Régimódi történet apai ágon Szabó Magda és családja hódmezővásárhelyi kötődése – levéltári dokumentumok alapján

Szabó Magda, a huszadik század magyar irodalmának egyik legjelentősebb alkotója, akinek érdemes áttekinteni egyrészt nagyapja és népes családja (benne édesapja) vásárhelyi tartózkodását, másrészt hódmezővásárhelyi tanári pályafutásának fontosabb mozzanatait, melyekről elsősorban levéltárban őrzött dokumentumok tanúskodnak. Sajnálatos módon kevés anyag került a Hódmezővásárhelyi Levéltárba a Református Leánygimnáziumra és Szabó Magda tanári működésére nézve.

Szabó János (1835–1902)

Szabó Magda több hozzátartozója élt hosszabb-rövidebb ideig Hódmezővásárhelyen. Első ízben apai nagyapja, Szabó János (1835–1902) élt élete utolsó éveiben Vásárhelyen, abból kifolyólag, hogy a hódmezővásárhelyi református egyháztanács – az ilyenkor szokásos választás mellőzésével, gyakorlatilag a presbitériumot megkerülve – döntött az akkor már 35 éve köröstarcsai lelkészként és 17 éve békés-bánáti espersként szolgáló Szabó meghívásáról. Erre Miklovicz Bálint ótemplomi lelkész, egyházi elnök 1896. évi halála miatt került sor. Szabó egyébként

1864-ben a Gaál Dániel, 1872-ben a Szél Sámuel halála miatt megüresedett lelkészi állásokra pályázott, de előbb a már említett Miklovicz, nyolc évvel később pedig – az addig segédlelkészként szolgáló – Karancsi Dániel kapott nála több szavazatot.

Szabó János mindezek ellenére nem keseredett el, Vásárhelyre továbbra is szeretettel gondolt. Szeremlei Sámuellel és Miklovicz Bálinttal, mint egykori iskolatársaival továbbra is kapcsolatban maradt. Az egyházi közéletben is szerepet vállalt: 1879-től élete végéig a Békés-Bánáti Református Egyházmegye esperese, a Tiszántúli Egyházkerület püspöki tisztét Révész Bálint halála után megpályázta. Hiába támogatta számos egyházközség mellett Hódmezővásárhely reformátussága, Kiss Áron szatmári esperes lett a befutó. A választást követően Szabó János számított a nála húsz évvel idősebb Kiss Áron püspök legesélyesebb utódjelöltjének, ám a sors másképp döntött: 1902. május 23-án, egy Debrecenben tartott egyházkerületi gyűlésen szíve hirtelen megállt és életét már nem lehetett megmenteni. Feleségével, Szabó Máriával közösen 14 gyermeket vállaltak, közülük kettő nem érte meg a felnőttkort. Öt fiuk és hét leányuk később családot alapított.

Szeremlei szerint mind az öt Szabó fiú a hódmezővásárhelyi református főgimnáziumban érettségizett, de közülük csak Jánost, Bélát (a későbbi lelkészeket) és Eleket (Magda édesapját) sikerült megtalálnom. Emil és László valószínűleg Békés, vagy Gyula gimnáziumában érettségizett. Az öt fiú közül János és Béla a lelkészi pályát választotta. Előbbi apja utóda lett Köröstarcsán, míg utóbbi a mezőhegyesi református egyházközség alapító lelkészeként vált ismertté. Egyik leánytestvérük, Mária visontai Szabó Mihály (1859–1919) ottományi lelkipásztor (az első hódmezővásárhelyi polgármester azonos nevű fia) felesége lett.

Nézzük sorra, hogy az öt fiú mikor tette le az érettségit:

Az ifjabbik Szabó János 1882-ben, 18 évesen maturált. Debrecenben végzett a teológián. Hódmezővásárhelyen kezdte pályafutását, mint ótemplomi segédlelkész (1889–1892). Utána apja oldalán Köröstarcsán segéd-, majd 1925. évi haláláig rendes lelkész.

A szintén lelkipásztorként maradandót alkotó Szabó Béla 19 évesen, 1888-ban érettségizett a vásárhelyi református főgimnáziumban. Ezután megszakadt kapcsolata Vásárhellyel, legfeljebb egyházmegyei gyűlésekre vagy tanácsbírói minőségében kereste fel a várost. A teológiát Debrecen-

ben végezte. Mezőhegyesen létrehozta a református egyházközséget. Itt templom-, továbbá iskolaépítés fűződik a nevéhez. 1944-ben, 75 évesen ment nyugdíjba, és ekkor valószínűleg Debrecenbe költözött.

Szabó Elek (1879–1959)

Szabó Elek, az esperes legfiatalabb fia 1879-ben született Köröstarcsán. A hódmezővásárhelyi református főgimnáziumban 1898-ban, az új épület felavatásával szinte egy időben tette le érettségi vizsgáit. Szabó Elek (1879–1959) apja 1902. évi halála után családja többi tagjával együtt Debrecenbe költözött, ahol a városházán tisztviselőként, tanácsnokként dolgozott és közben megházasodott: Jablonczay Lenke tanítónőt vette feleségül. Magda leánya is ott született.

Szabó László és Szabó Emil apjuk halála utáni hódmezővásárhelyi tartózkodására nincs adat, mert egyrészt a hódmezővásárhelyi református főgimnázium évkönyveiben nem szerepelnek, mint diákok, másrészt már 20 évesnél idősebbek voltak és önálló életüket már elkezdték, mikor apjuk 1897-ben Vásárhelyre költözött. László Békéscsabán, míg Emil Gyulán alapított családot és vállalt munkát. Utóbbi 71 évesen, 1942-ben, mint Békés vármegye volt árvaszéki elnöke hunyt el.

Szabó Magda szülővárosában végezte tanulmányait, majd 1940-ben megírta doktori értekezését. Hódmezővásárhelyre, a leánygimnáziumba választás útján került 1942 októberében. Önéletrajzában minden bizonynyal hivatkozott nagyapja, édesapja, továbbá két nagybátyja hódmezővásárhelyi kötődésére is, amely sokat lendített előre helyzetén. Szabó Magda mindössze két tanévet töltött Hódmezővásárhelyen. Az 1943/1944. tanév végeztével előbb Székelyhídra, majd – a front közeledtével – Debrecenbe költözött. Ettől kezdve Debrecen, Budapest, végül Kerepesen volt az otthona és irodalmi munkásságának székhelye. 1948-től Szobotka Tibor író felesége annak 1982-ben bekövetkezett haláláig.

Szabó Magda szívesen emlékezett vissza a Hódmezővásárhelyen töltött két tanévre. Abigél című regényében számos motívum (a „Matula”, az

egyes tanárok karaktere) emlékezteti – Debrecen mellett Vásárhelyre az olvasót. Élete során számos alkalommal járt a városban író-olvasó találkozókon, utoljára 2005 októberében találkozhattak vele vásárhelyi rajongói a Németh László Városi Könyvtárban.

1942 őszén a vallás- és közoktatásügyi miniszter Szabó Magdát kinevezte a vásárhelyi leánygimnázium tanárává, az Újvidékre áthelyezett Juhász Teréz rendes tanár helyére. Szabó Magda így helyettes tanár lett volt két hónapig. Ő ezt nem fogadta el, mert megvolt – még Debrecenből – a két éves, kötelezően előírt helyettes tanári gyakorlata. A Vajdáné Uzonyi Rózsa igazgató által vezetett tantestület Szabó Magda érvelését elfogadta, és pártolólag terjesztette meghívását a megüresedett rendes tanári állásra a fenntartó református egyházközség presbitériuma felé, amely 209/1942. számú határozatával Szabó Magda kérésének tett eleget, aki így november 1-től magyar-latin szakos rendes tanárként szolgált.

Október 17-étől a leánygimnázium tanárkari jegyzőkönyveit vezeti, emellett átvette az önképzőkör vezetését, előadásokat tartott például a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, vagy a református egyesületek által szervezett kultúresteken.

Az 1943/44. tanév végeztével Szabó Magda elhagyta Vásárhely városát és lemondott tanári állásáról. Előbb Székelyhídra, majd Debrecenbe költözött, ahol megismerkedett Szobotka Tibor íróval, akivel 1948-ban összeházasodtak. Szobotkának oroszlánrésze volt abban, hogy felesége az ötvenes évektől, különösen az 1956-os forradalmat követően az alkotásnak szentelte életét. Regényei –melyek jó része számos kiadást megért – közül többet (*Abigél, Tündér Lala, Régimódi történet, Az ajtó*) megfilmesítettek, illetve több nyelvre lefordítottak. Magyarországon a hatvanas és hetvenes évek fordulójára Szabó Magda a hazai irodalom legnépszerűbb alkotói közé tartozott… De ez már egy másik történet.

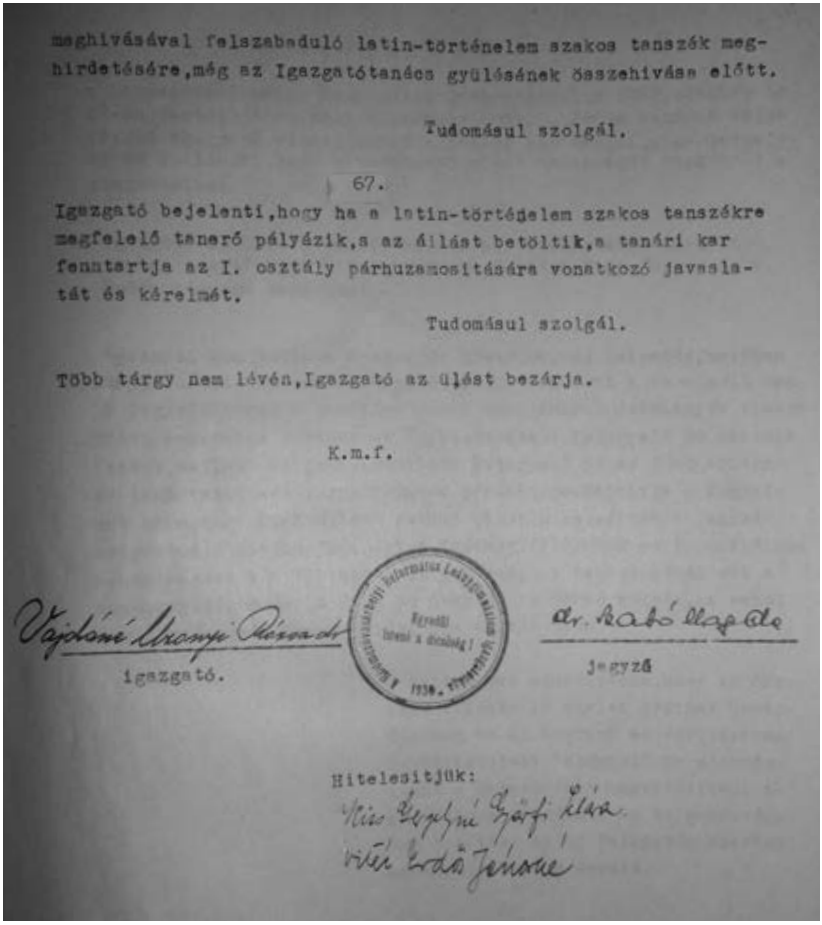

meghivásával felszabaduló latin-történelem szakos tanszék meghirdetésére,még az Igazgatótanács gyülésének összehivása előtt.

Tudomásul szolgál.

67.

Igazgató bejelenti,hogy ha a latin-történelem szakos tanszékre megfelelő tanerő pályázik,s az állást betöltik,a tanári kar fenntartja az I. osztály párhuzamositására vonatkozó javaslatát és kérelmét.

Tudomásul szolgál.

Több tárgy nem lévén,Igazgató az ülést bezárja.

K.m.f.

igazgató.

jegyző

Hitelesitjük:

Szepesi Gyöngyi Éva

Kádár Jánosné

Részlet a Hódmezővásárhelyi Református Leánygimnázium 1942. október 17-i tanárkari jegyzőkönyvéből

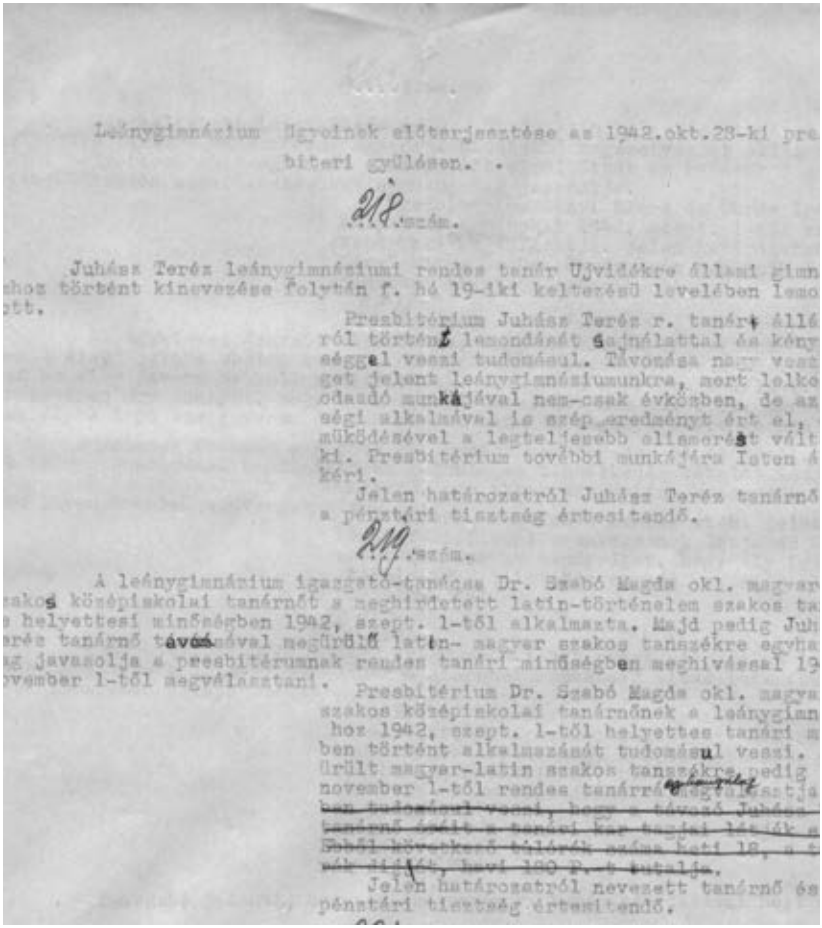

Leánygimnázium Ügyeinek előterjesztése az 1942.okt.28-ki pre
biteri gyűlésen.

218. szám.

Juhász Teréz leánygimnáziumi rendes tanár Újvidékre állami gimn
hoz történt kinevezése folytán f. hó 19-iki keltezésű levelében lemo
ott.

Presbitérium Juhász Teréz r. tanár állá
ról történt lemondását sajnálattal és kény
séggel veszi tudomásul. Távozása nagy veszt
get jelent leánygimnáziumunkra, mert lelko
odaadó munkájával nem-csak évközben, de az
ségi alkalmával is szép eredményt ért el,
működésével a legteljesebb elismerést vált
ki. Presbitérium további munkájára Isten á
kéri.

Jelen határozatról Juhász Teréz tanárnő
a pénztári tisztség értesítendő.

219. szám.

A leánygimnázium igazgató-tanácsa Dr. Szabó Magda okl. magyar
szakos középiskolai tanárnőt a meghirdetett latin-történelem szakos ta
s helyettesi minőségben 1942, szept. 1-től alkalmazta. Majd pedig Juh
ász tanárnő távozásával megürülő latin- magyar szakos tanszékre egyha
ng javasolja a presbitérumnak rendes tanári minőségben meghívással 19
november 1-től megválasztani.

Presbitérium Dr. Szabó Magda okl. magya
szakos középiskolai tanárnőnek a leánygimn
hoz 1942, szept. 1-től helyettes tanári m
ben történt alkalmazását tudomásul veszi.
Ürült magyar-latin szakos tanszékre pedig
november 1-től rendes tanárrá megválasztja
~~ném tudomásul veszi, hogy a távozó Juhász
tanárnő évdíjt a tanári kar tagjai lízik a
Ebből következő díjának száma ketti 18, a
nak díjait, havi 100 P.-t kitalja.~~

Jelen határozatról nevezett tanárnő és
pénztári tisztség értesítendő.

Presbitériumi határozat Szabó Magda rendes tanárrá választásáról (HRE Presb. ir.)

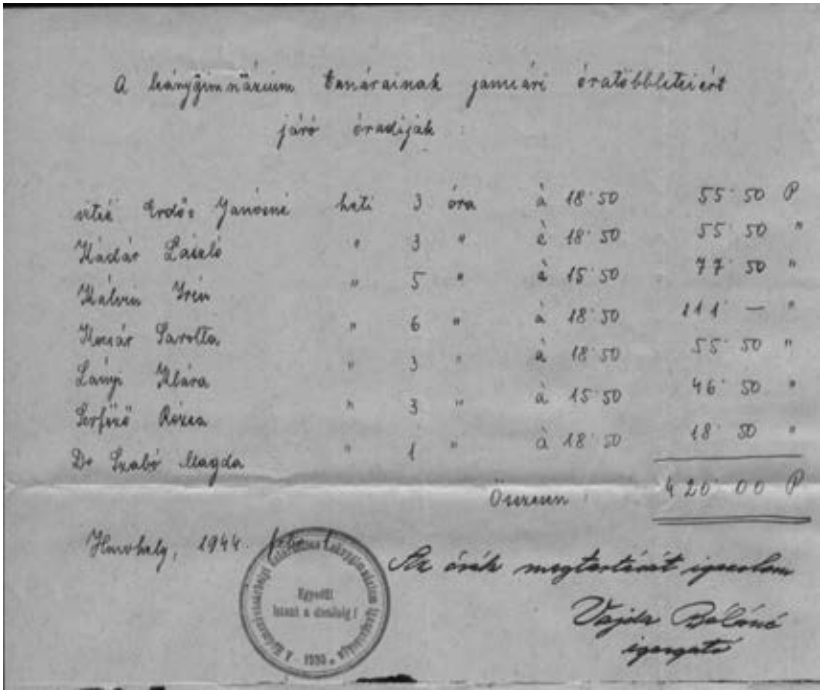

A leánygimnázium tanárainak januári óratöbbletéért járó óradíjak:

vitéz Erdős Jánosné	heti	3	óra	à 18·50	55·50 P
Hadár Lajosné	"	3	"	à 18·50	55·50 "
Kalmár Irén	"	5	"	à 15·50	77·50 "
Kovács Szeréna	"	6	"	à 18·50	111·— "
Lámp Klára	"	3	"	à 18·50	55·50 "
Sofőrné Rózsa	"	3	"	à 15·50	46·50 "
Dr Szabó Magda	"	1	"	à 18·50	18·50 "
				Összesen:	420·00 P

Hunyabály, 1944.

Az órák megtartását igazolom

Vajda Balóné
igazgató

Majdnem kiselejtezett irat, most a Ref. Leánygimnázium fondjában
(MNL CSML HL VIII. 52.)

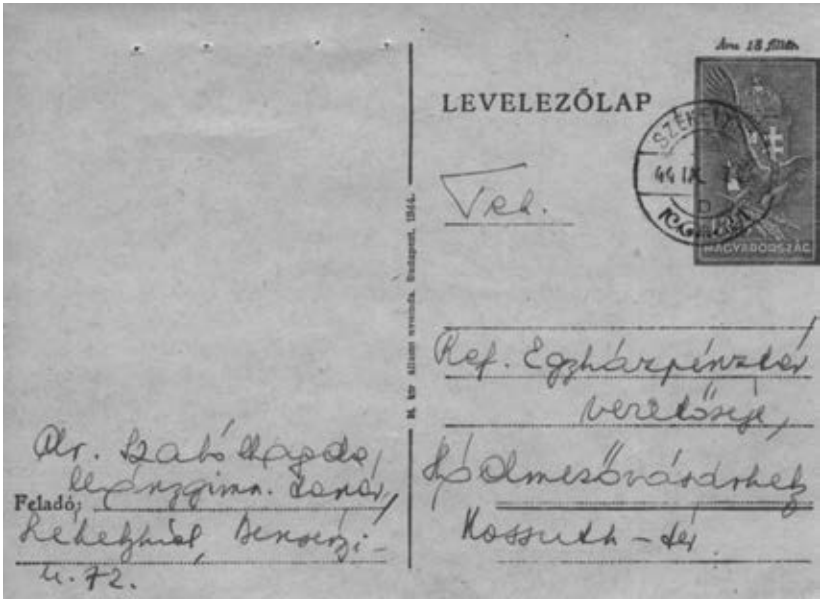
LEVELEZŐLAP

Tel.

Ref. Egyházpénztár
vezetősége,
Hódmezővásárhely
Kossuth-tér.

Dr. Szabó Árpád
leánygimn. tanár,
Feladó: Székelyhíd, Berzsenyi-
u. 72.

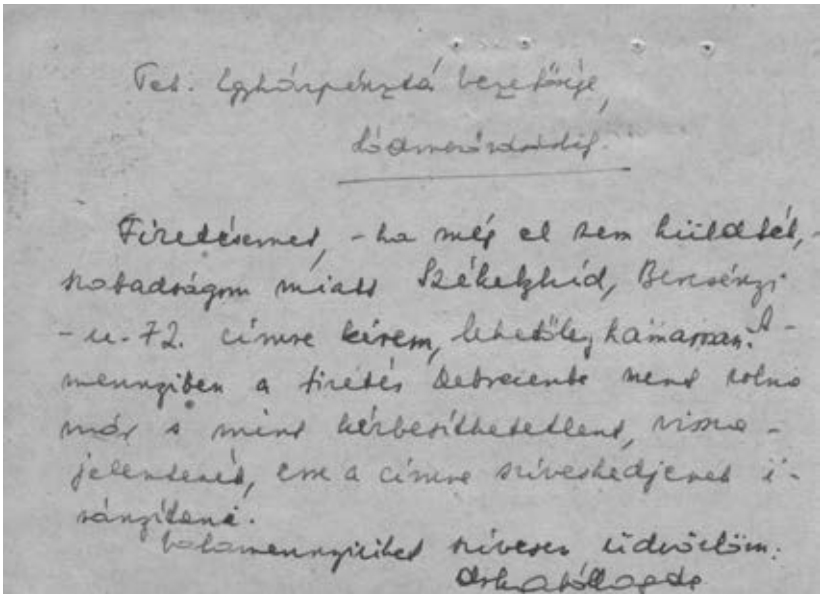
Tel. Egyházpénztár vezetősége,
Hódmezővásárhely.

Fizetésemet, - ha még el nem küldték, - szabadságom miatt Székelyhíd, Berzsenyi-u. 72. címre kérem, lehetőleg kámzsán. Amennyiben a fizetés Debrecenbe ment volna már s mint kézbesíthetetlen, vissza-jelentetik, ezt a címre szíveskedjenek irányítani.

Valamennyiüket szívesen üdvözlöm:
Dr. Szabó Árpád

Levelezőlap a Hódmezővásárhelyi Református Egyházközség kiselejtezésre ítélt irataiból, amely jelenleg a Hódmezővásárhelyi Református Leánygimnázium levéltári fondjának 1. dobozában található

Felhasznált források és irodalom

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára Hódmezővásárhely (MNL CSML HL): A Bethlen Gábor Református Gimnázium (és jogelődei) iratai (VIII. 51.) Gimnáziumi név- és osztályzati könyvek. Ifj. Szabó Jánosról: 103. kötet; Szabó Béláról: 109. kötet; Szabó Elekről: 119. kötet.

MNL CSML HL A hódmezővásárhelyi ref. leánygimnázium iratai. Az 1942/43. tanév tantestületi jegyzőkönyvei (VIII. 52. 8. k.), levelezőlap, óradíj-kimutatás (1. doboz)

Hódmezővásárhelyi Református Egyházközség Presbitériumának iratai 209/1942. sz. határozat

Czeglédi Ernő: Száz éve született Szabó Magda. Élete, munkássága és vásárhelyi kötődése. (Előadás írott változata és powerpoint) Az előadás elhangzott 2017. október 12-én a Németh László Városi Könyvtárban, a Wass Albert Irodalompártoló Egyesület Idéző című programjaként.

Kőszegfalvi Ferenc: Szabó Magda, a vásárhelyi tanár. (www.vasarhelyi.latohatar.hu/index. php/rovatok/essze-tanulmany/81-koszegfalvi-ferenc-szabo-magda-a-vasarhelyi-tanar) (utosó letöltés: 2019. febr. 1.)

Presztóczki Zoltán: Hódmezővásárhely református prédikátorai 1569-től a legújabb időkig. Kézirat a szerző birtokában. (Várható megjelenés: 2019)

Fényképek: Szabó János: MNL CSML HL Szeremlei Sámuel és Szilvay Jánosné Budai Margit után maradt iratok (XIV. 7. b.). Szabó Elek: Bethlen Gábor Református Gimnázium. Tabló az 1898-ban érettségizettekről. Szabó Magda: MNL CSML HL Fényképek gyűjteménye – Középiskolák

PETŐ BÁLINT

Kérészéletű hetilapok Szentesen az 1870-es években

Bevezetés

Hazánkban a kiegyezést követően indult meg a vidéki nyomtatott tömegtájékoztatási eszközök ugrásszerű térhódítása: az egyes városokban, nagyközségekben nagyrészt 1867 után jelentek meg az első hírlapok, és ezzel párhuzamosan élelmes vállalkozók egyre több, sajtótermékek előállítását is végző nyomdát alapítottak szerte az országban.[1] Nem volt ez másképpen a református többségű, hagyományosan függetlenségi párti lakossággal bíró Szentesen sem: a város első lapját, az Oroszi Miklós volt polgármester által kiadott *Szentesi Füzetek*et még nem helyben, hanem a szegedi Burger Zsigmond-féle nyomdában állították elő 1871-ben. A mindössze egyetlen lapszámot megélt mezőgazdasági szakfolyóirat után, ugyanezen év nyarán vehette kézbe az olvasóközönség a település első helyben nyomtatott közéleti hetilapját, a *Szentesi Lapok*at, amelyet a Gyöngyösről áttelepült nyomdász, Cherrier János[2] adott ki és sokszorosított. A lap az érdeklődés hiánya miatt hamar csődbe ment, akárcsak közvetlen utóda, az

1 Így volt ez az Alföld-közepi városban, Kecskeméten is, ahol az első hírlap 1868. október 3-án jelent meg. Lásd bővebben: Miklós Péter: A Kecskeméti Lapok története. 1868–1956. Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, 2016.

2 Cherrier János a Torontál vármegyei Nagyőszön született 1839-ben, római katolikus családban. Édesapja Georg Cherrier – francia emigránsok leszármazottja –, édesanyja a német Maria Getsch volt. (A család legnevesebb, nagy ívű karriert befutott tagja Cherrier Miklós hittudós, pozsonyi kanonok.) A fiatal Cherrier Bécsben tanulta ki a nyomdászmesterséget, majd a Felvidéken – Nyitrán, illetve Léván – kísérletezett nyomdaalapítással. 1866-ban családjával Gyöngyösre költözött, 1871-ben pedig Szentesre tette át a székhelyét, ahol nyomdája az első ilyen jellegű ipari vállalkozásnak minősült. A lapkiadási tevékenység mellett állandó jövedelemre számíthatott a várostól is, számos hivatalos nyomtatvány készült üzemében. 1883-ban eladta a nyomda és a Szentesi Lap tulajdonjogát Sima Ferencnek, és előbb a fővárosba, majd Kunszentmiklósra költözött, ahol szintén hetilapot adott ki. Itt hunyt el 1886-ban. (Bővebben lásd Pető Bálint: A szentesi sajtó megteremtője: Cherrier János. In: Döbör András – Forró Lajos – Zakar Péter [szerk.]: Fejezetek a Délvidék múltjából. Fiatalok a Dél-alföldi Médiában Alapítvány, Szeged, 2018. 125–164.; illetve http://www.szentesinfo.hu/cd/helyismeret/varostortenet/html/oldal19.htm, letöltés: 2018. július 5.)

Alföldi Figyelő. Cherrier azonban nem adta fel: a következő esztendőben újabb vegyes tartalmú közlönyt adott ki, a *Szentesi Lap* pedig már beváltotta a hozzáfűzött reményeket, és néhány év alatt stabil, kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen a XX. század közepéig működő vállalkozássá nőtte ki magát. Az első időszakban pártsemleges újság szintén komoly előfizetői hiánnyal küszködött, népszerűsége akkor kezdett növekedni, mikor 1873 tavaszán a tulajdonos a volt református néptanítót és városi pénztárnokot, Buday Józsefet bízta meg a szerkesztői munkálatokkal, aki nyíltan kiállt a 48-as elvek mellett, és éles hangú kritikát fogalmazott meg a lap hasábjain a kormánnyal szemben.[3]

Az *Északi Fény*

A hatalom nem sokáig maradt adós a válasszal: 1874. augusztus 15-én szatirikus hetilap jelent meg a városban *Északi Fény* néven, Szakál Mihály kiadásában, illetve Kovács Károly szerkesztésében. A félíves – tehát négyoldalas –, „humoristikus hetilap" profilmegjelölésű újság szombatonként jelent meg, előfizetési díja egy évre 5 forint, fél évre 2 forint 50 krajcár, negyed évre pedig 1 forint 30 krajcár volt. A kormánypárti lap nyíltan vállalt célja „részint a helyi sajtó túlkapásainak szűkebb korlátok közé szorítása, részint a közönség mulattatása" volt, vagyis az akkoriban Buday József által vezetett egyetlen helyi orgánum, a *Szentesi Lap* lejáratása.[4] (A korszakban ez nem meglepő, mivel a nyomdaipar elsősorban üzleti vállalkozás volt, morálisan akkor is erősen kifogásolható, hogy az *Északi Fény*t szintén a Cherrier-nyomdában sokszorosították, amelynek tulajdonosa egyben a *Szentesi Lap* kiadója is volt.)

Az újság rovatszerkezete – jellegéből adódóan – nem az akkoriban szokásos hírlapi metódust, hanem az élclapokra jellemző szerkesztési elveket követte: nem feltétlenül politikai témájú, szatirikus jegyzetek, anekdoták és viccek[5] követték egymást négy oldalon keresztül (kivéve néhány vezércikket, valamint az

3 Pető Bálint: A nyomtatott sajtó kezdetei egy dél-alföldi kisvárosban. Délvidéki Szemle, III. évf. (2016) 1. sz. 17–35. 18., 21-22., 31.; Labádi Lajos: Az első szentesi folyóirat – 135 éve jelent meg a Szentesi Füzetek. Szentesi Élet, XXXVII. évf. (2006) 22. sz. 2.

4 Pető Bálint: Politikai szatíra és antiszemita uszítás: a Darázs című szentesi élclap. Délvidéki Szemle, IV. évf. (2017) 2. sz. (a továbbiakban: Pető 2017), 55.

5 Például: „Pista és Laos fürödni mentek a Tiszára. »Tudsz-e uszni kómé« – szólitja Pista Laost. Laos. »Nagyon, az adósságban.« Pista. »Hát nem félsz a hitelezőktől?« Laos. »Persze hogy nem, féljenek azok.«" (Északi Fény, I. évf. [1874] 4. sz. 4.)

Szentes, october 3. 1874. 8-ik szám. Első évfolyam.

ÉSZAKI FÉNY.

HUMORISTIKUS HETILAP.

Megjelenik e lap minden szombaton fél íven.

Előfizetési ár:
egy évre . . . 5 frt. — kr.
félévre . . . 2 „ 50 „
negyedre . . . 1 „ 30 „

Az Északi Fény *fejléce*

1874. október 24-i számot, amely a megyegyűlésről tudósított – a cikk nem is illett a lap profiljába). A vidéki élclapokat általánosan jellemző alacsony költségvetést mutatja, hogy az arculat vonzerejét nagymértékben növelő karikatúrákat egyáltalán nem találunk a hasábokon. Hirdetéseket sem láthatunk a lapban, ebből pedig okkal feltételezhető, hogy az *Északi Fény*t a megyéhez és a kormányhoz hűséges erők finanszírozták a háttérből – ezt természetesen a megyei képviselők határozottan tagadták, és perrel fenyegettek meg minden újságot, amely ezt merészelte állítani.[6]

A *Szentesi Lap* 1874. augusztus 9-én megjelent írása – bár egyértelműen sejteti, hogy mi lesz a konkurens élclap valódi küldetése – még üdvözölte a frissen kiadott orgánum mutatványszámát: „Ne a becsületest gunyolja meg azért, mert az becsületes; ne arra szórja gúnyjait, kit tisztviselői pályájáról a becsületesség és megvesztegethetlenség jó hirneve kisért el: hanem szórja gunyos élczeit azokra a társadalom és községi élet kő-szentjeire, kik csak akkor mozognak, midőn saját magok felé haszonnal mozdíthatják kezöket!” Ezen kívül ne állítson senkit pellengérre például vallási meggyőződés alapján, inkább koncentráljon azoknak az elvtelen politikai szédelgőknek a kifigurázására, akik mindig annak a pártnak lesznek a tagjai, ahonnan a legnagyobb hasznot remélik.[7]

Hiába volt azonban a jó tanács, az *Északi Fény* nagy erővel igyekezett teljesíteni vállalt küldetését. A legfőbb célpont természetesen a *Szentesi Lap* felelős szerkesztője, Buday József volt, akit a szerkesztőség minden eszközzel próbált nevetségessé tenni a közvélemény előtt. „Dudvai Jolsep”-nek nevezte, „pók természetű”-nek, aki „48-as farkasbőrbe öltözve 47-es bárányka képében szeretne feltolakodni”.[8] Néhány héttel később a hangnem tovább durvult, mikor

6 Szentesi Lap, IV. évf. (1874) 39. sz. 3.
7 Szentesi Lap, IV. évf. (1874) 32. sz. 3.
8 Északi Fény, I. évf. (1874) 4. sz. 3.

az élclap „Csuklyási Buthai Józseb”-ről írt: „Ecce homo! Ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes. [...] Ért mindenhez – de nem tud semmit! képzelete élénk, épit légvárakat, tollának hatalma vakmerő, mert vakmerő – merő vak és mert merő vak – szemtelen is. – Mondják, hogy odvas koponyájának korcszszülöttje – nem messze esett fájától; és hogy mindenszava egy lábbal tapodott kigyó sziszegése.”[9] (A stílus egy sajnálatos eseményt követően vált még inkább nyerssé Budayval szemben: a város színtársulatának egyik előadásán a színészek kiparodizálták az őket is keresetlen szavakkal ostorozó élclapot, mire az *Északi Fény* ott lévő munkatársai botrányba fullasztották a rendezvényt trágár bekiabálásaikkal. Az eset után a *Szentesi Lap* nyíltan kiállt a színészek mellett, kivívva ezzel az élclap még élesebb hangnemét.[10])

A *Szentesi Lap* 1874. szeptember 27-i számának címoldalán Buday határozottan válaszolt az *Északi Fény* tevékenységére. „Azoknak, a kiket illet” című vezércikkében leszögezi: eddigi magatartásából láthatta mindenki, hogy soha nem volt törtető vagy nagyravágyó, és a személye elleni támadásokkal, az *Északi Fény*ben közölt rágalmakkal eddig nemigen törődött. Csak akkor emelte fel szavát a *Szentesi Lap* hasábjain, mikor a szatirikus újság megsértette minden tisztességes ember jóérzését, ezzel pedig hadat üzent az általános közerkölcsnek. Például, mikor az *Északi Fény* a Szentesen népszerű függetlenségi párt tagjait gúnyosan „*48-as rüpők*”-nek – vagyis szemtelennek, pimasznak – nevezte, már egyértelműen túllépte ezt a határvonalat. „Ime ismét itt a Rubikon! fel kell szólalnunk. Uraim! Befolyásos férfiak, szerepet játszó egyének ott az »Északi Fény« háta mögött! Őrizkedjenek önök megháboritani czélzatos gunynyaikkal a békés polgárok csendes nyugalmát!”[11]

Budaynak igaza volt: a szentesi lakosság egyre kisebb érdeklődést tanúsított a megye által minden bizonnyal közvetlenül is támogatott lejárató kampány iránt. Az élclap szerkesztősége az 1874. október 17-i, majd a 24-i és 31-i szám címoldalán is kérte a „közönség becses pártfogását és támogatását”, emellett ígéretet tettek arra is, hogy „ha előfizetőink száma gyarapodni fog, lapunkhoz egy negyed rész iv mellékletet nyomatunk, melyen közleni fogjuk a magán és hivatalos hirdetéseket, piarczi [sic!] árjegyzéket, börze folyamot stb.”[12] Ezen kívül az egyébként sem túl magas szakmai színvonalú lap – nyilván tapasztalva

9 Északi Fény, I. évf. (1874) 8. sz. 3-4.
10 Szentesi Lap, IV. évf. (1874) 37. sz. 2.
11 Szentesi Lap, IV. évf. (1874) 39. sz. 1.
12 Északi Fény, I. évf. (1874) 10. sz. 1.; I. évf. (1874) 11. sz. 1.; I. évf. (1874) 12. sz. 1.

a lakosság elutasítását – hangnemét tekintve jelentősen visszafogta magát, de túl későn: az *Északi Fény* novemberben már nem jelent meg. (A kellő számú előfizető és további támogatók híján csődbe ment vállalkozás azonban végül elérte célját: Cherrier János laptulajdonos hamarosan engedett a kormánypárti nyomásnak, és eltávolította a *Szentesi Lap* éléről Buday Józsefet. Utóda a később országos hírnévre is szert tett Kulinyi Zsigmond lett, majd 1876-tól a helyi ellenzék későbbi vezéralakja, Sima Ferenc vette át az újság irányítását.)[13]

Az *Alföldi Nővilág*

1875 decemberében jelent meg az akkor már a *Szentesi Lap*nál is dolgozó Sima Ferenc[14] önálló kiadványának mutatványszáma, „Az alföldi művelt

13 Pető 2017. 54-55.

14 Sima Ferenc 1853-ban született Nagykőrösön, Sima Lajos asztalosmester fiaként. Kántortanítói oklevelet szerzett, majd 1873-ban Szentesre érkezett, ahol a felsőpárti református leányiskola segédtanítója lett. Hamar népszerű lett a városban, a helyi tanítóegylet ismeretterjesztő munkájából aktívan kivette a részét, emellett cikkeket kezdett írni a Szentesi Lapba. 1875 tavaszán a Szentesi Függetlenségi Párt jegyzőjévé választották, s országos lapokban (Egyetértés, Magyar Ujság) is jelentek meg írásai a település politikai mozgalmairól. Mivel az egyháztanács nem hosszabbította meg állásában, feladni kényszerült a tanítói pályát, s 1875-től a Szentesi Lap főállású munkatársa lett. Ugyanebben az évben megnősült, feleségül vette egy helyi földbirtokos lányát, Donát Juliannát, akitől tizenkét gyermeke született. 1876-ban elnyerte a városi levéltárnoki állást, illetve átvette a Szentesi Lap szerkesztését. 1878-ban a Szentesi 48-as Népkör, valamint a helyi Függetlenségi Párt elnökévé, majd a település képviselő-testületének tagjává választották, emellett a város gazdasági tanácsnokaként is tevékenykedett. Utóbbi minőségében megszervezte a környék árvízvédelmét, amelynek köszönhetően 1879-ben Szentes elkerülte Szeged tragikus sorsát. 1881-től a Bökény-Mindszenti Vízszabályozó Társulat igazgatója, később a Körös-Tisza-Maros Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat vezetője. 1883-ban megvásárolta a Szentesi Lap tulajdonjogát és az azt sokszorosító nyomdát. A város legnépszerűbb polgáraként kétszer is visszautasította az országgyűlési képviselőséget: 1878-ban Törs Kálmánt támogatta, 1892-ben pedig Balogh János javára lépett vissza, azonban a tápéi választókerületben harcba szállt, sikeresen. A parlamentben az Ugron-féle csoporthoz tartozott. Az obstrukció „mestereként" tartották számon – a témában könyvet is írt, amelyben európai példákkal is igyekszik igazolni az obstrukció hasznát, létjogosultságát. Hírnevét gyakori párbajaival is fokozta. 1896 őszétől Szentes országgyűlési képviselője, 1897-től a Függetlenség társszerkesztője. Saját politikai mozgalmat is alapított Radikális Demokrata Párt néven. Politikai ellenfelei 1898-tól jól szervezett támadássorozatot indítottak ellene, emiatt Sima vállalkozásai csődbe mentek, így elveszítette parlamenti mandátumát is. Végül a szegedi törvényszék elfogatóparancsot adott ki ellene, amely elől 1901-ben az Egyesült Államokba menekült. Ott hunyt el 1904 nyarán. (Labádi Lajos: A „garabonciás" néptanító – 150 éve született Sima Ferenc I. Szentesi Élet, XXXIV. évf. [2003] 45. sz. 2.; Labádi Lajos: Az országos politika porondján – 150 éve született Sima Ferenc II. Szentesi Élet, XXXIV. évf. [2003] 46. sz. 2.; Labádi Lajos: „Muszka önkény!" – 150 éve született Sima Ferenc III. Szentesi Élet, XXXIV. évf. [2003] 47. sz. 2.)

magyar hölgyek lapja" profilmegjelölésű *Alföldi Nővilág*.[15] Az új vállalkozásról a *Szentesi Lap* a következőképpen értesítette a nagyközönséget: „Helybeli kollégánk, az »Alföldi Nővilág« mutatványszáma elég változatos tartalommal jelent meg és valóban megérdemelné, hogy a folytatása következzék." A cikk azonban felhívja a figyelmet, hogy több lapszám csak abban az esetben fog megjelenni, ha elegendő mennyiségű előfizetés érkezik, amely legalább a nyomtatási költségeket fedezi. S bár az új szépirodalmi orgánum szerkesztője és tulajdonosa, Sima Ferenc nem számít egyelőre rendkívüli támogatásra, annyit azonban – a *Szentesi Lap* munkatársaival együtt – remél, hogy lesz annyi érdeklődő, hogy a kiadvány fennmaradhasson. „Annyi bizonyos, hogy egy szépirodalmi lapnak nálunk való megélhetése örvendetesen igazolná, miszerint az olvasási kedv és ezzel együtt a müvelődés utáni törekvés nálunk is gyökeret vert. Az »Alföldi Nővilág« előfizetési ára egy évre 4 frt., félévre 2 frt., negyedévre pedig 1 forint."[16]

Egy héttel később már maga Sima fordult a *Szentesi Lap* hasábjain az olvasókhoz: „Lapunkra (»Alföldi Nővilág«) lapkihordónk buzgalma folytán, oly szép számmal történtek előfizetések, aláirások, hogy kevés támogatás még egészen biztositaná lapunk megélhetését. [...] Egy kis támogatásért esdünk még, s egy nem jelentéktelen vállalat, – mely egy vidéki városnak valóban dicsérő elismerésül szolgálna – élni fog!" A szerkesztő kéri tehát az ügy érdekében a mélyen tisztelt polgárokat, különösen pedig „a vállalatunk támogatására hitt intelligenseinket", hogy fizessenek elő az újságra, hiszen ha még egyszer ennyi érdeklődő volna, az *Alföldi Nővilág* folytathatná pályáját. Ezután közölte, hogy a második lapszám szombaton esedékes publikálását – a megfelelő számú előfizető összegyűjtése céljából – a következő hétre halasztják.[17]

Egy héttel később azonban Sima Ferenc sajtóközleményben jelentette be, hogy az új orgánum megbukott: „E lapok mult számában megkisérlett kérelmem silány eredménye végkép megakadályoz szándékomban. – Ugyanis lapom (»Alföldi Nővilág«) további megjelenése – az előfizetők csekély száma mellett – anyagi áldozat nélkül lehetetlenség." Ezt követően reményét fejezi ki, hogy egyszer majd talán sikerül a lapot elindítani, vi-

15 A lapindítást igazolja a MNL OL BL K 148. szekciójában szereplő 279/1876. iratszám is (a dokumentum már nem fellelhető).

16 Szentesi Lap, V. évf. (1875) 52. sz. 3.

17 Szentesi Lap, VI. évf. (1876) 1. sz. 2.

szont jelen helyzetben nem mer további pénzügyi kockázatot vállalni. „Ez alkalommal nincs más teendőm, mint az ügy érdekében őszinte köszönetet mondani mindazon t. ügybuzgóknak, kik vállalatom támogatására sorakozni kegyeskedtek" – írja a csalódott lapszerkesztő, majd ígéretet tesz, hogy a már befizetett előfizetési díjakat visszaszolgáltatja mindenki számára.[18] A *Szentesi Lap* ugyanezen számának hírrovatában a szerkesztőség is röviden értesít a kudarcról: az *Alföldi Nővilág* megszűnt, mielőtt élni kezdett volna, mert „a kilátásba helyezett előfizetési pénzek nem fődözték volna a nyomatási költségeket sem. No de tán elég lesz nekünk ez az egy lap is ebben a rosz világban."[19]

Az *Alföldi Nővilág* külleméről, tartalmáról sajnos nem rendelkezünk információval, mert közgyűjtemény nem őrizte meg az egyetlen megjelent lapszámot.

A *Csongrádmegyei Közlöny*

„Kollega. Folyó hó 5-én, mint igérve volt, Honthy ur szerkesztése mellett »Csongrádmegyei Közlöny« cim alatt egy uj lap fog megjelenni városunkban. Addig is, mig e lap irányával, tartalmasságával megismerkednénk: ajánljuk közönségünk figyelmébe" – számolt be tömören a *Szentesi Lap* a néhány évvel korábban még Cherrier alkalmazásában álló Honthy László[20] új vállalkozásáról 1876. október elején.[21]

Honthy saját lapját – amelynek egyben felelős szerkesztője is volt – egykori főnöke nyomdájában sokszorosíttatta. A *Csongrádmegyei Közlöny*

18 Szentesi Lap, VI. évf. (1876) 2. sz. 2.

19 Szentesi Lap, VI. évf. (1876) 2. sz. 3.

20 Honthy László (1838–1885) kiskunfélegyházi római katolikus család szülötte. Szentesre kerülése után néptanító, majd városi tanácsnok, a település első hetilapjának, a Szentesi Lapoknak felelős szerkesztője. Az újság megszűnése után méltatlannak találta Cherrier János intézkedését vele szemben – aki következő lapkísérleténél, az Alföldi Figyelőnél csak társszerkesztőként alkalmazta –, ezért felmondott. Saját lapalapítása kudarcát követően elhagyta Szentest, és Szombathelyre került, ahol a püspöki iskola igazgatója volt. Később visszaköltözött szülővárosába, ahol levéltárosként dolgozott, az általa megalkotott levéltári nyilvántartó rendszert a mai napig használják. Emellett szerkesztette a Félegyházai Lapokat, illetve a Félegyháza és Vidékét. (Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. kötet. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1896. 1060.; Mayer László: 34 év a város szolgálatában – Honthy Berta tanítónő [1865–1917]. Múltbanéző [a Bács-Kiskun Megyei Levéltár elektronikus folyóirata], V. évf. 9. sz. [http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/mala-01t-1.html, letöltés: 2017. augusztus 30.])

21 Szentesi Lap, VI. évf. (1876) 40. sz. 3.

– profilmegjelölése alapján „Gazdászati, ipar, kereskedelmi, társaséleti és szépirodalmi hetilap” – 1876. október 5-én jelent meg először. A csütörtökönként publikált orgánum előfizetési díja megegyezett a *Szentesi Lap*éval: egész évre 4, fél évre 2, negyed évre pedig 1 forint volt, hirdetési tarifái viszont jóval kedvezőbbnek bizonyultak: egy háromhasábos petitsorért Honthy csupán 6 krajcárt kért, míg a *Szentesi Lap*ban ugyanez háromszor annyiba került. A bélyegdíj azonban itt is minden beiktatás után 30 krajcár volt.

I. évi folyam. Szentes, 1876. november 16-án. 7. szám.

CSONGRÁDMEGYEI KÖZLÖNY.

Gazdászati, ipar, kereskedelmi, társaséleti és szépirodalmi hetilap.

A Csongrádmegyei Közlöny *fejléce*

Az újság rovatstruktúrájáról nehéz egzakt leírást adni, mivel mindössze másfél hónapig létezett – összesen hét lapszáma jelent meg –, ráadásul közgyűjteményben (OSZK) csak az első, az ötödik és a hetedik szám maradt fenn. A ma is megtekinthető lapszámok sem rendelkeznek teljesen egységes arculattal, ami a szerkesztés alapelveit illeti (például az első szám címoldalán kezdődik a *Tárca*, az ötödik és hetedik számban viszont már a második oldalon találjuk az irodalmi rovatot), mindenesetre annyi megállapítható, hogy az orgánum küllemében nagyfokú hasonlóságot mutat a *Szentesi Lap*pal, tehát a korszak jól bevált hírlapi formátumát követi. A legfőbb különbség azonban már első ránézésre megállapítható: a *Csongrádmegyei Közlöny* cikkei terjedelmesebbek, az újság több publicisztikát tartalmaz, ezzel szemben a *Szentesi Lap* elsősorban a rövidebb véleményközlő írásokra, illetve még inkább az olvasókat legjobban érdeklő hírekre koncentrált. A *Csongrádmegyei Közlöny* szakmai színvonala, néhány helyen kissé folyóiratszerű tartalma mindenképp elismerést érdemel, azonban minden bizonnyal ez volt gyors bukásának egyik oka: a műfaji igényességre, a hosszabb lélegzetvételű, nem feltétlenül aktuális információkat feldolgozó publicisztikákra nem akadt a városban piacképes kereslet.[22] (Természetesen olvashatunk itt is ve-

22 Olvashatunk például értekezést Oroszország történelméről (Csongrádmegyei Közlöny, I. évf. [1876] 5. sz., 3.) vagy esszét a céhek eredetéről, fejlődéséről és hanyatlásáról (Csongrádmegyei Közlöny, I. évf. [1876] 7. sz., 2-3.)

zércikket, voltak megyei hírek, közgazdasági rovat, sőt vasúti menetrendet is közölt a szerkesztőség, azonban kisebb arányban voltak jelen az aktuális információk, mint a *Szentesi Lap* hasábjain.)

A kudarc másik okának a vállalt küldetés tekinthető: a szentesiek nem mutattak nagy érdeklődést egy olyan lap iránt, amely elsősorban a megyére, és nem magára a településre koncentrált. Mindehhez még hozzájárulhatott a többségében 48-as beállítottságú helyi lakosság hagyományos ellenérzése a vármegyei vezetéssel – tehát a kormánypárttal – szemben, hiába deklarálta a lap, hogy a társadalom lehető legszélesebb köréhez kíván szólni: „teljes erőnkből arra törekszünk, hogy vállalatunkban egy olyan czélszerű, hasznos, sőt sok tekintetben szükséges helyi lapot adjunk Csongrádmegye városai és községeinek, melyben az uri termek éppenugy, mint ez egyszerű falusi lak egy nélkülözhetetlen barátot birand."[23] Emellett a szerkesztőség nyíltan vállalta lojalitását a kormány irányába: a november 16-i szám például címoldalon közölte az országgyűlési bizottság felhívását, amely szerint a Deák Ferenc hazafiúi nagysága előtti főhajtás jeleként adománygyűjtésbe kezdenek, hogy szobrot állítsanak az elhunyt államférfinak[24] – mindez feltehetően nem növelte a *Csongrádmegyei Közlöny* népszerűségét a kiegyezést elutasító, inkább Kossuthért rajongó szentesi polgárok körében.

A Cherrier-nyomdában készült lap rövid fennállása alatt megfelelő mennyiségű hirdetőt sem tudott toborozni. A mutatványszám még egyetlen hirdetést sem tartalmaz, az ötödik számban – amelynek impresszuma már társszerkesztőként feltünteti Balázsovits Norbertet – pedig mindössze három reklámot találunk: Czukermann Soma orvost, a Szentes-vidéki Takarékpénztárt, valamint egy a fővárosban gyártott sósborszeszt.

A kérészéletű *Csongrádmegyei Közlöny* tehát – érdeklődés hiányában – 1876. november közepén, előzetes bejelentés nélkül megszűnt. A nem éppen dicsőséges pályafutást tovább árnyékolja az a levél, amelyet az egykori kézbesítő, Négyesi Albert jelentetett meg a *Szentesi Lap Nyilt tér* rovatában egy hónappal később. Az írásból az újság megszűnésének körülményeiről is kapunk némi információt: „T. Honti László volt szerkesztő urnak! T. uraságod, midőn a »Csongrádmegyei Közlöny«-t meginditotta, nekem jutott a szerencsétlenség azt az illető előfizetőknek és nem előfizetőknek

23 Csongrádmegyei Közlöny, I. évf. (1876) 1. sz. 4.
24 Csongrádmegyei Közlöny, I. évf. (1876) 7. sz. 1.

kézbesiteni. – Mint minden rendes ember, ki a maga kárát nem óhajtja, én is megkérdeztem t. uraságodtól, hogy fáradságom díját miben állapitja meg? – Negyedévenként 20 frt s a begyűlt előfizetési pénzekből minden 10-ik forint engem illet, azaz illetett volna közös megállapodás szerint." A lapkihordó ezután megemlíti: ő becsülettel teljesítette feladatát mindaddig, amíg a *Csongrádmegyei Közlöny* meg nem szűnt, s közben egyszer sem kért vagy kapott díjazást Honthytól munkájáért. A kiadó viszont egy reggel közölte vele, hogy több szám már nem fog megjelenni. Ekkor Négyesi kérte a jogos fizetségét, mire Honthy durva hangnemben rendre utasította: szemtelenség olyasmit követelni, ami nem illeti meg az embert. „Ha jól emlékszem, még talán azt is mondta, hogy tartsam szerencsémnek, ha lapját széthordtam. Kipiszkolt és eljöttem. – Napok mulva ujra fölkerestem önt, gondolva, hogy nem lesz oly ingerült s ki fog fizetni. Ekkorr [sic!] meg plane 20 bottal és kidobással fenyegetett. – Többször nem is megyek. Hanem elmulaszthatlan kötelességemnek tartom itt a nyilvánosság előtt, önön az erkölcsi 20 botot elverni. Szentes, 1876. december 22. Négyesi Albert."[25] Honthy László nem reagált a nyílt levélre. Újabb lapkísérletbe nem fogott bele, és hamarosan elköltözött a városból, így a Cherrier-féle *Szentesi Lap* ismét jó darabig egyeduralkodóvá vált a helyi nyomtatott tömegtájékoztatás terén.

Összegzés

Mint láthattuk, a dél-alföldi Szentesen – hasonlóan számos magyarországi településhez –többen kísérleteztek lapalapítással az 1870-es években, de a Cherrier János által kiadott és sokszorosított *Szentesi Lap*pal nem voltak képesek tartósan felvenni a versenyt. Ennek fő oka az volt, hogy a helyi, többségében református vallású, ellenzéki beállítottságú lakosság nem mutatott tartós érdeklődést olyan újságok iránt, amelyek a kormányt támogatták, illetve a városban népszerű, függetlenségi párti közéleti személyiségeket kritizálták, támadták. A *Szentesi Lap* monopolhelyzete majd csak 1880-ban szűnt meg, mikor megindult a helység második, tartósan fennmaradni képes tömegtájékoztatási orgánuma, a *Szentes és Vidéke* hetilap.

25 Szentesi Lap, VI. évf. (1876) 52. sz. 3.

Felhasznált források, irodalom

Felhasznált irodalom

Labádi Lajos: A „garabonciás" néptanító – 150 éve született Sima Ferenc I. Szentesi Élet, XXXIV. évf. (2003) 45. sz.

Labádi Lajos: Az első szentesi folyóirat – 135 éve jelent meg a Szentesi Füzetek. Szentesi Élet, XXXVII. évf. (2006) 22. sz.

Labádi Lajos: Az országos politika porondján – 150 éve született Sima Ferenc II. Szentesi Élet, XXXIV. évf. (2003) 46. sz.

Labádi Lajos: „Muszka önkény!" – 150 éve született Sima Ferenc III. Szentesi Élet, XXXIV. évf. (2003) 47. sz.

Miklós Péter: A Kecskeméti Lapok története. 1868–1956. Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, 2016.

Pető Bálint: A nyomtatott sajtó kezdetei egy dél-alföldi kisvárosban. Délvidéki Szemle, III. évf. (2016) 1. sz. 17–35.

Pető Bálint: A szentesi sajtó megteremtője: Cherrier János. In: Döbör András – Forró Lajos – Zakar Péter (szerk.): Fejezetek a Délvidék múltjából. Fiatalok a Dél-alföldi Médiában Alapítvány, Szeged, 2018. 125–164.

Pető Bálint: Politikai szatíra és antiszemita uszítás: a Darázs című szentesi élclap. Délvidéki Szemle, IV. évf. (2017) 2. sz.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. kötet. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1896.

Lapok

Csongrádmegyei Közlöny, I. évf. (1876) 1., 5., 7. sz.

Északi Fény, I. évf. (1874) 4., 8., 10., 11., 12. sz.

Szentesi Lap, IV. évf. (1874) 32., 37., 39. sz.; V. évf. (1875) 52. sz.; VI. évf. (1876) 1., 2., 40., 52. sz.

Internetes források

http://www.szentesinfo.hu/cd/helyismeret/varostortenet/html/oldal19.htm (letöltés: 2018. július 5.)

Mayer László: 34 év a város szolgálatában – Honthy Berta tanítónő (1865–1917). In: Múltbanéző (a Bács-Kiskun Megyei Levéltár elektronikus folyóirata), V. évf. 9. sz. (http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/mala-01t-1.html, letöltés: 2017. augusztus 30.)

DÖBÖR ANDRÁS

Tömegkultúra és „pulitzeri fordulat” a délvidéki magyar sajtóban

Az üzleti alapú tömegsajtó kialakulása és elterjedése a Délvidéken a tizenkilencedik–huszadik század fordulóján

A Tisza Kálmán bukását követő években jelentősen csökkent a Budapest-központúság a magyar lapkiadásban, csökkent a főváros túlsúlya, és a sajtóélet egészének közvetlen átpolitizáltsága megszűnt, az üzleti szempontok váltak mindinkább a meghatározóvá. Megjelent a sajtótörténeti szakirodalomban csak „pulitzeri fordulattal” leírt tömegsajtó, majd a bulvársajtó, aminek köszönhetően a klasszikus politikai hírek háttérbe szorultak, a botrányok és bűnügyek váltak vezető témává, a lapok üzleti szempontúak, a tájékoztatás mellett mindinkább a figyelemfelkeltésre és szenzációra alapozóak lettek. Háttérbe került a korábbi nevelő-oktató funkció, és elsődlegessé vált a híradás, és a hírnek nem csupán hasznosnak, de szenzációsnak is kellett bizonyulnia. Hazánkban is meghonosodott a század végére a modern újságstruktúra, az üzleti sikert hajszoló modern lapkiadás és laptulajdonlás, megjelentek a sikeres sajtóvállalkozók. A nagypolgári réteg kialakulása alapvető hatással volt a sajtóra, de már nem elsősorban olvasóközönségként, hanem a sajtóvállalkozásra mint iparágra tekintő vállalkozóként. Létrejöttek a modern szervezeti és technikai keretek, melyek az új távközlési és közlekedési eszközök használatával kapcsolódtak a globális sajtórendszerhez, a világot átszövő hírhálózathoz.[1]

Az üzleti alapú tömegsajtó elterjedésének elsőrendű feltétele és anyagi háttere a század végén már nem elsősorban az előfizetés, vagy a lap eladá-

1 Kókay – Buzinkay – Murányi 2001. 152-155.; 157-162.

sából származó bevétel volt, hanem a hirdetések minél nagyobb száma. Magyarországon a hirdetési piac kialakulása és térnyerése szempontjából nagy hatása volt az 1900. évi X. törvénycikknek, ami megszűntette a még a neoabszolutizmus korában, 1850-ben császári rendelettel bevezetett hirdetési bélyegadót.[2]

Ennek köszönhetően a századfordulótól kezdve rohamos volt a magyar sajtóban a hirdetések mennyiségi növekedése, általában a terjedelem negyedét, harmadát, kirívó esetekben a felét is elérte a hirdetések száma: pl. 1907. Karácsonyán *Az Újság* című lap 160 oldalából 65, a Pester Lloyd 108 oldalából 64, sőt még a politikai katolicizmust képviselő Alkotmány című lap 34 oldalából is 10 oldalt tettek ki a hirdetések.[3]

Tehát míg kezdetben a lapot indító és tulajdonló nagypolgár-vállalkozó egyéb vállalkozásainak hirdetései, netán a kormányzati vagy helyi hatóságok közleményei, hirdetményei adtak elsősorban támaszt a lapnak, addig a századfordulótól mindinkább előtérbe kerültek és meghatározóvá váltak az üzleti alapú hirdetések, természetesen egyértelműen a példányszám növekedésével párhuzamosan, amit azonban üzleti titokként kezeltek, így ennek az adatnak a rekonstruálása sok esetben a mai napig nehézségekbe ütközik.[4]

A Tisza Kálmán bukása utáni liberális kormányok (Szapáry Gyula, Wekerle Sándor, Bánffy Dezső, Széll Kálmán, Khuen-Héderváry Károly, Tisza István) 1890-től 1905-ig, az egyesült ellenzék választási győzelméig tartó időszakában alapítódott a legtöbb lap a Délvidéken, szám szerint 83. A fentebb vázolt tendenciáknak megfelelően biztos anyagi lábakon álltak, ezért hosszabb ideig fennmaradtak a kormánypárt támogatását, a szubvenciókat élvező kormánypárti szabadelvű lapok, úgymint a pancsovai *Határőr*, az újvidéki *Bácsmegye*, a verbászi *Délvidék* vagy a szabadkai *Bácsmegyei Napló*. A politikai véleménysajtót képviselték természetesen ellenzéki lapok is, pl. a *Zentai Néplap*, az *Újvidéki Hírlap*, a *Zombori Hírlap* vagy a nagybecskereki *Torontáli Ellenzék*, ezek fennmaradása azonban sokkal esetlegesebb volt. A pártsajtót képviselő lapok témái továbbra is a korszak országos belpolitikáját uraló kérdések és viták körül forogtak, úgymint a magyarosítás, a pártok

2 1900. évi X. törvénycikk. (Közli: CompLex Kiadó Kft. 1000 év törvényei internetes adatbázis. www.1000ev.hu)

3 Kókay – Buzinkay – Murányi 2001. 155-157.

4 Így volt ez az Alföld közepén, Kecskeméten is, ahol a huszadik század első éveiben állandósult hirdetések és az üzleti tartalom nagyarányú jelenléte. Miklós 2016. 41-67.

közötti személyeskedések, a kivándorlás vagy a munkanélküliség, és egyéb a korszakra jellemző társadalmi-politikai problémák.[5]

A lapalapítások nagy száma érzékelteti az új sajtótörténeti korszak hatását a Délvidéken, ugyanis a pártsajtó mellett mind nagyobb számban jelennek meg a helyi, vármegyei, vagy pusztán városi olvasóközönséget megszólító, független, vegyes tartalmú lapok, elsősorban hetilapok és már nem csak a nagyobb városokban, de a mind inkább polgárosuló kisebb településeken is akad egy tőkével rendelkező vállalkozó, aki üzleti haszonszerzés reményében lapalapításra adja a fejét. És e lapok elsősorban nem a pártok, hanem az őket alapító magánszemélyek politikai világnézetét és helyi közéleti-üzleti szándékait támogatták. Ennek köszönhetően jelenik meg a sajtó olyan új településeken, mint pl. Módos, Vajszka, Sajkásgyörgye, Kula, Törökkanizsa vagy Szenttamás. És talán ezzel a háttérrel magyarázható az is, hogy e lapok közül sokan csak egy-két évet érnek meg.[6]

Az e korszakban indított lapok településenkénti megoszlása: Nagykikinda (6), Zenta (10), Ada (8), Palánka (2), Újvidék (3), Pancsova (4), Topolya (3), Szabadka (14), Versec (1), Zombor (5), Nagybecskerek (4), Apatin (5), Óbecse (9), Kula (1), Verbász (1), Szenttamás (1), Módos (1), Törökkanizsa (1), Vajszka (1), Hódság (2), Sajkásgyörgye (1).[7]

1905-re gyökeresen megváltozott a politikai helyzet Magyarországon, Tisza István kormánya, és ezzel a négy évtizede uralkodó Szabadelvű Párt, a választásokon megbukott. Az uralkodó azonban nem a függetlenségi alapokon álló egyesült ellenzék kezébe adta a hatalmat, hanem hivatalnokkormányt nevezett ki Fejérváry Géza táborszernagy vezetésével. Az új kormány ellen az egyesült ellenzék előbb nemzeti ellenállást szervezett, majd 1906-ban paktumot kötött az uralkodóval, gyakorlatilag lemondva függetlenségi követeléseiről, elfogadva a dualista rendszer fenntartását, ugyanakkor eltitkolva választói elől a fordulatot. A Wekerle Sándor vezette koalíciós kormány igyekezett türelmetlenebb nemzetiségi politikával, illetve szociálpolitikai kedvezményekkel és az adórendszer reformjával elterelni a figyelmet a közjogi ellenzéki álláspont feladásáról. Végül a koalíciós kormány 1910-ben megbukott, miután a közvélemény kiábrándult a közjogi ellenzékiségből.[8]

5 Simonyi 2003. 21-22.
6 Simonyi 2003. 21-22.
7 Simonyi 2003. 416-417.
8 Romsics 2010. 751-752.

Az 1905 és 1910 közötti időszakban a politikai változásoknak köszönhetően természetesen ismét fellendült a lapalapítás a Délvidéken, e rövid időszakban 33 új magyar nyelvű újságot alapítottak: Óbecse (2), Pancsova (2), Zenta (2), Zombor (2), Palánka (2), Újvidék (6), Szabadka (5), Nagybecskerek (2), Törökbecse (1), Kula (1), Fehértemplom (1), Versec (1), Titel (1), Nagykikinda (2), Magyarkanizsa (1), Apatin (1), Kevevára (1).[9]

A pártpolitikai sajtóorgánumok között persze domináltak a függetlenségi párti lapok, hiszen ezeket a kormány a fent említett kommunikációs célokból szubvenciókkal támogatta, vagy a párt pénzelte, pl. *Zentai Függetlenség*, az újvidéki *Határőr*, a szabadkai *Függetlenség*, a nagybecskereki *Délvidéki Újság*, a *Versec és Vidéke*, vagy a zombori *Bácsmegyei Függetlenség*. Liberális szabadelvű lap alapítására ebben az időszakban értelemszerűen nem sűrűn került sor, először 1909-ben, az egyesült ellenzék uralmának végnapjaiban jelentkezett az *Újvidéki Napló*. Az ebben az időben alapított helyi jellegű, vegyes tartalmú, független politikai hírlapok alapítása, amelyek az új kormányzati irányvonalat támogatták ugyan, de elsősorban a helyi közösség tájékoztatására fókuszáltak, inkább kisebb településeken jellemző, és fennmaradásuk vállalkozó tulajdonosuk (főként nyomdászok, nyomdatulajdonosok) ügyességén és a helyi közösség gazdasági erején múlt. E lapok közül kiemelhető a palánkai *Bácskai Hírek*, a *Fehértemplom és Vidéke*, a titeli *Csajkás*, vagy a délvidéki magyar nyelvű sajtó térképére a Magyarkanizsát felhelyező *Kanizsai Újság*.[10]

Az 1910-től egészen az első világháború végéig a hatalomba visszatérő szabadelvűek határozták meg a politikai helyzetet Magyarországon, 1910-ben a király újra Khuen-Héderváry Károlyt bízta meg kormányalakítással, Tisza István pedig újjászervezte a régi kormánypártot, amely Nemzeti Munkapárt néven fölényesen megnyerte a választásokat. 1912-ben Lukács László, majd 1913-tól Tisza István töltötte be a miniszterelnöki pozíciót, és a korszak fő kérdésévé ismét a dualista berendezkedés megőrzése vált, az Osztrák-Magyar Monarchiát széteséssel fenyegető trialista, vagy föderalista tendenciákkal szemben, de már a közeledő nagy európai háborúra való felkészülés jegyében.[11]

9 Simonyi 2003. 416-417.
10 Simonyi 2003. 23-25.
11 Romsics 2010. 752-753.

A világháborúra való készülődés érintette természetesen a sajtót is, Tisza István, miután több alkalommal is hangoztatta a sajtó „megrendszabályozásának" szükségességét, illetve az 1848-as sajtótörvényen alapuló törvényi szabályozás modernizálásának szándékát, már 1913-ban a parlament elé terjesztette az új, végül hosszas politikai- és sajtóviták után az1848-as áprilisi törvények évfordulóján, 1914. április 11-én elfogadott 1914. évi XIV. törvénycikket. Az új sajtótörvény alapjaiban liberális elveket követte, egységes szerkezetbe foglalta a korábbi kiegészítő rendelkezéseket, a kor igényeinek megfelelően definiálta újra a sajtó fogalmát, de tartalmazott megszorításokat a negyvennyolcas alapokhoz képest. Sokat vitatott pontja volt a törvénynek a fennálló államrend támadásának tilalma, a valótlan tények közlését követő helyreigazítási kötelezettség szabályozása, valamint a közerkölcsiséget veszélyeztető hirdetések közzétételének tilalma. Pozitív hatás mutatkozott a magyar sajtóban a törvény életbe lépése után, annak hatására a törvényi és társadalmi korlátok tudatosodása terén. Azonban az új sajtórendszer nem sokáig működött, a háború kitörésével ugyanis életbe lépett az 1912. évi LXIII. törvénycikk „A háború esetén szóló kivételes intézkedésekről", benne a háborús cenzúra bevezetéséről. A háború, a cenzúra és a gazdasági változások pedig a történelmi Magyarország szétesésének hasonló pusztítást vittek végbe a magyar sajtóban is. A magyar sajtó összezsugorodott, 1911-1920 között 62,3%-al csökkent a politikai napi- és hetilapok száma, és a megmaradt lapok is kiszolgáltattak a pártpolitikának, hiszen a gazdaság visszaesésével mindinkább eltűntek a lapokat nyereségessé tevő hirdetők is.[12]

Az 1910 után időszakban összesen 28 új lap indítására került sor a Délvidéken: Pancsova (2), Újvidék (4), Szabadka (6), Zsablya (1), Nagykikinda (3), Magyarkanizsa (1), Kula (1), Nagybecskerek (1), Zenta (1), Óbecse (3), Törökbecse (1), Verbász (1), Péterréve (1), Hódság (1) és Csurog (1).[13]

A most már a Nemzeti Munkapárt befolyása alatt álló kormánypárti pártlapok újra a liberális eszmék terjesztésére vállalkoztak, természetesen komoly állami szubvenciókkal, ezek közül is kiemelkedő az *Újvidéki Hírlap*, illetve a *Felsőtorontáli Közlöny*, amelyek lefedték a történelmi Délvidék déli és délkeleti területét. A kormánypolitika hívének tekinthető, de független helyi lapok közül mind élettartamát, mind jelentőségét tekintve kiemelkedik az inkább szociáldemokrata beállítódást mutató *Szabadkai*

12 Kókay – Buzinkay – Murányi 2001. 188-189.
13 Simonyi 2003. 416-417.

Hétfői Újság, valamint a különösebb politikai aspirációval nem rendelkező kulai *Bács-Bodrog*, az *Óbecsei Újság* és a *Kanizsai Ellenőr*. E lapok elsősorban a fronttudósításaiknak és azzal kapcsolatos szenzációs hangvételű cikkeiknek és kommentárjaiknak köszönhették népszerűségüket, ezáltal fennmaradásukat. A lapok többsége ugyanis a háború és a gazdasági nehézségek miatt egyre rendszertelenebbül jelent meg, és egyre több meg is szűnt. Új lap indítására 1912-ben hat alkalommal, 1913-ban pedig két alkalommal kerül sor, 1914-től a háború végéig új lapot már nem indítottak a Délvidéken.[14]

Összefoglalva az elmondottakat megállapítható, hogy a délvidéki magyar nyelvű politikai sajtó, ha néha megkésve is, de követte az országos tendenciákat, a lapok túlnyomó része vagy hivatalosan is az aktuális kormányt támogató pártlapként, vagy független, helyi lapként lojalitást tanúsított a kormányzat politikája iránt, hiszen az olvasótáborban mindig többségben voltak az aktuális kormánytöbbséget támogatók. Az ellenzéki-függetlenségi lapok elsősorban csak abban az öt évben számíthattak állami szubvenciókra, amikor az egyesült ellenzék volt uralmon. Fontos leszögezni azt is, hogy a határmenti, etnikailag jóval vegyesebb területeken megjelentetett lapok is inkább számíthattak állami támogatásra a magyarosítási szándék, a magyar nyelv és kultúra terjesztése okán, mint a határtól távolabb, színmagyar, vagy többségi magyar etnikumú települések lapjai, és ez is rányomta bélyegét a lapalapítások számára és idejére. E területeken lévő településeken akkor tudott megjelenni a magyar nyelvű hírlap, ha a helyi közösség, és a város polgári fejlettsége elérte azt a színvonalat, amely kitermelte a lapalapítás két alapvető kellékét; a megfelelő számú, írni-olvasni tudó, közügyek iránt érdeklődő polgárosodott olvasót, illetve a kellő tőkével rendelkező nagypolgár-vállalkozókat, akik egyéb üzleti tevékenységei mellett, vagy éppen azok megerősítésére képessé vált sajtóvállalkozás indítására. A délvidéki lapindítások számbeli, időbeli és területi egyenetlenségének okait e tényezők összességében kell tehát keresnünk és elemeznünk.

14 Simonyi 2003. 26-27.

A magyarkanizsai sajtó, mint az üzleti alapú bulvársajtó példája

A délvidéki Magyarkanizsa történetét feldolgozó monográfiában[15] megjelent, Döbör András és Pető Bálint által közösen publikált sajtótörténeti feldolgozásban[16] részletesen elemeztük és bemutattuk az 1909 és 1915 között megjelenő *Kanizsai Újság*, valamint az 1911 és 1918 között megjelenő *Kanizsai Ellenőr* című városi hírlapok helyi szerepének vizsgálatát, megállapítva, hogy Magyarkanizsa sajtóélete jelentős késéssel jutott abba a fázisba, hogy saját kiadású, a városban szerkesztett, nyomtatott, és kiadott hírlappal rendelkezzen.

Ennek egyik jelentős oka abban keresendő, hogy a környező, polgári fejlődésben, urbanizációban előrébb járó, nagyobb gazdasági potenciállal és demográfiai súllyal rendelkező, politikai értelemben is inkább centrálisnak tekinthető települések, mint Szabadka, vagy Zenta korábban megteremtették a helyi, regionális szerepet is betöltő sajtóorgánumaikat a tizenkilencedik század végéig, még döntően pártfinanszírozással. A független, olvasók és a helyi közösség gazdasági ereje által eltartott lapok korának megjelenése adott lehetőséget Magyarkanizsának a lapindításra, a pártfinanszírozás nem. A „pulitzeri fordulatnak" megfelelő, modern, üzleti szempontú, tájékoztatásra, figyelemfelkeltésre és szenzációra alapozó tömegsajtó modellje jobban megfelelt Magyarkanizsa lehetőségeinek.[17]

A magyarkanizsai nyomtatott sajtó megjelenése szorosan összefügg a település közigazgatási besorolásának megváltozásával: a belügyminiszter 10 018. számú, 1908. március 12-én kelt rendelete Magyarkanizsát a következő évtől kezdve a rendezett tanácsú városok sorába emelte, s ezzel szinte egy időben vehették kézbe az újdonsült kisváros lakói első saját sajtóterméküket, a *Kanizsai Újság*ot.[18]

15 Fejős 2018.
16 Döbör – Pető 2018. 352-398.
17 Döbör – Pető 2018. 395-396.
18 Fejős 2018/II. 129.; Baráth 2006. http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_03_osz/03_kisvarosi_mediaritusok

A mind inkább polgárosuló, városi rangra emelkedő településen végül akadt egy olyan tőkével rendelkező helyi vállalkozó (majd 1913-tól városatya) Bruck Pál személyében, aki üzleti haszonszerzés reményében lapalapításra adta a fejét 1908-ban. Ebből következik, hogy az elsőként meginduló *Kanizsai Újság* elsősorban nem az országos politikai pártok, hanem az őt alapító és finanszírozó tulajdonos politikai világnézetét és helyi közéleti-üzleti szándékait támogatta. Ugyanez a háttér jellemzi az 1911-ben meginduló második magyarkanizsai hírlapot, a *Kanizsai Ellenőr*t is, amely szinte kezdettől fogva egy a városban jelentős kulturális-közéleti szerepet játszó civil szervezet, a Magyarkanizsai Ifjúsági Közművelődési Egyesület lapjaként, a szerkesztőbizottságot alkotó civil tulajdonosok, majd később a Bruck Pál helyi konkurenciájának tekinthető nyomdász-vállalkozó, Léderer Manó résztulajdonlásával jelent meg.[19]

Míg a pártsajtót képviselő lapok témái országos, regionális és helyi szinten továbbra is a korszak országos belpolitikáját uraló kérdések és viták, a korszakra jellemző társadalmi-politikai problémák körül forogtak (pl. magyarosítás, pártok közötti személyeskedések, kivándorlás vagy a munkanélküliség), a két magyarkanizsai hírlapban a klasszikus politikai hírek háttérbe szorultak, helyette a helyi közélet és gazdaság hírei, eseményei, és természetesen a bulvár (botrányok és bűnügyek) váltak vezető témává.[20]

A *Kanizsai Újság* közéleti és bulvárhíreinek statisztikai elemzése

Elsőként a *Kanizsai Újság* híranyagát érdemes elemezni. A lap teljes fennállása alatt megjelent teljes híranyag téma szerinti megoszlását vizsgálva, mint az alábbi grafikon jól mutatja, a 3264 db hír kicsivel több, mint felét a „Közélet" hírei teszik ki.

A közéleti híranyagot vizsgálva találunk civil társasági beszámolókat (egyesületi rendezvényekről, bálokról, estélyekről, egyesületi támogatásokról), oktatási híreket (iskolai tisztségviselői, tanári kinevezések, rendezvények stb.), a városi, megyei közgyűléshez és egyéb hivatalos

19 Döbör – Pető 2018. 396.
20 Döbör – Pető 2018. 396-397

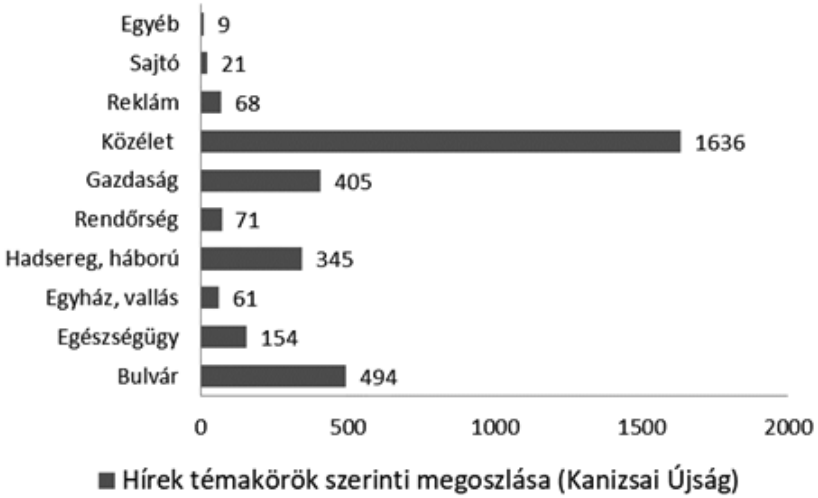

intézményekhez kapcsolódó információkat. Beszámol az új tisztviselők (tanítók, lelkészek, rendőrök, bírók, orvosok stb.) kinevezéséről, a különböző egyesületek rendezvényeiről, születésekről, halálozásokról, házasságkötésekről – nemegyszer még eljegyzésekről is –, sőt még annak is hírértéket tulajdonít, ha egy büntetését letöltött kanizsai polgárt szabadlábra helyeztek. Pl.:

„Feltételes szabadságolás. Nagy Gergely János ki 2 évi börtönre volt elitélve feltételesen szabadságoltatott.”[21]

„Feltételes szabadságolás. Csikós Mihály suhancz aki másfél év előtt egy legény társát leszurta, hátralevő büntetésének elengedése mellett a hét elején föltételes szabadságra haza érkezett.”[22]

A közéleti hírekben természetesen szerepet kaptak a város modernizációját szolgáló fejlesztések, tervek bemutatása, pl. a városháza előtti tér aszfaltozásáról[23], a Csodakúthoz vezető út, és annak környékének rendberakásáról[24], a rendőrségi lóistálló elhelyezéséről[25], vagy a telefon bevezetéséről Magyarkanizsára.[26]

21 Kanizsai Újság, 1909. április 18., II/16., 3.
22 Kanizsai Újság, 1909. szeptember 5., II/36., 3.
23 Kanizsai Újság, 1913. július 17., VI/30., 3.
24 Kanizsai Újság, 1913. augusztus 17., VI/33., 3.
25 Kanizsai Újság, 1913. augusztus 21., VI/38., 2.
26 Kanizsai Újság, 1913. október 26., VI/43., 2.; Kanizsai Újság, 1913. november 16., VI/46., 2.; Kanizsai Újság, 1914. március 15., VII/11., 2.

Érdekes statisztikai adatról árulkodik a Közéleti hírek terület szerinti megoszlása című grafikon, amennyiben jól érzékelteti, hogy csak a közéleti híreket tekintve a helyi ügyekre való fókuszálás 12%-al magasabb az átlag híranyag vonatkozó értékénél. Ez az adat is jól jellemzi a szerkesztő szándékát, a helyi közéletre, közügyekre való fókuszálást.

Természetesen a már említett pulitzeri fordulatnak megfelelően korántsem meglepő, hogy a hírek számát tekintve második helyen a közéleti hírek közé rendszertelenül beékelődő rövid bulvárhírek állnak (494 db). Ebbe a csoportba soroltuk a bűnügyeket, a különféle balesetekről és katasztrófákról szóló beszámolókat és a halálesetekről, temetésekről szóló tudósításokat, valamint az egyéb „színes" bulvárhíreket (pl. egy úrilány szerelmi kalandja a hétvégi futballmeccsen,[27] aranyifjak verekedése Martonoson,[28] Szárits János repülőgépének lezuhanása Szabadkán[29]). Korántsem tekinthető véletlennek, hogy a szerkesztők a korabeli országos sajtófogyasztási szokásokat figyelembe véve átlagosnak mondható olvasóközönséget leginkább lekötő bűnügyekre fókuszáltak.

27 Kanizsai Újság, 1914. április 19., VII/16., 2.
28 Kanizsai Újság, 1914. május 10., VII/19., 2.
29 Kanizsai Újság, 1910. szeptember 11., III/37., 2.

Külön figyelmet érdemelnek a különböző erőszakos cselekményekről, tragédiákról szóló tudósítások, amelyek nagyszámban előfordultak a település életében, s amelyekről a Kanizsai Újság részletesen, „bulvárszerűen” – néha humorosan, néha már szinte horrorisztikus részletességgel – be is számol.

„Enyveskezű rabló. Bakality Mladen borbélysegéd f hó 24-én a szerb bálban nagyban udvarolt Kordován Jelena hajadonnak, Az udvarlás hevében ellopott a leány nyakában csüngő aranyokból egyet. A hajadon észrevette a lopást, de a tolvaj mindaddig tagadott, mig a kapitányi hivatalba nem vitték. Itt aztán töredelmesen bevalotta tettét és alőadta az aranyat. A rendörség a tolvaj udvarlót illetőségi helyére akarta tolonczoltatni, de a legény meglépett az öt kisérő rendőr elől! Ugy elmenekült hogy még most sem sikerült nyomára akadni.”[30]

„A kedélyes család. Özvegy Keszthelyi Andorné 76 éves öregasszony feljelentést tett a bajai csendőrségen, veje Cseszler Dávid ellen, aki őt össze vissza verte. A feljelentésnek igen érdekes háttere van. Cseszler Sükösdön járt, s amikor haza érkezett Bajára, nem találta otthon a feleségét. Keresésére indult megtalálta az asszonyt az anyósa társaságában, amint az egyik korcsmában tökéletesen elázva kurjongattak. Cseszler erre annyira elkeseredett, hogy a jokedvü anyóst hajánál fogva kiránczigálta és össze-vissza rugdosta. Az anyos sérülései könnyebb természetüek.”[31]

30 Kanizsai Újság, 1909. január 31., II/5., 2.
31 Kanizsai Újság, 1909. november 14., II/46., 3.

„Bata tagadja azt, hogy előre megfontolt szándékkal követte el a gyilkosságot s azt állitja, hogy a nejével való összeszollalkozás közben neje őt egy ollóval megtámadta mire ő az asztalon fekvő kést felkapván, azzal öt-hat izben neje felé szúrt s midőn a kisugárzó vért látta…"[32]

„Véres baleset történt a napokban Bácsföldváron. Pávlov Sándor és Kis Klára mészárúsok teljes kocsirakomány meszet hoztak Nádaljáról. Utközben a lovak megbokrosodtak. Az erős zökkenéstől mindkét mészárús a lovak közé esett. A kocsi átment rajtuk. Kis Klárának a térdét törte el Pavlovnak pedig a combján okozott zúzódást. Az előbbinek lábát amputálni kellett ; az utóbbi sérülése aránylag jelentéktelen."[33]

Mindez érthető, hiszen a városi státus elnyerése ellenére még jelentős mértékben falusias, viszonylag zárt közösség információéhségét ki kellett elégíteni, a „pletykálkodást" értelemszerűen a nyomtatott sajtó hasábjaira is át kellett vezetni – mindez pedig feltehetően növelte az újság eladási volumenét is. „Egyes, többnyire szélesebb, a leginkább a megyei nyilvánosság elé kerülő esetek ugyanis – kinőve a 'Hírek' rovat kereteit – elkülönítve rögtön a tárcát követték. Mintha az emlegetett pulitzeri fordulathoz felfokozott ütemben érkezett volna meg a *Kanizsai Újság* – avagy az üzleti érzékkel bizonyára kellő mértékben megáldott nagykereskedő-szerkesztő meglátta a példányszámnövelés egy lehetséges útját. E változással egyidejűleg a cikkek címadási stratégiája is módosult, 'szenzációsabbá' vált. A tömör és érdektelen 'Tűz', 'Baleset', 'Bicska' stb. témamegjelöléseket felváltotta a hiperbolikus, a történet jelentőségét túldimenzionáló beharangozó, mint például a már idézett 'Revolver és vasvilla. Merénylő cigány', azaz az olyan címadás, amely az olvasói figyelmet a megfelelő kulcsszóval szándékozik kiváltani, és nemritkán enigmatikusra kurtított tőmondatokkal operál."[34]

A hírek között sok késelést, rablást, lopást, részegen elkövetett garázdaságot, verekedést, balesetet, tűzesetet, gyilkosságot, különböző családi tragédiákat találhatunk, s elég gyakoriak az öngyilkosságok is.

Kilép a helyi lakosság közéleti tájékoztatásának keretei közül az a sorozat, amely az Egyesült Államok alkotmányából és történetéből közöl sze-

32 Kanizsai Újság, 1909. május 16., II/20., 3.
33 Kanizsai Újság, 1913. augusztus 24., VI/34., 3.
34 Baráth 2006, http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_03_osz/03_kisvarosi_mediaritusok

melvényeket,[35] de olvashatunk cikket a magyar szabadkőművességről és Kossuthnak a szervezetben elfoglalt szerepéről,[36] egy szegedi fiatalember kalandjairól a francia idegenlégióban,[37] vagy akár beszámolót Ferenc Ferdinánd trónörökös szinajai utazásáról.[38]

Külön említést érdemel *A pusztuló Bácska* című cikk, amelyben az Amerikába történő tömeges kivándorlásról, illetve az erre való csábításnak bűncselekménnyé való minősítéséről értekezik a szerző.[39]

Ügyes szerkesztői húzásként – s igen feltűnően manipulatív módon – közvetlenül a cikk után egy tragédiáról szóló beszámolót, mintegy „elrettentő példát" találunk *Zentai fiú szerencsétlensége Amerikában* címmel. Az írásból megtudjuk, hogy Kocsis Lajos zentai kivándorló fiatalembert „a csikágói expressz vonat" halálra gázolta, holttestét darabokban szedték össze.[40]

Amint azt korábban a közéleti híreknél, úgy a bulvárhíreknél is megvizsgáltuk azok területi megoszlását, ennek adatait mutatja a Bulvárhírek terület szerinti megoszlását mutató diagram. Meglepő, hogy itt a közéleti hírekkel ellentétben az átlagnál alacsonyabb a helyi, városi híranyag aránya és jóval magasabb a regionális híranyag. Ez a statisztikai adat jól mutatja a szerkesztő azon szándékát, hogy a „helyben kéznél lévőnél" is több balesettel, katasztrófával és gyilkossággal szórakoztassa az olvasókat, ezzel is jobban eladhatóvá téve a lapot.

A *Kanizsai Ellenőr* közéleti és bulvárhíreinek statisztikai elemzése

A híranyag témakörök szerinti csoportosítását elvégezve a *Kanizsai Ellenőr* nagyon hasonló képet mutat, mint riválisa. Túlnyomó részt, majdnem a híranyag hatvan százalékát teszik ki a közéleti hírek (359 db) és laptársához hasonlóan ugyancsak kiemelkedő a bulvárhírek (60 db) száma. Ér-

35 Kanizsai Újság, 1909. szeptember 5. (II/36., 3.), október 3. (II/40., 3.) és november 8. (II/45., 3.)
36 Kanizsai Újság, 1909. november 28., II/48., 1–3.
37 Kanizsai Újság, 1909. június 27., II/26., 2.
38 Kanizsai Újság, 1909. július 25., II/30., 1-2.
39 Kanizsai Újság, 1909. szeptember 26., II/39., 2.
40 Kanizsai Újság, 1909. szeptember 26., II/39., 2.

dekes eltérés, hogy a gazdasági hírek aránya jóval alacsonyabb (28 db), és a sajtóközlemények, valamint a fizetett hirdetmények aránya jóval magasabbnak mondható. Új polgári hírtípusként, igaz egyelőre kis mértékben (8 db) megjelennek a sporthírek is. A háborús hírek magas aránya az 1918-as évfolyam miatt emelkedik ki, amikor a lap meghatározó profilját tették ki a hadseregre, a katonákra és a háborús helyzetre vonatkozó rendelkezések, hirdetmények megjelentetése (65 db).

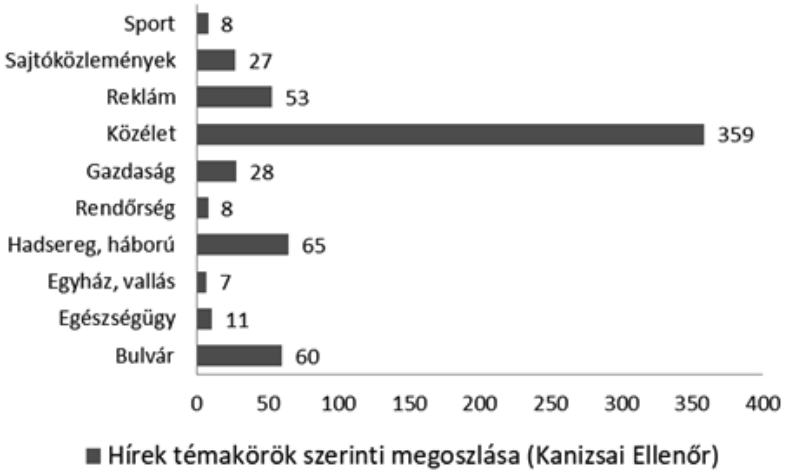

A bulvárhírek csoportja tekintetében is a halálesetek adnak magasabb értéket (az egyszerű elhalálozási hírek és köszönetnyilvánítások mellett megjelennek pl. az öngyilkosságokról szóló hírek[41]). Jóval kevésbé találunk „szórakoztató, színes" bulvárhíreket (pl. nagy korkülönbségű személyek lakodalma,[42] és meztelenre vetkőző botrányokozó a Feltámadás ünnepén[43]) illetve bűneseteket bemutató tudósításokat (pl. egy lókupec kirablása,[44] egy járásszéli gyilkosság leírása[45]), számszerűleg is, illetve arányait tekintve is, mint a konkurens lapnál. A gazdasági hírek száma pedig oly alacsonynak tekinthető, hogy összehasonlító elemzésükből nem lehet általános következtetéseket levonni.

Összességében megállapítható, hogy a híranyag a közéleti hírek és a bulvárhírek tekintetében bír relevanciával, a többi vagy jelentéktelen számú, vagy nem tárgya statisztikai elemzésünknek, mint pl. a szép számmal a híranyag közé illesztett fizetett hirdetmények.

41 Kanizsai Ellenőr, 1913. augusztus 10., III/31., 2.; Kanizsai Ellenőr, 1913. augusztus 31., III/31., 2.; Kanizsai Ellenőr, 1911.október 15., I/24., 5.
42 Kanizsai Ellenőr, 1912. szeptember 15., II/38., 2.
43 Kanizsai Ellenőr, 1914. április 19., IV/16., 2.
44 Kanizsai Ellenőr, 1913. augusztus 10., III/31., 2.
45 Kanizsai Ellenőr, 1914. július 19., IV/29., 2.

A közéleti hírek terület szerinti megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy a *Kanizsai Ellenőr* meghatározó híranyagát elemezzük, amely a hírek átlagos, magas értékét hozza a helyi hírek tekintetében, eltérés az országos hírek 5%-al magasabb százalékpontja, illetve a regionális hírek elenyésző volta és a külföldi hírek teljes hiánya.

E ponton érdemes megemlíteni a lapot kiadó egyesület, a Magyarkanizsai Ifjúsági Közművelődési Egyesület nevét, mint a település egyik legtevékenyebb társadalmi-kulturális szervezetét, amelynek profiljába vágó, akár általa, akár más civil szervezetek által szervezett színi előadásokról, koncertekről, hangversenyekről, bálokról szóló tudósítások még nagyobb arányban megjelentek a lapban, a közgyűlési és a városi modernizációról beszámoló hírek mellett. Természetesen az egyesület saját szervezésű rendezvényeiről, programjairól is hírt adtak, pl. közgyűléseikről,[46] vagy az egyesület lövész tanfolyamáról.[47]

A bulvárhírek területi megoszlása is jelentős eltérést mutat a laptársához viszonyítva. Mint korábban utaltunk rá, a *Kanizsai Ellenőr*ben a bulvárhírek tartalma is más volt, hiszen a halálesetekre helyezte inkább a

46 Kanizsai Ellenőr, 1911. június 4., I/3., 3.; Kanizsai Ellenőr, 1912. március 10., II/11., 1.; Kanizsai Ellenőr, 1913. január 5., III/1., 1-2.;

47 Kanizsai Ellenőr, 1913. január 26., III/4., 1.; Kanizsai Ellenőr, 1913. február 9., III/6., 2.;

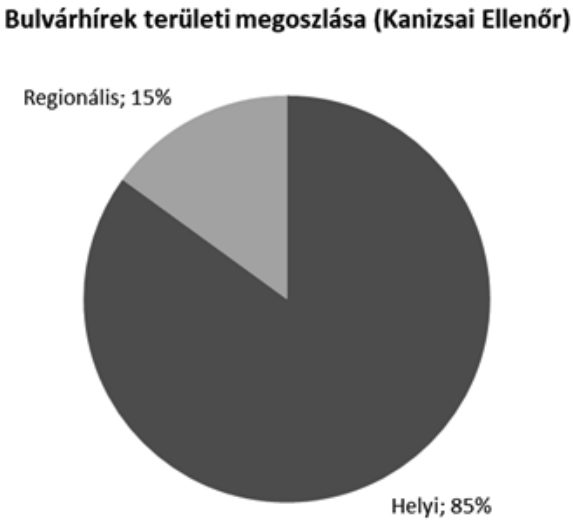

hangsúlyt, de fontos az eltérés abban is, hogy a területi megoszlás tekintetében szinte kizárólagosan a helyi hírekre koncentráltak a szerkesztők, a helyi bulvárhírek aránya kiugróan magas, szignifikáns.

Kutatásunkban részletesen bemutattuk és elemeztük a különbségeket, azt a konklúziót vonva, hogy egyrészt *Kanizsai Újság* arányaiban és számszerűen is jelentősebb híranyagot vonultatott fel, mint a *Kanizsai Ellenőr*, amely a publicisztikának adott arányaiban nagyobb teret. Igaz, ez inkább vonatkozott a szerkesztők által szerzett cikkekre, míg a *Kanizsai Újság* jóval nagyobb teret adott az olvasók véleményének megjelenítésére.[48]

Másrészt a híranyag tekintetében érdekes különbségnek mutatkozott az, hogy a *Kanizsai Ellenőr* arányaiban erősebben fókuszált a helyi hírekre, különösen a bulvárhírek tekintetében, amely szinte kizárólag a városi eseményeket emelte fókuszába, míg a *Kanizsai Újság* esetében ez az átlagnál nagyobb helyi koncentráció inkább jellemezte a közéleti híranyagot, mint a bulvárhíreket. Érdekes különbségnek mutatkozott a híranyag vizsgálata során az is, hogy a *Kanizsai Ellenőr* mennyivel kevésbé érdeklődött a helyi gazdaság (pénzügyek, kereskedelem, ipar, mezőgazdaság) iránt, mint a *Kanizsai Újság*.[49]

48 Döbör – Pető 2018. 397.
49 Döbör – Pető 2018. 397.

A *Kanizsai Újság* és a *Kanizsai Ellenőr* gazdasági háttere

Miután sort kerítettünk a függetlenséget biztosító bevételek növekedését szolgáló bulvár tartalmak elemzésére, érdemes a lapok mögött körvonalazódó gazdasági hátteret is elemezni, amelynek alapját a lapokban megjelent reklámok és egyéb közlemények összegyűjtése, rendszerezése és elemzése adta.

Ahogy az a lenti, Pető Bálint kutatásai alapján összeállított táblázatból[50] is kitűnik, a *Kanizsai Újság* újság fő hirdetője maga a tulajdonos, Bruck P. Pál volt, mint már említettük; az 1909-es esztendőben nagyrészt saját vállalkozásait reklámozta saját lapjában: a nyomdaipari tevékenysége mellett forgalmazott különféle mezőgazdasági gépeket (ekét, cséplő-, vető-, arató- és ültetőgépet), különféle háztartási és lakberendezési eszközöket (kályhát, varrógépet, mosógépet, gázlámpát), emellett árult kokszot, szenet, könyvet, tanszereket, rajzeszközöket, kerékpáralkatrészt, sőt esetenként ingatlanokat, akácfa oszlopokat vagy akár édes tormát is értékesített.

Hirdető	**Hirdető székhelye**	**Hirdetett árucikk vagy szolgáltatás**	**Hirdetések (db)**
Bruck P. Pál / Bruck és Társa	Magyarkanizsa	nyomdaipari szolgáltatások, mezőgazdasági gépek, háztartási eszközök, tanszerek, ingatlan, szén, élelmiszer	567
Lucza József	Szeged	vegytisztítás	181
Hangszer-király	Budapest	hangszerek, hanglemezek	136
Medgyesi István tégla- és cserépgyáros	Magyarkanizsa	tégla, cserép	96
Bogoszávlyev és Bellér	Magyarkanizsa	liszt, termény	94
Magyarkanizsai Első Gőzfűrész és Gőzmalom Rt.	Magyarkanizsa	fűrészáru, liszt, tűzifa	92
Lichtig Jenő angol úriszabó	Magyarkanizsa	ruhakészítés	87
Hecht Bankház Rt.	Budapest	vidéki ügynökök keresése sorsjegyek értékesítéséhez	72
Beszédes György	Magyarkanizsa	faanyag, építési anyagok	53
Modern Lakberendezési Vállalat	Budapest	bútorhitel	52
Dr. Glückstál Zoltán gyógyszerész	Zenta	gyógyszappan	46
Szöllös Samu	Szeged	óra- és ékszerjavítás	46

50 Döbör – Pető 2018. 382.

Torday Gy. gyógyszerész	Budapest	gyógytea	42
Gregus Illés lakatos	Magyarkanizsa	épület- és géplakatos munkák	41
Kovald Péter és Fia	Budapest	ruhatisztítás és –festés	40
Fogl József Lajos műgépész	Budapest	kötőgépek	40
Szamet Farkas	Zenta	pálinka	38
Ignácz és Társa	Budapest	a drezdai motorgyár termékei	37
Nagy Gábor	Kóly	szőlőoltványok	37
Mehr Sámuel okl. műszabász tanító	Budapest	műszabász-oktatás	37
Flesch E. Korona gyógyszertár	Győr	gyógyszerek	36
Kara Simonné Bicskei Julianna	Magyarkanizsa	szatócsüzlet	35
Styria Kötőgépgyár	Graz	kötőgépek	34
Wilhelm Frencz gyógyszerész	Naunkirchen	gyógytea	34
Neumann Gyula cipész	Magyarkanizsa	cipő	31
Takács Oszkár	Budapest	a passaui gépgyár termékei	28
Cserépgyár Rt.	Kismánya	Kombinett-játék	24
Ehrenfeld Hermann	Magyarkanizsa	óra, ékszer	24
Beer Emil gyógyszerész	Magyarkanizsa	gyógyszer	23
Varga Máté asztalos	Magyarkanizsa	bútorkészítés	22

A Kanizsai Újság*ban legtöbbet hirdető kereskedelmi vállalkozások*

Mindez később, a lap népszerűsége növekedésének köszönhetően jelentős mértékben megváltozott: a hirdetők száma fokozatosan nőtt, az 1912-es évfolyam lapszámaiban már a harmadik oldal nagyobb hányadát is hirdetések töltik ki, sőt Bruck nem egy esetben a címlap egy részét szintén reklámfelületként adta el.[51] Ebből adódóan – bár a fentebb említett okok miatt konkrét számadatokat nem ismerünk – a hirdetésekből befolyó összeg minden bizonnyal a kezdeti reklámbevétel többszörösére emelkedett.[52]

A *Kanizsai Ellenőr*t – ellentétben a *Kanizsai Újság*gal – elsősorban a helyi vállalkozások részesítették előnyben: mint az az alábbi Pető Bálint által készített összegző táblázatból[53] is kitűnik, a legnagyobb számban hirdetők között mindössze két nem magyarkanizsai céget találunk.

51 Lásd például: Kanizsai Újság, 1912. augusztus 25., V/34., 1.
52 Döbör – Pető 2018. 383.
53 Döbör – Pető 2018. 392.

Hirdető	Hirdető székhelye	Hirdetett árucikk vagy szolgáltatás	Hirdetések (db)
Léderer Manó / Léderer és Varga	Magyarkanizsa	nyomdai szolgáltatás, könyv, tanszer, papíráru, dohány	319
Dominusz Henrik	Magyarkanizsa	óra-, ékszer-értékesítés és javítás	129
Dobos József	Magyarkanizsa	divatáru	113
Kálnai Simon	Magyarkanizsa	vasáru	113
Bata Károly	Magyarkanizsa	vasáru	107
Hesser Jenő	Magyarkanizsa	divatáru	104
Törteli János és fia	Magyarkanizsa	faáru, gabona, műtrágya	96
Uránia	Magyarkanizsa	mozgóképszínház	92
Beer Emil	Magyarkanizsa	kozmetikai termékek, gyógyszer	89
Törtely testvérek	Magyarkanizsa	divatáru, faáru, ponyva, gabonazsák	78
Bogoszávlyev és Bellér / Bogoszávlyev Lázár György	Magyarkanizsa	malomüzemi szolgáltatás, liszt és termény	67
Kovald Péter és fia	Budapest	vegytisztítás, kelme- és szőrmefestés	62
Ádám Sámuel	Magyarkanizsa	divatáru, malátasör	50
Magyarkanizsa Első Gőzfűrész és Gőzmalom Rt.	Magyarkanizsa	malomipari szolgáltatás, faáru	49
Vágó Pál	Magyarkanizsa	géplakatos	45
Vass István	Magyarkanizsa	cipész	43
Almássy Antal	Magyarkanizsa	szigetelés, kőszén, kőműves	42
Lendvai Alfréd	Magyarkanizsa	vasáru, fűszer	38
Neumann Gyula	Magyarkanizsa	cipész tanfolyam, cipő felsőrész	38
Gregus Gyula	Magyarkanizsa	temetkezés	37
Fehér János	Magyarkanizsa	malomipari szolgáltatás, liszt, termény, kenyér	36
Bata Péter Pál	Magyarkanizsa	divatáru	35
Szántó Ferenc	Magyarkanizsa	cserépkályha-készítés	34
Wachsmann és Bergl	Magyarkanizsa	cukorka, bazáráru, déligyümölcs	33
Cérna János	Magyarkanizsa	sütöde	31
Beszédes György	Magyarkanizsa	faanyag	28
Donauer Jenő	Magyarkanizsa	használtcikk	28
Apró Antal	Magyarkanizsa	liszt, zsírszóda, petróleum, gyümölcs	27
Holczer Emil Zoltán	Budapest	kölnivíz	26
Orosz István	Magyarkanizsa	ingatlan, pálinka, varrógép	25

A Kanizsai Ellenőr*ben legtöbbet hirdető kereskedelmi vállalkozások*

Kiugróan magas Léderer Manó – valamint későbbi vállalkozása, a *Léderer és Varga* – hirdetéseinek száma, ami érthető, hiszen a lap nyomdászáról, illetve társtulajdonosáról van szó, aki – Bruck P. Pálhoz hasonlóan – rendszeresen kihasználta a számára ingyenes reklámfelületet. Léderer a nyomdaipari szolgáltatásokon kívül könyveket, tanszereket, különféle papírárukat kínált az újság hasábjain, sőt dohánykereskedelemmel is foglalkozott. Érdemes megjegyeznünk, hogy az 1918-as újraindulást követően a hirdetések száma jelentősen lecsökkent: ennek oka minden bizonnyal a többéves szüneteltetés, valamint a világháború negatív gazdasági hatásaiban keresendő.[54]

54 Döbör – Pető 2018. 391.

Megállapíthatóvá vált, hogy a lapok elsősorban a helyi közösség tájékoztatására és szórakoztatására fókuszáltak, és fennmaradásuk a vállalkozó tulajdonosok ügyességét, és a lapot vásárló, illetve hirdetéseivel fenntartó helyi közösség (közte pl. a *Kanizsai Ellenőr* esetében a fizetett hirdetmények egész sorát megrendelő városvezetés) gazdasági erejét dicséri.

E különbségek ellenére azonban mindkét bemutatott lap vonatkozásában nyugodtan kijelenthető, hogy az 1908 és 1918 között Magyarkanizsán meghonosodott, üzleti alapon álló független, részben közéleti-, részben bulvársajtó egyrészt a rendezett tanácsú városok sorába emelt Magyarkanizsa felerősödött politikai, gazdasági és társadalmi modernizációjának vetülete volt, másrészt ennek a folyamatnak, különösen a polgári viszonyok kialakulására, a város modernizációjára és közéletére ható vonatkozásaiban alkotó szerepet is játszott.

Felhasznált irodalom

Baráth Katalin: Revolver és vasvilla. Kisvárosi médiarítusok (Magyarkanizsa, 1909–1914). Médiakutató, 2006. tavasz http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_03_osz/03_kisvarosi_mediaritusok

Döbör András – Pető Bálint: A magyarkanizsai sajtó kezdetei (1909–1918). In: Fejős Sándor (szerk.): Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945). Szabadka, Cikos Stampa, 2018. 352–398.

Fejős Sándor (szerk.): Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945). Szabadka, Cikos Stampa, 2018.

Fejős Sándor: Magyarkanizsa története. 1895–1914. In: Fejős Sándor (szerk.): Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945). Szabadka, Cikos Stampa, 2018.

Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: A magyar sajtó története. Budapest, Sajtóház Kiadó, 2001.

Miklós Péter: A Kecskeméti Lapok története. 1868–1956. Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, 2016.

Romsics Ignác (főszerk.): Magyarország története. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010.

Simonyi Mária: A magyar politikai sajtó története 1918-ig a mai Vajdaság területén. Tóthfalu, Logos, 2003.

Felhasznált források

Kanizsai Újság

Kanizsai Ellenőr

1000 év törvényei internetes adatbázis. www.1000ev.hu; Közli: CompLex Kiadó Kft.

FEJŐS SÁNDOR

Gazdaság és társadalmi változások Magyarkanizsán 1867 és 1918 között

A kiegyezést (1867) követően Magyarkanizsa gazdasági élete megélénkült. A legelők elkülönítése során lezajlott vízszabályozási és árvízmentesítési munkák eredményeként a mezőgazdaság fejlődésnek indult. A Tisza menti településeken évtizedeken át folyó, rendkívül költségigénylő munkálatokat (csatornázás, lecsapolás, töltésezés, védőgátak építése) a Bácsi-Tiszai Árvízmentesítő Társulat fogta össze. 1870-ben az államtól megvásárolt közlegelők bérbe adásából származó jövedelmek sokszor nem fedezték a horribilis kiadásokkal járó árvízvédelmet, azonban az önkormányzat zavartalan működéséhez biztosítékul szolgáltak. A határrendezést és telekkönyvezést követően Ókanizsa nagyközség területe 35 819 katasztrális holdat tett ki, amelyből 20 553 hold magánbirtok volt, ugyanakkor 15 226 holdnyi ingatlan a község tulajdonát képezte.[1] Ezzel ellentétben Zentán a járásosztás következményeként a város összterületének (64 832 kat. hold) csupán 18,3 %-át birtokolta a település 1890-ben. Ókanizsa nagyközség egyre gyarapodó gazdasági bevételének jelentős hányada a legelők, földek kölcsönbérletéből származott.[2] Ezt bizonyítja a Magyar Statisztikai Közlemények 1910-es kiadványának, a városok gazdálkodását elemző része: „Az ingatlanok jövedelmei a városok felerészében 2.5-15 K bevételt jelentenek a lakosság egy tagjára számítva. A lakossághoz képest legtöbb volt az ingatlanok jövedelme Verseczen (18.9 K), Kassán (15.5 K), és Debreczenben (17.4 K) […]. A szepességi és a bányavárosokban általában a lakossághoz viszonyítva igen jövedelmezőek az ingatlanok; rajtuk kívül csak

1 Urbán János: Parázsföld. Kanizsa, 1988. 46–47. (a továbbiakban: Urbán 1988.)
2 Pejin Attila: A forradalom és polgári átalakulás kora. (1848–1918). In: Zenta monográfiája I. Zenta, 2007. 337–338. (a továbbiakban: Pejin 2007.)

még Brassó és kivételesen egy-két alföldi város (Magyarkanizsa, Nagykikinda, Nyíregyháza) ingatlanbirtokai nyújtanak bőségesebb hozadékot."[3]

A mezőgazdaság a XX. század első évtizedében is húzóágazatnak számított, a lakosság közel kilencven százaléka fölműveléssel és állattartással foglalkozott. A korszakra jellemző, hogy a száz holdnál nagyobb méretű termőterületet – az 1897. évi Gazdacímtár adatai alapján – tizenkilenc nagygazda birtokolta, egy haszonélvezőként és haszonbérlőként, egy pedig kizárólag haszonbérlőként kezelte. A legnagyobb földbirtokos foglalkozású tulajdonos és haszonbérlő Bakality Máté volt, akinek családja még a Határőrvidék korszakában telepedett le Ókanizsán. A folyamatos földvásárlások során megközelítette a nagybirtokosi (1000 hold feletti) státuszt.[4] Az általa tulajdonolt és bérelt birtok nagysága 965 katasztrális holdat tett ki.[5] Őt követte a rangsorban Lukács János (312 kh), valamint Hesser András, aki haszonbérlő vállalkozóként tevékenykedett.[6] Milosevits Milán és Milosevits Teréz tulajdonosok haszonbér ellenében a befektetőre bízták 304 holdnyi területüket. Ennek oka az lehetett, hogy örökösként nem rendelkeztek elég tőkével és szaktudással, hogy ők maguk vezessék a birtokukat.[7] Weiszberger Ignácnak, az Ó- és Törökkanzsai Takarékpénztár Rt. igazgatójának négy községben voltak birtokai (286 kh), míg Király Sándor későbbi polgármester öt községben rendelkezett 100 kh méretű ingatlannal, amelyből 29 kh rétföld, 3 hold szőlő volt.[8] Márton Mátyás pápai prelátus, esperes–plébános 119 katasztrális holdnyi területet haszonélvezőként és haszonbérlőként kezelt. Természetesen a községi tulajdonban levő terület jelentős részét nem magánvállalkozóként irányította, hiszen a haszon nagy részét a helyi római katolikus keresztény egyház, az iskola és az általa vezetett civil szervezet támogatására fordította.[9] A nagygazdák közül említésre méltó még Tóth József földműves (202 kh), illetve fia, ifj.

3 Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 58. kötet. Magyarország városainak háztartása az 1910. évben. Budapest, 1916. 100.

4 Klamár Zoltán: Tanyák, parasztgazdaságok Magyarkanizsa vidékén (1900–2000). Szabadka, 2006. 105. (a továbbiakban: Klamár 2006.)

5 Gazdacímtár. A magyar szent korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Budapest, 1897. 164–165. (a továbbiakban: Gazdacímtár 1897.)

6 Gazdacímtár 1897. 164–165.

7 Marjanucz László: Magyarkanizsa 1867 és 1895 között. In: Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945). Főszerkesztő: Fejős Sándor. Magyarkanizsa, 2018. 108. (a továbbiakban: Marjanucz 2018.)

8 Gazdacímtár 1897. 164–168.

9 Marjanucz 2018. 108.

Tóth József földbirtokos (216 kh), aki napszámos családoknak adományozott háztelket, amelynek révén létrejött Tóthfalu.[10] Több mint egy évtized elteltével némileg változott a sorrend a legnagyobb magyarkanizsai földbirtokosok névsorában. A tulajdonosok és bérlők közül kiemelkedett Dukai Mátyás János nagybirtokos, akinek 486 holdas gazdasága volt. Ifj. Tóth József 272, Bóbán Miklós 137, Tóth Mihály 126, ugyanakkor Márton Mátyás 109 katasztrális holdnyi birtokon gazdálkodott.[11]

A mezőgazdaság műveléséhez elengedhetetlenek voltak a műszaki-technikai eszközök. A mezőgazdasági gépek közül senkinek sem volt járgánya, amellyel a szállítást a megfelelő módon végezhették volna. Lokomobillal, energiafejlesztő és munkagépmeghajtó szerkezettel viszont több nagygazda is rendelkezett.[12] A művelésre alkalmas földterület zöme szántó volt, amelynek legnagyobb részét búzával vetették be. A századfordulón a kisbirtokos parasztgazdaságok képtelen voltak áttérni a jobban jövedelmező kultúrák (cukorrépa, napraforgó) termesztésére, ugyanis nem maradt volna elég vetésterületük a gazdaságuk fenntartásához szükséges javak megtermeléséhez.[13] A nagygazdák számára a búza és kukorica termesztése a kiszámíthatósági faktor miatt volt kézenfekvő.

A mezőgazdaság fellendülése a legelők elkülönítése mellett, a vízszabályozás keretében végzett ármentesítési munkálatokkal vette kezdetét. Az árvízvédelem (réti földek lecsapolása, töltés építése) a „Bácsi Tiszaszabályozási Társulat" irányításával zajlott.[14] Az árvízmentesítés során rengeteg földet kellett megmozgatni, ám a kanizsai kubikosok derekasan helyt álltak. Valószínűleg ez lehet az oka, hogy jó hírük messzi földre eljutott. Figyelemre méltó a városi közbirtokként bérbe adott szántó és legelő méretének gyarapodása. Szükség is volt rá, hiszen a jószágállomány számot-

10 (ifj.) Tóth József (1845–1914) – földbirokos, Tóthfalu megalapítója. Az Ó-Kanizsai Önkéntes Tűzoltóegylet főparancsnoka, a takarékpénztár igazgatója. Király Sándorral együtt küzdött a rendezett tanács kivívásáért. A képviselő-testületben, 1902-ben a Magyarkanizsa helységnév hivatalossá tételét indítványozta. Ugyanabban az évben templomot építtetett, birtokait végrendelkezésében jótékony célokra hagyatékozta. Forrás: Gazdacímtár 1897. 165–166.; TLZ F.004.30. Magyarkanizsa Rendezett Tanácsú Város. Jegyzőkönyv. 1902. május 22. 230. szám; TLZ F.004.52. Magyarkanizsa Rendezett Tanácsú Város. Jegyzőkönyv. 1914. II. 250. szám

11 Magyarországi gazdacímtár. Budapest, 1911. 87.

12 Marjanucz 2018. 111.

13 Klamár 2006. 104.

14 TLZ F.004. Magyarkanizsa Rendezett Tanácsú Város. Közgyűlési jegyzőkönyv 1870–1874.1871/6. szám

tevően megnövekedett. A legelterjedtebb a juhtenyésztés volt, a pásztorok főleg a járási földeken legeltették nyájaikat. A művelhető ágak közül hiányzott a kertkultúra, szőlővel és réttel ugyan az összeírt birtokosok csaknem fele rendelkezett, azonban nagyobb szőlőbirtok megléte senkinél sem mutatható ki.[15]

A foglalkozási viszonyokat vizsgálva leszögezhetjük, hogy a helyi lakosság többsége a mezőgazdasági szektorban tevékenykedett. Az aktív keresők (5945 fő) az összlakosság 36%-át képezték, akik eltartották a fennmaradó (passzív) 64%-ot. A statisztikai mutatók szerint az aktív keresők közül 61,3% a mezőgazdaságban, 16,5% az iparban, 2,7% a kereskedelemben dolgozott, míg a közszolgálatban 2,6%, a közlekedésben 1,2%, a véderőnél 0,3% tevékenykedett. Egy kicsit megtévesztő az arány, ugyanis a napszámosok, a házi cselédek – az egyéb kategóriához tartozókkal együtt – a mezőgazdasági szektor dominanciáját erősítették.[16] A számokat tekintve konstatálhatjuk, hogy egy kereső személyre átlag két eltartott jutott. Ez a tendencia a főként mezőgazdálkodásból élő, kisbirtokos családokból álló közösségnél tipikusnak mondható. A család tagjai gyakran segítették a családfő munkáját, és a nők többsége nem kényszerült arra, hogy eltartsa magát, mint a szegény iparos munkásréteg esetében, ahol a kereső–eltartott viszonyszám a másfélszeresét mutatta csupán. A közlekedés egy jóval jövedelmezőbb szektor lehetett, ugyanis ott majdnem három személyt eltartottak az aktív keresők.

Az 1910-es statisztikai mutatók alapján a legszélesebb társadalmi réteget a 16 év feletti kereső mezőgazdasági munkások alkották, 1414 fővel.[17] A kisbirokos bérlők, valamint a kisbirtokos napszámosok csoportja (859) követte őket, akik kénytelenek voltak más földjén is munkát vállalni.[18] A város összlakosságát tekintve, a 17 018 főből 6350 (38%) tevékenykedett aktív keresőként, miközben 10 668 (62%) passzív eltartott személy volt, amely továbbra is a település agrárius voltára utal. Az 1900. évi mutatókkal

15 Marjanucz 2018. 111.

16 Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 2. kötet. Második rész. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása községenkint. Budapest, 1904. 366–367.

17 Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48. kötet. Második rész. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozás és a nagyipari vállalatok községenkint. Budapest, 1913. 362. (a továbbiakban: Magyar Statisztikai Közlemények 1913.)

18 Uo.

	kereső	eltartott
Összes népesség	**5945**	**10 587**
mezőgazdaság és kert	3644	7278
ipar	978	1458
kereskedelem és hitel	159	247
közlekedés	70	192
közszolgálat (szabadfoglalkozású)	154	328
véderő	17	
napszámos	367	695
házi cseléd	278	16
egyéb	268	373

1. ábra Az ókanizsai lakosság foglalkozási viszonyai 1900-ban (Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 2. kötet. Második rész. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása községenkint. Budapest, 1904. 366–367.)

összevetve jól kivehető, hogy az aktív keresők aránya kis mértékben (2%) növekedett, ezáltal az eltartottak csoportja ugyanennyivel csökkent. Az egyre elterjedtebbé vált kiterjesztett családmodellen kívül a nagycsaládi forma is fennmaradt viszonylag hosszú ideig a Délvidéken. Ennek etnikai gyökerei is voltak, ami a XVIII. század elején a Határőrvidéket védő délszláv lakosoktól öröklődhetett. Az iparban dolgozók esetében a keresők száma (1056) alig volt alacsonyabb az eltartottak számánál (1444), a közlekedésben viszont kétszer annyi.[19]

A mezőgazdaság túlsúlya ellenére az ipar és a kereskedelem fejlődése az 1880-as évektől megindult. A századfordulón az építőipar prosperált, ugyanakkor a száraz-, a vízi és a szélmalmokat gőzmalmok váltották fel. Ezzel együtt a feldolgozó kisipar már évtizedek óta felfelé ívelő pályán mozgott. A céhrendszer felszámolásával (1872) az iparosok számára egy új érdekvédelmi szervezet alternatívája, az ipartestület létrehozásának lehetősége sejlett fel. Ókanizsán 1886-ban alapították meg a helyi ipartestületet

19 Uo.

213 fővel, a tagjainak száma 1892-ig 263-ra emelkedett,[20] az 1888-tól működő ipariskola pedig a szakmai hátteret és az utánpótlást biztosította.[21] A szomszédos Zentát is megelőzte a település, hiszen a Zentai Ipartestület 1888-ban formálódott, amely az ókanizsaival együtt a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara felügyelete alá tartozott.[22]

A község beruházásai, illetve a magánbirtokosok építkezései folytán rengeteg téglára volt szükség, így kerülhettek a gazdaság vérkeringésének középpontjába a téglaégető mesterek. A folyamat az 1850-es évektől indult meg, és a századfordulóra a Majoros-féle téglaégető üzemen kívül már több ipartelep is (Törtlei-féle, Fehér-féle) funkcionált. A millennium évében nyitották meg Deutsch Fülöp és fiai az első ókanizsai fűrésztelepet, amelyet a szegedi illetőségű Milkó József 1901-ben átvett.[23] A klasszikus értelemben vett gyáripar nem alakult ki a dualizmus korában, az üzemek közül azonban néhány részvénytársággá nőtte ki magát, új befektetőket is arra ösztönözve. A XX. század első felében alapították meg az Első Magyarkanizsai Gőztégla- és Cserépgyár Rt.-t, miközben a Milkó-féle fűrésztelep 1909-től már Első Gőzfűrész és Gőzmalom Rt. néven szerepelt.[24] A helyi vállalatok a kiterjedésük és a személyzetük száma alapján sem 21 és 50 közötti, sem a száznál több dolgozót foglalkoztató gyárak közé nem kerülhettek be a statisztikai évkönyvek szerint. Egyedül a Milkó-féle részvénytársaságot nevezték meg 58 segéddel az 51–100 személynek munkát adó üzemek kategóriájában. A 8 tisztviselőt, 3 művezetőt, 47 fős egyéb segédszemélyzetet, illetve kizárólag férfi munkaerőt alkalmazó gőzfűrészgyár munkásainak döntő többsége magyar ajkú volt.[25] A későbbiekben, az 1920-as években is prosperáló Első Magyarkanizsai Gőztégla- és Cserépgyár Rt. a több mint 100 főt alkalmazó gyárak közé emelkedett, bevonva kötelékébe a női munkaerőt.

20 Dobos János: Kanizsa múltjából. In: A csönd városa. Újvidék, 1982. 17.

21 Valkay Zoltán: Magyarkanizsa építészetének rövid története (1694-1944). In: Nagykanizsai Honismereti Füzetek. 37. Nagykanizsa, 2011. 29. (a továbbiakban: Valkay 2011.)

22 Molnár Tibor: A zentai kézműves-iparosság a kezdetektől az I. világháború végéig. In: Agrarna i zanatska istorija Južnog Alfelda na prekretnici XIX i XX veka – A Dél-Alföld agrár- és ipartörténete 19-20. század fordulóján. Zenta-Ópusztaszer, 2018. 170.

23 Uo. 34.

24 Urbán 1988. 57.

25 Magyar Statisztikai Közlemények 1913. 1006.

Vállalatok nagysága és személyzetük létszáma Magyarkanizsán (1910-ben)					
	Vállalatok száma	Tisztviselő	Művezető	Egyéb segédszemélyzet	Összesen
21-50 fő	-	-	-	-	-
51-100 fő	1	8 fő	3 fő	47 fő	58 fő
100 fő felett	-	-	-	-	-

2. ábra Magyarkanizsai vállalatok és személyzetük (1910). (Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48. kötet. Második rész. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint. Budapest, 1913. 1006.)

A kereskedelem főleg a gabona-, fa- és állatkereskedelemre korlátozódott, de a vízi, vasúti és közúti közlekedés modernizációjának köszönhetően felfelé ívelt. A mezőgazdaság fejlődése a gabonakereskedelem további fellendülését jelentette. A révjogon túl az 1883-ban Szegedtől megvásárolt és 1886-ra felállított tiszai hajóhíd is némileg serkentette az áruforgalmat. A város vasúti közlekedésbe történő bekapcsolódás mérföldkőnek számított Ókanizsa gazdasági, társadalmi életében. A Szeged–Zenta vonalon 1889-ben meginduló vasúti forgalom a vasútállomással és az indóházzal együtt a gazdaság fejlődését irányozta elő.[26] A közutak rendbehozatala nyomán a város frekventált utcáit, valamint a Törökkanizsa irányába felé vezető útszakaszt kikövezték. A pénz- és a hitelintézetek a megfelelő pénzügyi hátteret, a stabilitást biztosították. Az 1869-ben megnyílt Ó- és Törökkanizsai Takarékpénztár Rt., az Ókanizsai Önsegélyező Szövetkezet (1884) és az Ókanizsai Keresztény Népbank (1903) a felvázolt fejlődési tendenciák szerves részeként kapcsolódott be a vidék pénzügyi, gazdasági és kereskedelmi életébe.[27] Az 1913-tól üzemelő gyógyfürdő egy felfutó, új iparág, az idegenforgalom és a turizmus fejlesztésének a szép példája. Az urbanizáció pozitív hatásaként értékelhető, hogy – heves viták után – 1896-tól a városban két (a Kiss Antal- és a Tripolszky József-féle) gyógyszertár működhetett.[28]

26 Kanizsai Képeslapok. Szerk.: Fejős Sándor – Forró Lajos – Kávai Szabolcs. Szeged, 2013. 37.
27 Uo.
28 TLZ F.004.24. Magyarkanizsa Rendezett Tanácsú Város. Jegyzőkönyv. 1896. július 22. 233/b. szám

Népességi és felekezeti viszonyok

Magyarkanizsa dualizmus kori népességi viszonyaira vonatkozóan az 1869-es, az 1880-as, az 1890-es, az 1900-as és az 1910-es népszámlálási kimutatások a mértékadó tendenciák. Az 1869. évi mutatók szerint a település összlakossága (12 594 fő) 2979 családból állt. A 6329 férfi és a 6265 nő döntően római katolikus keresztény vallású volt (11 681 fő), miközben az ortodox keresztény hívők a népesség 4,7%-át (583 fő), az izraelita felekezethez tartozók pedig a 2,5%-át (318 fő) tették ki. Mindösszesen 9 református, valamint 3 evangélikus keresztény vallású élt a községben.[29]

Az 1880-ban és 1890-ben készült népszámlálási adatokat egybevetve Ókanizsa népessége egy évtized alatt 11,7%-kal (1805 fővel) növekedett. Az etnikai összetételt figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a magyar nemzetiségűek számaránya tíz év alatt 12 769 főről 14 983 főre emelkedett. A több mint 2000 fővel gyarapodó magyarság ezáltal a helyi polgárság 96,7%-át jelentette.[30] A szerbek száma (1880-ban szerb–horvát) 441 főről 371 főre apadt a már korábban megindult lassú ütemű asszimilációjuk következményeként. Ezt bizonyítja a felekezeti megoszlás is, ugyanis 523 ortodox keresztény vallásút tartottak számon az 1890-es statisztika szerint, akiknek többsége szerb, kisebb része román származású volt. A nemzeti kisebbségek sorában a németek (74), a románok (50 fő) és a szlovákok (2 fő) követték őket. Tíz év távlatában feltűnő, hogy amíg a német lakosság 8 fővel csökkent, addig a románok száma megduplázódott.[31]

	1880	1890
magyar	12 769	14 983
szerb	441	371

29 Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Összeállította: Sebők László. h. n., 2005. 19. (a továbbiakban: Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. 2005.)

30 Az izraeliták felekezetként kerültek be az 1890-es népszámlálási jegyzékbe. Számuk egy évtized alatt 371 főről 385 főre nőtt. Lásd: Appel Ede: Ókanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági, népismei és statisztikai ismertetése. Szabadka, 1886. 31. (a továbbiakban: Appel 1886.) ; Marjanucz 2018. 95.

31 Uo.

izraelita	371	–
német	82	74
román	22	50
szlovák	–	3
egyéb	4	13

3. ábra A település etnikai változásai 1880–1890[32]

év	1869	1880	1890	1900
fő	12 594	13 689	15 494	16 532

4. ábra Ókanizsa népességfejlődése 1869 és 1900 között[33]

A kapitalista gazdálkodás és a polgárosodás útján elindult Magyarkanizsa lakosságának száma évtizedről évtizedre növekedett. A gyarapodás lelassulásának legfőbb oka az ipari munkások és a kubikosok elvándorlásával volt magyarázható. A legnépesebb társadalmi csoportot a kisbirtokos bérlők és birtokos napszámosok, valamint az építőiparban dolgozó szegényréteg képviselői alkották. Közülük igen sokan a külterületeken élték mindennapjaikat. A rendezett tanácsú városi rang megszerzését követően (1908) az öntudatos, polgári életmódot folytató értelmiségiek (orvos, tanár, ügyvéd, köztisztviselő stb.) lélekszáma is növekedett. Néhány nagygazdát leszámítva a nagybirtokosi réteg teljes hiányát konstatálhatjuk, ráadásul társadalmi helyzetüknél fogva ők is inkább a középbirtokosi osztályhoz sorolhatóak. A gazdaság fejlődésével a részvénytársaságok, vállalatok, pénzintézetek tulajdonosai a polgárság vezető rétegét képviselték a dualizmus kori Magyarkanizsán. Az 1900-as népszámlálási adatokból kimutatható, hogy lakosság legnagyobb része a 20–39 éves korosztályt képezte. Az is szembetűnő, hogy 140 fővel több férfi neműt regisztráltak, mint nőt. A családi állapotot vonatkozásában megfigyelhető, hogy az összlakosság 40%-a házas, és a korra jellemzően minimális a válások száma. Az anyanyelv

32 Appel 1886. 31. ; Marjanucz 2018. 95.

33 Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai 2005. 19. ; Appel 1886. 31. ; Marjanucz 2018. 89.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. I. kötet. Első rész. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenkint. Budapest, 1902. 184., 530. (a továbbiakban: Magyar Statisztikai Közlemények 1902.)

viszonylatában 97% magyar, míg 2,4% szerb. A németet anyanyelvként mindösszesen 67 fő jelölte meg.[34]

Összehasonlítva az 1900-as és az 1910-es népszámlálási adatokat, az összlakosság esetében kevesebb mint 3%-os a növekedés (468) tíz év alatt. Ennek több oka is lehet, egyrészt a kubikos nincstelenek Újvilágba vándorlásával, másrészt a szerb nemzetiségűek számának csökkenésével indokolható a silány növekedési ráta. A társadalmi szerkezet is magyarázatot adhat a lassú növekedési tendenciára. Ebben az időszakban indult el a falusi lakosság nagyvárosba költözésének folyamata. A helyi lakosság többségét alkotó, a földjéhez ragaszkodó kisbirtokos réteg nem vándorolt el, ugyanakkor az urbanizáció viszonylag alacsony foka miatt más vidékről sem érkeztek telepesek Magyarkanizsára. A természetes szaporulat alacsony ütemű növekedése tehát döntő tényezőnek tekinthető.

Szembetűnő, hogy a település szerb lakóinak létszáma közel 70 fővel (15%) csökkent.[35] Ebben az időszakban gyakran előfordult, hogy szerb családok az anyaországba, Szerbiába vándoroltak, ugyanakkor az asszimiláció is felmerülhet érvként, különösen, ha a Lex Apponyit a kellő szigorával igyekeztek betartatni.[36] A zsidóság sajátos helyzetben volt, hiszen 1867-ben megtörtént az egyenjogúsításuk, amelynek következtében izraelita vallású magyar állampolgárokká váltak. Bevett vallássá azonban csupán 1895-ben nyilvánították az izraelita felekezetet. A hitközösségek megalakításával megszűnt a zsidó politikai közösség, autonómiájuk a felekezeti élet területére redukálódott.[37]

A vallási viszonyokat vizsgálva, az 1900-as és 1910-es összehasonlítva az izraeliták számottevő csökkenését tapasztaljuk: míg 1900-ban 375-en, 1910-ben csak 266-an vallották magukat izraelita hitűnek. A csökkenés a számukra felkínált gazdasági-társadalmi egyenlőség révén, az asszimiláció viszonylag magas fokát eredményezte. A tárgyalt időszakban a római katolikusok száma egyenesen arányos a magyar lakosság növekedési rátájá-

34 Magyar Statisztikai Közlemények 1902. 184.

35 Uo. és Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42. kötet. Első rész. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912. 182. (a továbbiakban: Magyar Statisztikai Közlemények 1912.)

36 Katus László: A Lex Apponyi. (www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_lex_apponyi/. [Letöltés ideje: 2016.04.10.])

37 Pejin 2007. 335.

val. Az ortodox vallásúak (gyakorlatilag szerbek) esetében érdekes, hogy a csekély román nemzetiségűeket (5) figyelembe véve, az 1900-as statisztikai mutató szerint többen vallották magukat ortodox keresztségnek (483), mint szerb anyanyelvűnek (396). 1910-ben a különbség a két kategóriát összevetve nem számottevő, ugyanakkor senki sem jelölte meg a románt anyanyelvként.[38] Megállapíthatjuk, hogy 1880 és 1910 közötti időszakban Magyarkanizsa összlakossága 3329 fővel gyarapodott, amely 30 év alatt közel 20%-os növekedést jelentett. A magyar anyanyelvűek számaránya 3886 fővel (23,3%) emelkedett, míg a szerbeké 112 fővel (16%) esett vissza. Az izraeliták jelentős része asszimilálódott, míg a német anyanyelvűek száma a harmadára csökkent. A helyi román kisebbség, amely 1890-ben még 50 főt tett ki, 1910-re gyakorlatilag eltűnt.[39]

Egyház

Magyarkanizsa szűkebb belterületén a századfordulóig két római katolikus templom, egy ortodox templom és két zsinagóga épült. Egyházkormányzati szempontból a római katolikus hívek a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegyéhez, az ortodoxok az Újvidéki Püspökséghez, az izraeliták a zentai rabbinátushoz tartoztak.[40]A liberális szellemű népoktatási törvény bevezetését követően, a város vezetése többször megkísérelte az egyházi iskolák községesítését. Ennek ellenére a közoktatás a dualizmus kori Magyarkanizsán megőrizte felekezeti jellegét, sőt az 1901-ben felépített Haynald Leánynevelő Intézet, miután megnyitotta kapuit, a régió egyik legrangosabb katolikus leánynevelő intézményeként funkcionált. 1766-ban épült a Szent Őrangyalok római katolikus templom, amelyet 1912-ben kibővítettek. A másodikat (Szent Pál) magánadományból építették 1911/12-ben.[41] Magyarkanizsa plébánosai és plébános-helyettesei a dualizmus korában: a helyi születésű Wagner Tóbiás (1795–1871) helyettes plébános (1851), plébános (1852–1871), kerületi

38 Magyar Statisztikai Közlemények 1912. 182.

39 Appel 1886. 31. ; Marjanucz 2018. 95.; Magyar Statisztikai Közlemények 1912. 182.

40 Zakar Péter: Magyarkanizsa története (1848–1867). In: Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945). Főszerkesztő: Fejős Sándor. Magyarkanizsa, 2018. 45.

41 Fejős Sándor: Magyarkanizsa története 1895–1914. In: Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945). Főszerkesztő: Fejős Sándor. Magyarkanizsa, 2018. 163–164.

esperes (1852), majd nyugalmazott kerület esperes (1860); Hippich István (1841–?) adminisztrátor (1872–1878); a szintén kanizsai Mészáros Ignác (1820–1889) plébános (1879–1889); Perndl Adorján (1859–1914) adminisztrátor (1890); Fonyó Lajos (1847–1890) adminisztrátor (1891) és Márton Mátyás (1852–1930)[42] plébános (1892–1923).[43]

A város fő terén emelték a szerb ortodox hívők egyhajós, barokk stílusú templomát, 1773/75-ben. A Szent Mihály arkangyal tiszteletére épült templom különlegessége a Teodor Češljar által 1791-ben festett díszes ikonosztáz.[44] Ókanizsán, a dualizmus korában hat ortodox pap végzett lelkipásztori szolgálatot, és látta el népművelés feladatát a helyi szerb közösség körében: Dimitrije Janković (1850–1873), Ljubomir Zubović (1873–1891), Miloš Janković (1891–1893), Pavel Kovačević (1893–1897), Velimir Gregorović (1898–1914), valamint Kiprijan Radosavljević (1915–1917).[45]

A magyarországi vidéki zsidóság deportálása során az ingóságaik jelentős részét szétlopták, vagy „szívességből megőrizték", a zsinagógáikat pedig lerombolták. A hitközségek irattárainak zöme az enyészetté vált, így a legtöbb délvidéki településen néhány régi bérház, vagy a gyakran elhanya-

42 Márton Mátyás (1852–1930) – pápai prelátus, prépost, esperes–plébános. Heves megyében, Aldebrőn született, tanulmányait 1886-ban fejezte be, a teológia tanáraként. Ókanizsán 1891-től töltötte be a plébánosi tisztséget. A rendkívül művelt, világot járt plébánost egyházi rangokkal is kitüntették: a prépost címet 1902-ben kapta meg, míg 1905-től esperes–plébánosként tevékenykedett. Több évtizeden keresztül a helyi iskolaszék elnöki tisztét is betöltötte. Szervezőmunkájával, kitartásával nagyban hozzájárult az 1901-ben megnyílt Haynald Leánynevelő Intézet létrehozásához. 1904 és 1915 között az Ókanizsai Keresztény Népbank elnökeként funkcionált. Ez a pénzintézet finanszírozta többek között az új városháza (1911/12) építését, valamint a Szent Őrangyalok római katolikus templom bővítését (1912) is. A Katolikus Népkör elnökeként karitatív rendezvényeket szervezett. 1903-ban Konstantinápolyba utazott, megtekintette II. Rákóczi Ferenc sírját. 1907-ben, a nyári szabadsága alatt európai körúton vett részt, Koppenhága, Berlin, Drezda, Hamburg, Lipcse és Prága városait érintve. Több zarándoklaton is járt: 1910-ben II. Szilveszter emlékének felavatása alkalmából Rómába látogatott, míg 1914-ben a szentföldi zarándokútra kapott engedélyt a Kalocsa–Bácsi Főegyházmegye érsekétől. 1930. szeptember 18-án hunyt el Magyarkanizsán. Fő műve: Márton Mátyás: Váradi Péter kalocsai érsek élete. Budapest, 1883. Forrás: KFL. I. 1. c. Perszonális iratok. Márton Mátyás.(Aldebrő, Heves m. 1852. október 14. – Magyarkanizsa, 1930. szeptember 18.). 1930–1931. /Végr.1930./Obitus/Massa. Lásd még: Kávai Szabolcs: Emberségünk vára. Tóthfalu, 2001. 23.

43 KFL. (http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/magyarkanizsa-o-kanizsa-1856–1919[Letöltés ideje: 2015.10.16.]) ; Lásd még: A Kalocsa–Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa. Szerk.: Lakatos Andor. Kalocsa, 2002. 237–239.

44 Valkay 2011. 10–12.

45 Podaci iz Srpske Pravoslavne Crkve. Opština Kanjiža. 2018.05.31. (A szerb ortodox templom adatai. Magyarkanizsa község. – a szerző fordítása: F. S.)

golt zsidó temető utal több évszázados múltjukra.[46] Az első ókanizsai zsinagógát 1851-ben már újjáépítették, 1867/68-ban már megnyílt a második zsidó iskola. Magyarkanizsán, a Dózsa György utca sarkán egy emléktábla jelzi, hogy valamikor itt állt, az 1861-ben épített második zsinagóga.[47]A magyarkanizsai zsidó hitközség irattárát csaknem teljesen egészében megőrizte az utókor, az anyag nagy része a zentai Történelmi Levéltárban található. A város első rabbija dr. Flesch Ármin volt, aki tanulmányait az 1877-ben megnyílt Országos Rabbiképző Intézetben végezte.[48] 1888-ben az ókanizsai hitközség rabbivá választotta, azonban már a következő évben távozott Ókanizsáról, ugyanis a mohácsi hitközség főrabbija lett.[49] A hitközség ezt követően, 1891-ben dr, Rosenberg Edét választotta rabbivá, aki egészen haláláig, 1913-ig betöltötte a tisztséget.[50]

Összegzés

A dualizmus időszaka Magyarkanizsa történetében gazdasági, társadalmi szempontból is kiemelkedő korszak. Az ármentesítési munkálatok folyamata, a legelők elkülönítésének újabb periódusa a mezőgazdaság fellendülését generálta. Az ipar és a kereskedelem modernizációja a századfordulón tetten érhető, amelynek során a malom- és az építőipar fejlődése kimagasló. Az 1886-ban felállított hajóhíd és az 1889-ben meginduló vasúti forgalom a közlekedés felgyorsulását jelentette. A hitelinté-

46 Pejin Attila: Egy pályakezdő fiatal rabbi nehézségeiről.(http://www.or-zse.hu/hacofe/vol3/flesarmin-pejin2012.htm.[Letöltés ideje: 2016.10.11.])

47 Valkay 2011. 20–23.

48 Dr. Flesch Ármin (1865-1944) – főrabbi. 1865. április 11-én született Bácsalmáson. Tanulmányait az Országos Rabbiképző Intézetben és a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte, ahol 1887-ben szerzett bölcsészdoktori címet. 1888-ban avatták rabbivá, még ugyanabban az évben az ókanizsai hitközség rabbinak választotta. 1889-től a mohácsi hitközség főrabbijaként tevékenykedett. 1944 júliusában deportálták Auschwitzba, ahol életét vesztette. Forrás: Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április. A magyar zsidók központi tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. Közzéteszi: Schweitzer József; Szerk.: Komoróczy Géza. Budapest, 1994. 415.; Pejin Attila: Egy pályakezdő fiatal rabbi nehézségeiről.(http://www.or-zse.hu/hacofe/vol3/flesarmin-pejin2012.htm. [Letöltés ideje: 2016.10.11.] ; Dr. Flesch Ármin - Az Egyetem Halottai ELTE BTK. (http://emlekhely.btk.elte.hu/profile/dr-flesch-armin/ [Letöltés ideje: 2017.11.18.])

49 Pejin Attila: Egy pályakezdő fiatal rabbi nehézségeiről. (http://www.or-zse.hu/hacofe/vol3/flesarmin-pejin2012.htm. [Letöltés ideje: 2016.10.11.])

50 Kanizsai Újság, Magyarkanizsa, VI. évf. (1913) 9. sz. 2.

zetek megalakulása ugyanakkor a megfelelő pénzügyi hátteret biztosította a mezővárosi keretekből kiszakadni próbáló délvidéki kisváros számára. A trianoni békediktátumot (1920) követően, a délszláv állam keretein belül végrehajtott nemzeti elvű földreform, valamint a helyi önkormányzatot sújtó pótadók miatt a két világháború között ugyanakkor a régió gazdasági fejlődése lelassult.

A kapitalizálódás, a polgárosodás útján elindult Magyarkanizsa lakosságának száma évtizedről-évtizedre növekedett: A nemzetiségi és felekezeti viszonyokat vizsgálva kijelenthetjük, hogy a dualizmus korában a település lakosságának több mint 90%-a magyar nemzetiségű, római katolikus vallású volt, míg az ortodox keresztény vallású szerbség a település lakóinak megközelítőleg 3–5%-át tette ki.[51] Az ipar fellendülése, az urbanizációs folyamatok felerősödése mellett – az 1908-ban rendezett tanácsú várossá vált – Magyarkanizsa lakosságának a zöme (90%) a századfordulón is földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott. A korszakra jellemző, hogy csupán néhány nagygazda tulajdonában volt több száz kat. hold termőföld, ugyanakkor a földtulajdonosok nagy része törpebirtokos volt, az 5308 gazdából 3866 három és fél holdnál kevesebb földdel rendelkezett.[52] A többi észak-bácskai településsel ellentétben Ó-Kanizsa jelentős nagyságú (15 266 kat. hold) földterületet nem osztott fel a birtokosok között, hanem a város kezelésében hagyta. A legelődíjakból jelentős bevételi forrása származott, amelyet a közigazgatás, közegészségügy, oktatás stb. fejlesztésére fordíthatott.

Felhasznált források, irodalom

Levéltári források

Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL)
Történelmi Levéltár, Zenta – Istorijski Arhiv, Senta (TLZ)

51 Fejős Sándor: Education and Culture in Magyarkanizsa during the Dualist Era. In: Délvidéki Szemle, Szeged, 2015. II. évf. 2. sz. 19.
52 Urbán 1988. 59.

Felhasznált irodalom

A Kalocsa–Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa. Szerk.: Lakatos Andor. Kalocsa, 2002.

Appel Ede: Ó-Kanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági, népismei és statisztikai ismertetése. Szabadka, 1886.

Dobos János: Kanizsa múltjából. In: A csönd városa. Újvidék, 1982.

Fejős Sándor: Education and Culture in Magyarkanizsa during the Dualist Era. In: Délvidéki Szemle, Szeged, 2015. II. évf. 2. sz.

Fejős Sándor: Magyarkanizsa története 1895–1914. In: Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945). Főszerkesztő: Fejős Sándor. Magyarkanizsa, 2018.

Kanizsai Képeslapok. Szerk.: Fejős Sándor – Forró Lajos – Kávai Szabolcs. Szeged, 2013.

Kávai Szabolcs: Emberségünk vára. Tóthfalu, 2001.

Klamár Zoltán: Tanyák, parasztgazdaságok Magyarkanizsa vidékén (1900–2000). Szabadka, 2006.

Marjanucz László: Magyarkanizsa 1867 és 1895 között. In: Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945). Főszerkesztő: Fejős Sándor. Magyarkanizsa, 2018.

Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április. A magyar zsidók központi tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. Közzéteszi: Schweitzer József; Szerk.: Komoróczy Géza. Budapest, 1994.

Molnár Tibor: A zentai kézműves-iparosság a kezdetektől az I. világháború végéig. In: Agrarna i zanatska istorija Južnog Alfelda na prekretnici XIX i XX veka – A Dél-Alföld agrár- és ipartörténete 19-20. század fordulóján. Zenta-Ópusztaszer, 2018.

Pejin Attila: A forradalom és polgári átalakulás kora. (1848–1918). In: Zenta monográfiája I. Zenta, 2007.

Urbán János: Parázsföld. Kanizsa, 1988.

Valkay Zoltán: Magyarkanizsa építészetének rövid története (1694-1944). In: Nagykanizsai Honismereti Füzetek. 37. Nagykanizsa, 2011.

Zakar Péter: Magyarkanizsa története (1848–1867). In: Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945). Főszerkesztő: Fejős Sándor. Magyarkanizsa, 2018.

Egyéb források

Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Összeállította: Sebők László. h. n., 2005.

Gazdacímtár. A magyar szent korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Budapest, 1897.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. I. kötet. Első rész. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenkint. Budapest, 1902.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 2. kötet. Második rész. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása községenkint. Budapest, 1904.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42. kötet. Első rész. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48. kötet. Második rész. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozás és a nagyipari vállalatok községenkint. Budapest, 1913.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 58. kötet. Magyarország városainak háztartása az 1910. évben. Budapest, 1916.

Magyarországi gazdacímtár. Budapest, 1911.

Internetes hivatkozások

Dr. Flesch Ármin - Az Egyetem Halottai ELTE BTK.(http://emlekhely.btk.elte.hu/profile/dr-flesch-armin/ [Letöltés ideje: 2017.11.18.])

Katus László: A Lex Apponyi. (www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_lex_apponyi/.[Letöltés ideje: 2016.04.10.])

KFL.(http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/magyarkanizsa-o-kanizsa-1856–1919[Letöltés ideje: 2015.10.16.])

Pejin Attila: Egy pályakezdő fiatal rabbi nehézségeiről. (http://www.or-zse.hu/hacofe/vol3/flesarmin-pejin2012.htm. [Letöltés ideje: 2016.10.11.])

BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON

Temesvár és Arad emlékezete 1890-ből
Sajtótörténeti városemlékezet-kutatás

Narratív városarculat konstrukciók

A tizenkilencedik század végi folyóiratok irodalmi határműfajba tartozó szövegeit az emlékezet külső tárházaként értelmezem.[1] Tábori Róbert Temesvárt, Méray-Horváth Károly Aradot mutatta be 1890-ben a *Magyar Salon* című budapesti irodalmi-művelődési képes folyóirat lapjain.[2]

A hírlapíróként, színikritikusként, dráma- és regényíróként ismertté vált Tábori Róbert (1855-1906) nemzetközi látókörrel, bécsi és berlini újságírói gyakorlattal rendelkezett. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte, majd 1876-tól a Monarchia fővárosában a *Fremdenblatt*, majd a *Morgenpost* című lapok munkatársaként dolgozott. Közben külföldi tudó-

1 Bogoly József Ágoston: Les ideàls français de Zoltán Ambrus et le journalisme de la fin de siècle. Zoltán Ambrus: Les journalistes et le public. Hungarian Studies, 1993. 2. 195-203.; Heidegger, Martin: Bauen. Wohnen. Denken. In.: Uő.: Vorträge und Aufsätze. Pfullingen, 1954. 152-158.; Frampton, Kenneth: Studies in Tectonic Culture. The Poetics of Construction in Nineteenth and Twentieth Century Architecture. Cambridge, 1995.; Stierle, Karlheinz: Der Mythos von Paris. München, 1998. ; Lynch, Kevin: A város szemléletének struktúrája. Ford.: Mándy Stefánia. In: Vidor Ferenc (szerk.): Urbanisztika. Válogatott tanulmányok. Bp., 1979. 537-558.; Bachelard, Gaston: The Poetics of Space. Boston, 1994., Uő: Az irodalmi tér. Ford.: Németh Marcell, Horváth Gyöngyi, Kicsák Lóránt. Bp., 2005.; Grend, Edoardo: Micro-analisi e storia sociale. Quaderni Storici, 1977. 2. 506-520.; Breisach, Ernst: Historiográfia. Ford.: Baics Gergely. Bp., 2004. 195.; Kisantal Tamás (szerk.): Elbeszélés, kultúra, történelem. Bp., 2009. ; Németh G. Béla: Budapest az irodalomban. In: Uő.: Küllő és kerék. Tanulmányok. Bp., 1981. 423-440.

2 Méray-Horváth Károly: Arad. Magyar Salon, 12. köt. 1890. 13-15.; Tábori Róbert: Temesvár. Levél a szerkesztőhöz. Magyar Salon, 12. köt. 1890. 49-51. A két tárca szövegéből betűhíven közlöm a forrásértékű részleteket.

sítóként levelezője volt a *Fővárosi Lapok*nak és a *Pesti Hírlap*nak (1881-1882). Németországban 1883-tól egy éven át a *Berliner Zeitung* újságírója. Temesváron élt 1887-től 1890-ig, a tekintélyesnek számító *Délmagyarországi Közlöny* című politikai napilapot szerkesztette. Budapesten újságírói és prózaírói tevékenységet folytatott. Német nyelven később is írt tárcákat, ezek a berlini *Deutsches Heim* és a prágai *Politik* című lapokban jelentek meg.

Méray-Horváth Károly (1859-1938) Münchenben és Párizsban természettudományos és képzőművészeti képzettséget szerzett és érdeklődése a pozitivista szemléletű társadalomtudományok felé fordult, majd irodalomkritikai, publicisztikai, szépirodalmi és szociológiai munkásságot fejtett ki. Herbert Spencer fejlődéselméleti bölcseletét ismertette a *Huszadik Század* című folyóiratban. *Társadalomtudomány mint természettudomány* című főműve 1912-ben jelent meg. Méray-Horváth organikus szemléletű „kultúrfiziológiájáról" Madzsar Imre és Somló Bódog írt értékelő bírálatot. Méray-Horváth Károly 1887-től 1893-ig az *Arad és Vidéke* című lap szerkesztője volt, az 1880-as években színművei, regényei jelentek meg Aradon.[3]

Tábori Róbert és Méray-Horváth Károly városbemutató tárcájában az egyedi hatást kiváltó épített tér szöveges reprezentációja Temesvár és Arad architektúráját követve nyilvánul meg. A Temesvárral és Araddal foglalkozó tárcaszöveg a történeti tértudomány, az irodalom- és művelődéstudomány vetületében elemezhető. A történelmi, művelődési összképet konstruáló tárcaírók nem merülnek el a topográfiai és történeti statisztikai adatgyűjtés részleteiben, hanem inkább átfogó irodalmi-városantropológiai értelmezést nyújtanak. Nézőpontjuk szubjektivitása a tárcairodalom emlékezetkultúrájára jellemző. A tárcairodalom térhez kötődő narratív alakzatait, a publicisztikai jellegű város- és térleírásokat történeti és irodalmi-művelődési forrásértékük miatt érdemes feltárni. Az esztétikai kommunikáció határán születő művelődési tárcát (*feuilleton*) az irodalom kiterjesztését igénylő olvasók kulturális emlékezet iránti fogékonysága teszi közérdeklődés tárgyává. A városimázsképzés retorikája is elemezhető Tábori Róbert és Méray-Horváth Károly írása alapján. A két tárca történelmi propozíciót feltáró tematikus sémája a szerves fejlődésű város összképhatásának textuális megalkotását teszi lehetővé. A városfejlődés organikus időfolyamatát és a térbeli érintkezési világot érzékelő és közvetítő szerzők véleményformálása a tizenkilencedik század

3 Vö.: Németh G. Béla: A keresés korszakának nemzedékei, csoportjai és irányai. In: Uő.: A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában. Bp., 1983. 21-160.,

végi magyar nemzeti paradigma mentális térleképezése és a kultúra történetisége mentén bontakozik ki.[4] Tábori Róbert az egykori Temesi Bánság berendezkedését és külön igazgatását utólagosan bírálta.[5]

Tábori Róbert és Méray-Horváth Károly tárcájában számos hasonló tematikus összefüggést, közeli értékvonatkozáson alapuló megállapítást fedezhetünk fel. Felvillan a többnyelvű Temesvár múltja és Arad történelme, a többnemzetiségű együttélés nézőpontrendszere. Ráláthatunk a világvárosi jelleg frissen kialakuló jelenségeire, a városi kultúra rétegeire. A magyarosodás tizenkilencedik század végi tendenciáiról, a városfejlődésről, a polgárosodásról kapunk közelképet.[6]

A Temesvárról és Aradról szóló két írás tematikájának és narrációs eljárásának párhuzamba állításával az egymást keresztező értékek ismétlődő tüneteire is felfigyelhetünk. Az urbánus retorika és a kozmopolita univerzáliák együttes említése mellett a nemzeti, nemzetiségi nyelvi önmeghatározás szerepét mindkét szerző kiemeli. A temesvári társadalmat ismerő Tábori Róbert és az aradi viszonyokat feltáró Méray-Horváth Károly a kulturális térszerkezeten belüli áramlásokat, a társadalmi és nyelvi integráció jelenségeit, a hibriditást, az identitásokat ötvöző kulturális mimikrit, a kultúraváltás és kétnyelvűség jelenségeit sorra érzékelteti. A másik ember idegenként való megtapasztalása, a szomszédsági kapcsolatok leépülését kísérő szegregáció jelensége a kultúraközi kommunikáció kutatására ösztönzi a történelmi források elemzőjét. A temesvári és aradi városi élet tárgyi, technikai feltételei, a város belső térbeli szerkezete, a szuburb és a belvárosi életforma közötti határvonalak megléte pontosan kifejezi a két város polgárosulásának környezeti sajátosságait.[7] Az együttélés szabályainak tiszteletben tartása, az elvárási horizontok rekonstrukciója és kölcsönös megértése, az együtt élő népek kánonjainak nagyvonalú

4 Vö.: Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet- Közép- és Délkelet Európában. Bp., 1998.; Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp., 1983.

5 Vö.: Marjanucz László: Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. In: Történeti Tanulmányok. Studia Historica 5. Szerk.: Zombori István. Szeged, 2002. 5-16.

6 Vö.: Gyáni Gábor: Forgetting the diversity of the national past: contrasting memories of the Hungarian Millenium. In: Feichtinger, J. – Prutsch, U. – Csáky M. M. (szerk.): Habsburg postkolonial Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis. Innsbruck –Wien – München – Bozen, 2003. 209-221.,Uő: Történetírói nézőpont és narratív igazság. Magyar Tudomány, 2003. 1. 16-26.

7 Vö.: Gyáni Gábor: Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940. Bp., 1998.; Lynch, Kevin: i.m. In: Vidor Ferenc (szerk.): i.m. 1979. 547.

elismerése jellemző a nagyvárosok szellemi életére. Az értékrendszerek területi elkülönülései, a jólét és a szegénység dimenzióinak térbelisége, a nyelvi-kulturális integráció egymásba átalakuló folyamatai, az asszimiláció és disszimiláció dinamizmusai a történelem során hullámmozgást mutatnak. A temesvári és aradi humán ökológiai egységek, a városi természeti övezetek (natural areas), parkok, ligetek, folyópartok, a kertes pavilontelepek, a növényekkel benépesített, díszes belvárosi promenádok fokozzák az urbanizmust, a kozmopolita gazdasági-pénzügyi-művelődési transzfer biztosította polgári életmód minőségét.[8] Az emberi interakciók kulturális meghatározottsága, művelődési rétegek szerinti történelmi önszabályozódása, a középpolgárság számára szerkesztett *Magyar Salon* című folyóirat cikkeinek véleményformálásában nyomon követhető. Temesvár és Arad a kultúra mozgástereként is értelmezhető, a két város történetére, kultúrájára és modernizációjára vonatkozóan több tizenkilencedik század végi, huszadik század eleji történeti forrással is rendelkezünk.[9]

Tábori Róbert és Méray-Horváth Károly városbemutató írásai

A többnyelvű Temesvárról, a Hunyadiak régi városáról, a Magyar Királyság egykori székhelyéről írja 1890-ben Tábori Róbert:„Temesvár, a Hunyadiak hajdani városa, Losonczy hősies önfeláldozásának színhelye, jelenleg átalakulóban van. *Megmagyarosodik.* Hogy erre nagy szüksége van, egy baleset okozta, mely negyven év előtt érte. Akkor nevezték ki ugyanis a „Temeser Banat" fővárosának. A kinevezési áldás tette tönkre hosszú időre. Intéző köreit megszállotta a nagyravágyás ördöge s mint a

8 Vö.: Bogoly József Ágoston: Történelem, ökomuzealitás, kultúratudomány. In: Forgó Géza (szerk.): Szirbik Miklós léptein…Tanulmányok Halmágyi Pál 60. születésnapjára. Makó, 2008. 169-173.; Algreen-Ussing, Gregers – Bek, Lise – Frandsen, Steen Bo – Hansen, Jens Schjerup (szerk.):Urban Space and Urban Conservation as an Aesthetic Problem. Lectures presented at the international conference in Rome 23rd-26th October 1997. Roma, 2000. (Analecta Romana Instituti Danici. Suppl., XXVII.)

9 Berkeszi István: A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története. Temesvár, 1900.; Geml József (szerk.): Temesvár szabad királyi város közállapotai az 1910. évben. Temesvár, 1910.; Márki Sándor: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. I-II. köt. Arad, 1892.

bábeli torony építői – soknyelvűség dolgában is megáll a hasonlat – körülbelül így szólottak:„Építsünk egy várost, mely egyfelől Romániát, másfelől Szerbiát érintse, keletről bolgárok határolják, nyugaton pedig örmények lakják: közepén legyen a németség mentsvára”.”[10]

A többnemzetiségű városban együtt élők identitásából fakadó történelmi versengést és dominanciaküzdelmet érzékelteti a tárcaíró:„… Magyarországra, a magyarságra ki gondolt volna akkor? Hisz naponta hivatalos hangon zengték el azt a csábdalt, hogy Magyarország volt, de nem lesz; hogy a Temeser Banatnak önállósága örökre biztosítva. Iskolákban előadták, hogy a temesváriak historikus büszkesége, a Hunyady-család oláh származású; hogy Corvin Mátyás, az igazságos, „Statthalter” volt Budán Habsburgi Frigyes német császár kegyelméből stb. A kinek még ez sem volt elég, annak megmutatták azt a szobrot a belváros közepén, a hol egy Szent György - féle alak lesújtja, lábbal tapodja a forradalmi hydrát. Az oszlop ma is megvan, de a hydrát eltávolították a talapzatról, mivel feltűnően hasonlított honvédhez. Attól tartottak ugyanis, hogy a temesváriak hazafias érzése mellett megeshetik az a csoda, hogy a „hydra” kerül csak egyszerre felől, a derék lovag pedig alól: ami nyilván úgy eshetnék meg, ha az egész oszlopot *fölfordítják!”* [11]

A mintaadó osztrák fővárost és Temesvárt, mint „kis Bécs”-et jellemzi Tábori Róbert: „Mikor a „Temeser Banat” néhány utopikus politikus agyában megszületett, metropolist akartak teremteni ennek az új „országnak”. Világos, hogy csak egy minta-úton indulhattak: Bécs módjára tervezték „Kis-Bécset”; a mint még itt-ott fennmaradt magyarfalók most is előszeretettel nevezik Temesvárt. Az akkori időkben az osztrák főváros különös alkotás volt: külvárosokkal, melyeket bástyák és sánczfalak választanak el a belvárostól; kaszárnyákkal, melyek körülgyürüzik a belvárost; primitiv csatornázás, élvezhetlen víz, rossz levegő, de sok, nagyon sok sétány, liget és fasor. Szakasztott ilyen lett az új Temesvár.”[12]

10 Tábori Róbert: i.m. 1890. 49.; vö.: Choay, Françoise: The Modern City. Planning in the 19th Century. New York, 1969.

11 Tábori Róbert: i.m. 1890. 49.; vö.: Szegedy-Maszák Mihály: On the Uses and Limits of Multiculturalism. In: Lee, Mabel – Hua, Meng (szerk.): Cultural Dialoge and Misreading. Sidney, 1997. 128-135.

12 Tábori Róbert: i.m. 1890. 49., vö.: Vajda György Mihály: Keletre nyílik Bécs kapuja. Közép Európa kulturális képeskönyve, 1740-1919. Bp., 1994.; Marjanucz László: Szeged és Temesvár. A Délvidék regionális centrumai. In: Történeti Tanulmányok. Studia Historica 8. Szerk.: Zombori István. Szeged, 2005. 5-21.

A temesvári városrészek egymáshoz való viszonyáról megtudjuk:„Sajátképen nem egy, hanem négy város, a melyet alig füzött egybe valami közös érdek. A kapocs nagyon laza volt az egyes városrészek között, mert a közeledésnek mindig útját állotta a sok bástya és sáncz.” Egy elbeszélői fordulattal Tábori Róbert egy vélhetően a városi folklórból származó temesvár-józsefvárosi adomát elevenít fel:„Valamint mutattak Budán adomába való embert, a ki még soha sem volt Pesten, úgy Temesvárnak is van egy specziális adomája annak jellemzésére, milyen volt a viszony az egyes városrészek közt alig nehány év előtt. Elmondom itt példaképen: Még nincs egy évtizede, hogy a belvárosban volt egy vendéglő, melyben a budai „Politische Greisler” mintájára a városi atyák előértekezletet szoktak sör- és pipaszó mellett tartani fontosabb városi ügyekben. Ide jött egy januári napon egy temesvár-*józsefkülvárosi* polgár is. Jelesen ízlett neki a Gambrinus itala, s már a negyedik kriglinél volt, mikor a belvárosban lakó komája izgatottan belép és melléje ül.

– Mi a baj, koma? – kérdi tőle a szokásos üdvözlések után.

– Hát nem tudod még? Gambetta ma éjjel meghalt.

A józsefvárosi spiszburger elgondolkozik, aztán így szól:

– Gambetta? Das muss a Fabriker sein! Den hab i net gekannt. (Gambetta? az csak gyárkülvárosi lehet, mert én nem ismertem.)”[13]

Tábori Róbert Temesvárral foglalkozó írásában a magyarosodás tizenkilencedik század végi állapotáról is tudósít. Megemlíti, sokan élnek a városban olyan jó magyar hazafiak, akik csak németül beszélnek, magyarul nem értenek:„Temesvár jelenleg a magyarosodás útján van. Az igaz, hogy még mindig német szóval hirdetik itt a magyar érzelmet az öregek ajkairól, de a fiatalok már Árpád nyelvén udvarolnak és vallanak egymásnak szerelmet. Az iskolákban a tannyelv a magyar, a hat és fél hónapra terjedő színházi saisonból négy és fél hónap jut a magyar szinészetnek, kettő a németnek; az utczákon legalább is annyiszor hallani a magyar szót, mint a románt, szerbet vagy bolgárt. De a városi közgyűléseken még mindig a német nyelv az uralkodó s ha buzgó városi atyák törni kezdik a magyar nyelvet, annak a veszély-

13 Tábori Róbert: i.m. 1890. 50.; Léon Gambetta 1838-ban született francia államférfi 1882. dec. 31-én halt meg. Vö.: Melot, Michel: L’icone démocratique – à propos des portraits de Gambetta. Médium, 2007. Jul.-Aug. - Sep., 39-59.; vö.: Reinach, Joseph: Léon Gambetta. Paris, 1884.; vö.: Gyáni Gábor: A városi mikroterek társadalomtörténete. Tér és Társadalom, 1990. 1. 1-15.

nek teszik ki magukat, hogy a többség nem érti meg őket. Úgy-e furcsa egy állapot? Nem hiszem, hogy volna még ország kerek e földön, a hol valaki jó hazafi hírébe keveredhetnék, *ha nem érti a honi nyelvet*: nálunk megáll ez az abnormitás, különösen a délvidéken. S a nevezetes a dologban az, hogy van itt mindennek daczára sok jó magyar hazafi, a ki nem ért egy szót sem magyarul." A vármegye közönsége és a magyarosodás összefüggésében Tábori kifejti:„Az a phalanx, mely évtizedek óta zárt sorokban tör útat a magyarosodásnak, először is „a vármegye közönsége". Értem ez alatt a vármegye hivatalnoki karát és számos a vidéken lakó, de megyei ügyekben gyakran beránduló földbirtokost. Csatlakozik ezekhez több fiatal ügyvéd, orvos, tanár és a papság. Különösen az utóbbi. Az itteni szemináriumból kikerülő fiatal papok kiváló buzgalommal terjesztik a magyarságot a délvidéken."[14]

A *Magyar Salon* szerkesztőihez írt tárcalevelében Tábori Róbert utal a nemzetiségi aspirációktól távolságot tartó magatartásra és említést tesz a temesvári „schwarz-gelb" katonai körökről:„Kiegészítésül még annyit, hogy e németbe ojtott magyaroknak köszönhető, ha Temesvár mindig távol tudta magát tartani a nemzetiségi aspirácziókról. Dakoromania, Nagy-Szerbia és Schulverein sokszor próbáltak itt szerencsét, de mindig kudarcz volt a vége. Megelégelték a temesváriak az önállóságot a „Temeser Banat" idejéből s *az óta* egész lélekkel csüngnek a közös hazán – a mely kollektiv fogalomba azonban néha a „közös birodalom" is beleértendő. Mert hiába, Temesvár katona-város. S ahol egy pár ezred gyalogság, tüzérség és lovasság tanyázik – csupa közös hadseregbeli: honvédség nincs itt - ott a politikai nézet is különféleképen van befolyásolva. Ámbár az itteni katonai körök dicséretére legyen mondva, hogy az utolsó két évtized alatt soha sem volt köztük észlelhető a legkisebb magyar-ellenesség. De a társadalmi életben még is erős nyomokat hagy a katonaság nagy száma. Német szinház nem állhatna fenn, ha nem volna a tiszti karban erős törzsközönsége. Sok családban gyorsabban menne végbe a magyarosodás átalakulási proczesszusa, ha nem fűzné rokoni kötelék tisztekhez, s ennek folytán nem volna abban a kényszerhelyzetben, hogy a német nyelvet és szellemet kultiválja. S végre is, a katonatiszt mindig jó „epouseur", a kinek kedvéért még a fiatal leányok is a „deutsche Culturt" magasztalják!"[15]

14 Tábori Róbert: i.m. 1890. 50.; vö.: Gyáni Gábor: Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén. Történelmi Szemle, 1999. 3-4. 387-403.

15 Tábori Róbert: i.m. 50.; vö.: Geml József (szerk.) i.m.1910.

A kultúra rétegeiről és a temesvári társadalmi életről írja Tábori :„A temesvári, különben sem túlságosan élénk társadalmi élet az által is megygyöngül, hogy egynél több mederben ágazik el. Vannak itt arisztokratikus és polgári körök, s végre olyanok, melyek a nemzetiségeké. Noha ezen körök közt soha sem megy annyira az elkülönítés, hogy egyáltalában nem érintkeznének, ez az érintkezés, a kulturális haladásnak gyakran nagy kárára, mégis csak fagyos. Néha a könyörület egy műve alkalmából lehull a válaszfal, s ilyenkor láthatni mit tehetnének a különféle körök egyesült erővel; de ha valaki ebből bátorságot merítene a határvonal átlépésére, felé dörögnék kicsinylő hangon: „Noli tangere…" Klubok, egyesületek, egyletek stb. nagy számmal vannak, de a mondott okból nem működhetnek nagy eredménynyel. Egyáltalában számok és statisztikai adatok dolgában nagyon jól állunk: Hol van például még egy vidéki város, a hol négy napilap (három német), négy társalgó kör, ennyi meg ennyi számu gyár, szálloda, kávéház stb. lelhető? Mégis, a legnagyobb számmal a kaszárnyák vannak képviselve…"[16]

Tábori Róbert egy szellemes fordulattal Temesvár-Józsefváros „kurucai"-ként mutatja be az itt élő németeket és a magyar nyelv tanulásában utal interregionális kapcsolataikra :„A mi Temesvár külalakját illeti, kedvező benyomást tesz az idegenre. A megérkezőt a pályaudvaron túl széles utcza fogadja, mely a Józsefkülvárosba vezeti. Itt laknak Temesvár kuruczai: – kár, hogy németek! – a kik minden ellen opponálnak, a mi felölről jön. Mikor azelőtt a német szót propagálták felül, ezek a nyakas burgerek Szegedre és Kecskemétre küldték gyermekeiket magyar szóra; most, hogy a magyar szót terjesztik, „jusztament" a németet dícsérik. De csak dícsérik és fiaikat mégis magyarul taníttatják."[17]

A tárcaíró érzékletes összképben érzékelteti a jellegzetes temesvári városképi elemeket és külön szól a délvidéki ősz hangulatáról:„Egy nagy és gyönyörű fasor vezet a belváros felé. Útközben azonban álljunk meg egy perczre és látogassunk el az úgynevezett majorokba. Két részre oszlanak: német és oláh majorokra. Szorgalmas nép lakja mind a kettőt, mely a világtól elvonulva, egy szép svájczi tehenet nem adna oda – hat diplomatáért. …Már messziről valami földemelkedést vesz észre a szem, melyet fák és cserjék erdeje borít. Ezek a temesvári sánczok, a mai hadá-

16 Tábori Róbert: i.m. 1890. 51.; vö.: Berkeszi István: i.m.1900.

17 Tábori Róbert: i.m. 1890. 51.

szat szempontjából értéktelen valami, melyet csak azért nem hordatnak le, mivel e munka nagyon sokba kerülne, régente azonban a délvidék refugiuma, a hova veszély idejében elmenekült a környék népe. Ódon bolthajtáson át jutunk a belvárosba, s az első épület, melylyel szemben állunk: *a magyar szinház.* …Jól van ez így! A kapu fölött, mely aeráris tulajdon, a feketesárga zászló leng, jobbról egy sétány, melynek kerítésfái feketesárgára vannak meszelve… ha nem vigasztalna az a tudat, hogy ebben a szinházban magyar a muzsa szava, azt kellene hinni, hogy még mindig a „Temeser Banat" idejét éljük, - a melynek czímét egy bús magyar egykor imigyen fordította le: *temesi bánat.* A belvárosban nem sok a látnivaló. Házak egymás tetején, szűkre szoruló utczák, roszsz kövezet és néhány ódon épület, melyeknek valami historikus emléke is akad. De kaszárnya az bőven van, s ezek gyürüzik körül a várost, mint az anakonda prédáját. Mindig attól tartok, hogy valamikor megöli a várost ez az ölelés. Ki a másik kapun! Üde levegő csap felénk, melyet nem ront el a kaszárnyaszag. A nagy liget terül el előttünk, Temesvárnak méltó büszkesége. S túl rajta a hangyaszorgalom, a munka fészke: a Gyárváros. Itt nyüzsög - sürög az élet. S ha Temesvárt rossz nyelvek „Kis- Bécsnek" keresztelték el, a Gyárváros több joggal érdemli a „Kis-Manchester" nevet."[18]

A tárca befejező részében Tábori Róbert a romantika poétikájának toposzaival lírai atmoszférikusságot teremt. Temesvár őszi hangulatát idézi:„A ki a Délvidékre utazik, nem kerülheti el Temesvárt. Tanácsolom neki, jőjjön őszkor. Ha itt egy őszi estét élvezett, kineveti a poétát, a ki a tavasz szépsége mellett száll síkra csengő rímekben. Üdébbet, fenségesbet a délvidéki ősznél alig képzelhetek. Mikor leszáll az éj és feljön a hold, a messze táj ezüstárban uszik, a fákban fény, a földön ragyogás, a magasban csillogás. Van itt éjféli délibáb, mert a hold a délvidéken a nappal vetélkedik a fantázia minden varázsművészetében."[19]

Méray-Horváth Károly: *Arad* című írásának megközelítésmódja és tematikai spektruma több ponton rokonságot mutat Tábori Róbert Temesvárt bemutató tárcájával. Méray-Horváth rövid bevezetésként Arad történelmét

18 Tábori Róbert: i.m. 1890. 51.

19 Tábori Róbert: i.m. 1890. 51.; vö.: Bednanics Gábor: A magyar főváros lírai megjelenítésmódjai. In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): A magyar irodalom történetei. 1800-tól 1919-ig. Bp., 2007. 583-597.

vázolja:„A forradalom előtt Arad még egy német kis város volt. (Arad históriáját 1002-ig viszik fel a történészek, mikortul kezdve is Orod szerepel, bár nem egészen ugyanazon helyt, hol a későbbi Arad épült, de alig 3000 lépésnyire tőle, a mai Glogovácz helyén. Az Orod név jelentéséről legvalószinűbb, hogy az a régi magyar *vár*, *oar*, *uar*, *ar*, *or* szónak felelt meg, a mi körülárkolt, erődített helyet jelentett, s ugyanazon szóképzésre alakult, mint *Várad*, *Uarad*, *Oarad*, *Orod*, *Arad* sőt épen az Erdély felől torkolló kijáratok elé eső három vár megkülömböztető elnevezésével is igazolják e feltevést, a mennyiben az egyik várt *Nagy*-Váradnak, a másikat (Váradnak) Aradnak, a harmadikat Temes-*várnak* nevezték el. E várakat a besenyők ellen tartogatták a magyarok. Az 1132-iki mészárló országgyűlés vak Béla király alatt Arad nevéhez füződik – 1242-ben és 1285-ben a tatárjárás pusztította Aradot, míg 1521-ben aztán a régi Orodot a török egészen elpusztította. A birtok - óriási terjedelemben – az orodi prépostsági káptalané volt 1554-ig, mikor a török ezt is megsemmisíté. Ekkor kezdett a török Orod előtt, a mai aradi ráczváros helyén várat építeni s ehez csatolják történetíróink a mai Arad keletkezését. 1699-ben a marosi katonai határőrség tanyája Arad; a határőrség nagyrészt ráczság volt, mely különvált a magyar és idetelepült német elemtől s közöttük folyton viszálykodás forrongott. A Rákóczy-forradalom alatt az aradi ráczság sok galibát okozott a kurucznak. Az 1848-49-iki Aradnak a szomorú történetét nem kell részleteznünk: a nagy tragédia utolsó felvonása október 6-án itt játszódott le, a tizenhárom vértanú halálával.) A délről felhuzódott ráczok, kik még Rákóczynak okoztak sok bajt, meg az oláhok, örmények, magyarok közt a német elem adta meg a város színét. Jóféle purgerek voltak ezek leginkább, - erősen töményítve a zsidók németségével – a kiknek az életmódjából ered a mai Arad társadalma, a mai polgárias tónus, ez az egymásra utaltságból kifolyó élénkség mindenben, gondolatokban, üzletben, közügyek apró-cseprő bajaiban, rokonszenv és ellenszenv elaprózottságában, úgy, hogy Arad ezek folytán ma sajátságosan egy egész más társasági konglomeráczió, mint bármely más vidéki város."[20]

A történeti-szociológiai megközelítésben jártas Méray-Horváth Károly bemutatja Arad társadalmát:„Itt nem a gentry volt a vezérlő elem, mely bizonyos széles modorban tünteti fel a magyar faj jó és rossz tu-

20 Méray-Horváth Károly: i.m. 1890. 13.; vö.: Simmel, Georg: A nagyváros és a szellemi élet. In: Uő.: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Össz., bev.: Somlai Péter. Ford.: Berényi Gábor. Bp., 1973., 543-560.

lajdonait s uralja az emberek összetömörülésében az apróbb jellemvonásokat, mik a szorosabb együttélésben a városi fajnak psychologiáját képezik. Itt a gentry sokkal újabb és sokkal idegenebb elem, nagyrészt a Szepességből, Sárosból jött ide, semhogy lényegesen hozzá tudott volna járulni ennek a városi typusnak az alakításához. De másrészt ez a városi nép mégis más szövetkezetű volt, mint a felsőmagyarországi német városi polgárság, mert jellegének megalakulása itt nem volt annyira egy fajnak a magába zárkózott érintkezésére utalva, hanem a mindenféle külön nemzetiségek egymásba bonyolódása bizonyos *cosmopolitikus* színezetet lehelt Aradra, elnyomva mindegyik fajnak a gyengeségeit s azt engedve leginkább kidomborodni mindegyikben, mi az életrevalósággal jár s ezzel egymást csiszolva fejlődött ki természetszerűleg az, hogy bárha Arad a vidéki nagyobb városok között legkevésbé mondható valamiképp typikus magyar városnak, mégis Arad a leghívebb kifejezője a *modern* Magyarország vidéki város-typusának."[21]

Méray-Horváth Károly a nemzetiségi keveredés, az identitás, a hazafiság, a magyarosodás kérdésköreit aradi társadalmi tapasztalatával szembesítve jellemzi:„Mert ebben a fajkeverékben az egyes elemek bár mennyire a saját nemzetiségük szerint húztak is külön, de azért talán épen itt, mihelyst a szélesebb értelemben vett *közös* fogalma, az állameszme került bármi részben elő, a lakosság összetartozandósága mégis a magyarban nyilvánult. Így történt a forradalom idejében, hogy az a domináló német purgerség, az egész zsidóság a leglelkesebb magyar érzelmű nép volt. Mikor a nemzetőrség alakításánál a törsgyökeres német hausherreket ki akarták a magyarok hagyni, azok egyike felugrott a tanácskozó asztalra és protestálva követelte, hogy tekintsék őket ép oly jó hazafiaknak. Sőt ugyanez a cosmopolitizált érzelem, mely inkább az államesztmét, mint a nemzeti hevet táplálja, még az akkor támadólag fellépett déli szerbek iránt is némileg hidegen hagyta az aradi ráczságot, legalább annyira, hogy megbénította ezekben a kitörőbb cselekvést. Az államesztméhez való czivilizált ragaszkodást látjuk Aradon azóta is. A mint az új Magyarország fellendült, a német polgárság is magyarosodott, a tökéletesen német zsidóság meg annyira, hogy nem is oly ritka dolog, hogy mig

21 Méray-Horváth Károly: i.m. 1890. 14.; vö.: Ady Endre: A város ellen. Budapesti Napló, 1907. aug. 6., U.ő.: Városos Magyarország. Világ, 1911. febr. 7. 4.; Schöpflin Aladár: A város. Nyugat, 1908. 7. 353-361.

az apák azelőtt csakis németül értettek, ma már a fiukat elküldik valamely német vidékre, hogy ragadjon rájuk egy kis német szó, annyira csakis magyarul tanult beszélni az ifjabb generáczió."[22]

Aradról, mint a tolerancia városáról beszél Méray-Horváth: „(…) ma Arad egészen magyar város, de a modern czivilizált értelemben, azaz mely nem türelmetlen, intoleráns az egyes fajok gyengesége, hibája iránt mint a törsgyökeres magyar helyek, hol mindjárt kész a csufondároskodás, gúny szóval a türelmetlenség a német, a zsidó, az oláh, a rácz iránt. Még az oláh elem, mely legmakacsabbul szivós és mint társadalmi tényező számot tesz, sem zavarja meg a lassú egybeolvadást, csak ne bizgassa őket senki."[23]

Az aradi nagyvilágias szellemről, a globalizációs jellegről, „a nagy nemzetközi civilizáció"-val való érintkezésről, a városi társaséletről, a városi társadalom rétegeiről írja Méray-Horváth Károly:„Szóval Arad ilyen viszonyok között annak a cosmopolita áramnak a medrében áll, mely a nyugati élénkebb czivilizácziónak a csatornája kelet felé, s mely feloldja az egyes nemzetek faji csökönyösségeit, hogy beleolvadjanak a haladás nagy nemzetközi czivilizácziójába; és ennek az áramnak a szellőjét érzi jótékonyan, kellemesen az idegen ha Aradra jő; érzi társaséletében, intelligencziájában, az eleven, nagyvilágias szellemben, a napi élet mozgalmában s különösen az üzleti forgalom élénkségében. A kulturának nyugatról jövő áramában Budapest-Bukarest közt Arad a legjelentékenyebb pont. A cosmopolita áram azzal az életmóddal egyesülten, mely a tevékeny polgári foglalkozással jár, a legerősebb megölője az arisztokracziának, a nevek nymbusának. Aradnak nincs is szereplő arisztokrácziája, s a kik szerepelnek is, csakis polgári foglalkozásuknál fogva birnak súlylyal. A földmívelő osztály amalgamizálódik a kereskedőnéppel, az iparos osztály a bürokrácziával, a szellemi munkás a realis foglalkozásúval, és előáll az a bizonyos városi demokráczia, mely a polgárságot akarja az arisztokracziához juttatni – épúgy mint a nagy városok demokrácziája. Aztán Arad gazdasági helyzete is olyan, hogy a legélénkebb városi életet fejti ki. Köröskörül a buja, bő termésü Alföld és a közelben a – fájdalom

22 Méray-Horváth Károly: i.m. 1890. 14.; vö.: Good, David F.: Financial Integration in the Nineteenth-Century Austria. Journal of Economic History, 1977. 4. 890-910.; Macartney, Carlile Aylmer: 1848 in the Habsburg Monarchy. European Studies Review, 1977. 3. 285-309.

23 Méray-Horváth Károly: i.m. 1890. 14.; vö.: Hitchings, Keith: Rumania, 1866-1947. Oxford, 1996.

ma már pusztuló – hires bortermő hegyalja, melynek legközvetlenebb kereskedelmi pontja Arad, a pénz-czirkuláció főere az egész Alföldről itt van, kilencz helybeli pénzintézet 111 millió összforgalommal dolgozik s az osztrák-magyar bank legnagyobb vidéki forgalma Aradon van. Az iparos testületnek 2000-nél több a tagja. A forgalom oly élénk, hogy az arad-csanád-körösvölgyi vasutat, mely már egész hálózat, ez teremtette meg s tartja oly virágzásban, hogy – a mi ritka dolog – a vasuti részvények igen szép osztalékot adnak. Ezekből a viszonyokból ered, hogy az idegen ma meglepetten úgy észleli, mikép daczára, hogy Arad lakosságának száma szerint csak a hatodik vidéki városa az országnak (39.000 lakosa van, Szeged, Szabadka, Debreczen, Pozsony, Kecskemét megelőzik) mégis van az aradi életben valami világvárosias."[24]

Az aradi polgár néhány életmódelemét, az urbanizáció tizenkilencedik század végi helyi folyamatát a tapasztalati alapú társadalomtudományban szakavatott Méray-Horváth Károly átfogóan, az Aradra utazó idegenek meglepetését rekonstruáló módon mutatja be:„Meglepi a város fokozatos fejlődést mutató építkezése, melyen látszik, hogy nem úgy hirtelen bujtatták a városszépítés köntösébe, hanem természetes folytonossággal fejlődött harmonikus építkezéssé az egész. Az új városrészen a Maros partja már-már egész palotasora a középületeknek, parkozott térséggel előttök. Meglepik a nyilvános helyiségek, melyeknek luxusa nem üt el az emberek nagyvárosias tonusától; meglepi szinháza, melynek közönsége a legkapósabb a vidéki szinigazgatók előtt; ha a kávéházban ujságot kér, négy aradi napilapot is tesznek eléje; ha betekint a város kimutatásaiba, meglepetten látja, mennyi iskola van; 16 tanintézet van Aradon, zenede is. Délelőtt egy egész kis börze zümmög az egyik kávéházban, mely a budapesti gabonatőzsdének főere. A szeszt plane jóformán Arad diktálja azokból a nagy gyár-kürtőkből, mik a főtér távlatában öt-hat helyt is meredeznek. A szarvasmarha-árakat is Arad hizlalói a leglényegesebben befolyásolják. Gőzmalmai pedig a liszt-üzletben tényezők. Telefon, lóvasut sem hiányzik, s most már a vízvezeték is készül."[25]

24 Méray-Horváth Károly: i.m. 1890. 15.; Beluszky Pál – Győri Róbert: „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés." Magyarország városhálózata a 20. század elején. Korall, 2003. 11-12. 199-238.; Szabó Pál Csaba: Városok és várostérképek a történelmi Magyarországon az 1900-as évek elején. Bp., 2005.

25 Méray-Horváth Károly: i.m. 1890. 15.

Az Aradot jellemző tárca záró részében összbenyomásait sűrítő írói optikájával a lényeges, előremutató jegyeket emeli ki Méray-Horváth Károly:„Ha tudakozódik a város adminisztrácziója felől, nem hall egyebet, mint hogy az mintaszerű. A vagyonosodás is meglehetősen nivellált; nincsen sok gazdag ember, de viszont a szegénység sem oly nagyszámú. És a mi legkellemesebben hat Aradon, hogy látja az ember, mikép itt minden a fejlődés, a haladásnak erősen az útján van. Maga a fekvése is Aradnak igen kedvező; tágan, szabadon épülhet a város. Széles utczák, befásított térségek, utczai fasorok előkelő várossá teszik Aradot. Látszik külömben, hogy Arad kiépülése, fejlődése nagy gond alatt áll."[26]

Végezetül, Méray-Horváth Károly a történeti szociálpszichológia vetületében, gender-elemeket tartalmazó röpke vázlatot készít az aradi nőkről:„És most végül Aradnak egyik hírességéről kell megemlékezni: Arad szép nőiről. Erről híre van Aradnak, hogy a nők milyen szépek. Ugylátszik ez a vér-, a fajkeverék hatása egyrészt, másrészt pedig onnan van, hogy Arad a keleti szépség-typusnak talán a legszélsőbb nyugoti telepe. Az oláh, örmény, zsidó szépség bizonyos szelidült árnyalattal tünik fel. Társaságilag is az élénk érintkezés folytán, mely az emberek között fenforog, eleven szellem fejlődött ki a szalonéletben, mely távolról sem parlagi s a nőknek megvan a főváros dandys társaságai fölött az az előnye, hogy Aradon csakugyan nem a dandy a nőtársaságok legelőkelőbb személye. Egyátalján ficsurkodás, gavalléria, dandység nem is nagyon grasszál az aradi fiatalságban s a társaság az embereket átlag mégis csak a szerint taksálja, a mik valósággal s nem a látszat, vagy név szerint."[27]

Tábori Róbert és Méray-Horváth Károly tárcája a tizenkilencedik század végi gazdasági fejlettségi szintet, a nagyvilágias versenyképességet, a jövőformáló dinamizmust, az interregionális távlatot érzékeltetve mutatja be.

26 Méray-Horváth Károly: i.m. 1890. 15.

27 Méray-Horváth Károly: i.m. 1890. 15.; Cactus Milriflor / Méray-Horváth Károly/: A dandy. Bp., 1887.; vö.: Gyáni Gábor: i.m. 1998.

Tér- és kultúrakutatás. Városmorfológia

A Temesvárra és Aradra vonatkozó történelmi vizsgálat integrált áttekintése során különböző mentális szcénákkal, az identitás eltérő területi leképeződéseivel találkozhatunk. Többnyelvűség és multikulturalitás: ezek többszörös kölcsönös determinációkban jutnak érvényre. Minden egyes együtt élő nemzetiségnek a hozzá tartozó nyelvi kultúrával külön világa van. Az értelmezés a másiktól eltérő, a sajátnak elismert nemzeti paradigma keretén belül mozog. Nem ritka jelenség, ugyanazt a történelmi időszakot az együttélő nemzetiségek a saját szempontjaik szerint, egymástól eltérően értelmezik. Ezeket az eltérő értelmezéseket érdemes együttesen, egymásra rétegzett módon összehasonlítani, szemlélni, elemezni és megérteni.[28] A történések fenomenológiájában az elkülönülő értelmezések ugyanarra a térre és időre vonatkozóan egymástól eltérő fejlődésű és fázisú történelmi-művelődési fedvényrétegeket (*Historical – Cultural – Overlay*) és horizontszerkezeteket képeznek.[29] A városemlékezetek térre vonatkozó textusait vizsgáló archeológia a különböző, egymásra rakódott, feltárható értelmezéseket, szövegeket, a tárgyi elemek köré csoportosítja, jellegük szerint elkülöníti, majd integratív térpoétikai módszerrel elemzi.[30] Ha a művelődési értékeket lokalizáló temesvári és aradi múlt mentális-kognitív térképein az egymástól eltérő nézőpontokból kibontakozó történeti térben tájékozódunk, akkor az együttélő nemzetiségek száma szerint legalább öt, de van, amikor esetenként tizenhat különböző optikára van szükségünk.[31] A művelődési-nemzetiségi megoszlásnak megfelelően különböző néző-

28 Vö.: Assmann, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Bp., 2004. 43-49.; N. Kovács Tímea: Kultúra-szöveg-reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány. Helikon, 1999. 4. 479- 493.

29 Assmann, Aleida: Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München, 1999.; Jauss, Hans Robert: Horizontszerkezet és dialogicitás . Ford.: Kulcsár-Szabó Zoltán. In: Jauss, Hans Robert: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok. Vál. szerk.: Kulcsár-Szabó Zoltán. Bp., 1997. 271-319.

30 Térpoétika c. tematikus szám. Helikon, 2010. 1-2.; vö.: Benoist, Jocelyn: Szakítás a történeti idealizmussal: fogalmaink újratérbeliesítése. Ford.: Takáts Ádám. In:Uő. (szerk.): A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században. Bp., 2004.

31 Vö.: Bodó Barna: A mi Temesvárunk. régi(j)óvilág, 2009. szept. 3.; Uő.: Temesvár (1687-1918) /kronológia/ uo., 5-10.; Hartog, François: Örökség és történelem: az örökség ideje. Ford.: Szekeres András: Regio, 2000. 4. 3-25.

pontokat tartalmazó szociotopográfiai térképek és történeti-kulturális térátlaszok a „Wachstumsphasenkarte", és a több nemzetiség együttélését reprezentáló kronológiák mintáját követve konstruálhatók.[32]

Történelmi síkon Temesvár és Arad és a hozzájuk tartozó vonzáskörök befogadástörténete a posztmonarchikus diskurzus vonatkoztatási rendszerében is értelmezhető. Az etnokulturális látványképződés képfelbontásának és beszédmódjának jellegét, az egykori osztrák-magyar sztereólátás és térmodell maradványait, az Osztrák-Magyar Monarchia centrális projekcióinak nyomelemeit tárolja a temesvári és aradi kulturális emlékezet.[33] A városfejlődési sajátosságok és párhuzamok a nyugat-európai mintákhoz viszonyítva tűnnek fel igazán. Temesvár és Arad önelvű városevolúciójában sok az egybeesés, de a részletekben jól láthatók az elkülönböződés történelmi törésvonalai.[34] A tizenkilencedik század végén polgárosult viselkedéskultúra jellemezte a két várost. Ebből a külső városképi környezetben sok minden megőrződött.

A hely, a város külső és belső arculatának kivetülését, a nemzeti narratíva szerint szóródó nézőpontok alapján elbeszélhető kaleidoszkópszerű látványt az átmeneti műfajú szöveg, a tárca, az esszé kitűnően képes közvetíteni. A tizenkilencedik század végi hangnem-novellák szövegképző struktúrájában és a művelődési tárcairodalomban a múlthordozó térpoétikai architektúráknak kitüntetett szerepe van. A forráselemzés során a tör-

32 Vö.: Szende Katalin: Magyarország városainak történeti atlasza. Részvétel egy európai kutatási programban. Műemlékvédelem, 2006. 4. 228-232.; Magocsi, Paul Robert: Historical Atlas of Central Europe. Washington D.C. 2002.; Seewann, Gerhard – Dippold, Péter (szerk.): Bibliographisches Handbuch der etnischen Gruppen Südosteuropas. I-II. München, 1997.; Bodó Barna (projektkoord.): Ghid cronologic pentru orasele bănăţene. Timisoara, 2007.; Bodó Barna (projektkoord.): Cronologie de istorie locală. Timisoara, Lugoj, Arad – România. Szeged, Békéscsaba, Gyula – Ungaria. Timisoara, 2009.; Kaser, Karl: Südosteuropäische Geschichte und Geschichtwissenschaft. Wien – Köln – Weimar, 2002.; Hannerz, Ulf: Transnational Connections. Culture, people, places. New York, 1996.;Trencsényi, Balázs – Kopeček, Michal (szerk.): Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770-1945). Texts and Commentaries. I-II. köt. Budapest-New York, 2006-2007. , Ua. III. köt.: Modernism – Creating Nation States. Szerk.: Kechriotis, Vangelis – Górny, Maciej. Bp.-New York, 2007.

33 Vö.: Szegedy-Maszák Mihály: „The Reevaluated" Past. The Memory of Dual Monarchy in Hungarian Literature. Hungarian Studies, 2009. 247-266. ; Németh G. Béla: Integritás, ideológia, irodalom. (Ideológia és irodalom néhány kérdése a kiegyezés után) In: Uő: i.m. 1981. 11-36.

34 Vö.. Schorske, Carl E.: The Idea of the City in European Thought: Voltaire to Spengler. In: Handlin, Oscar – Burchard, Johns (szerk.): The Historian and the City. Cambridge (Mass.) -London, 1963. 94-114.

ténelmi térben érvényes városi területre reflektálva bontakozik ki a régi utcákat, útvonalakat, sétányokat, városfalakat, városi övezeteket szegélyező épületeket, a jellegzetes iránypontokat bemutató szövegmozaikokból az „újraolvasható" város . Emlékrom-területek? A településszerkezetet kondicionáló társadalmi és történeti viszonyok organikus világában olvasni tudó értelmező számára a diszfunkciós városmozaikok megmutatkoznak. Sokszor nehéz eldönteni, az emlékromok létszintjén a romban a jelenbéli hiányt vagy inkább a múlt értéktelítettségét érzékeljük? A romantika poétikájában a rom az örök ideák eszmeisége felé átmutató jelértéket képviseli a magát emberléptékűként mutató városi táj szerves terében.[35]

A terület és kontextus vizsgálatánál az emlékezettörténeti rekonstrukciók esetében az arányosított viszonyítási pontokat és az értelmezési tartományt és az imágót felépítő tematikai sémát fontos megjelölni. A városimágó történeti-elemzési keretébe tartoznak a koreszmék, az értékrendek, az életmódelemek, a gazdasági-társadalmi karaktervonások, az épített és természeti környezet meghatározó jegyei. A többarcúságok és uralmi változások nyomon követése során, a tradíció mentális tagozódásának történelmi útját az integráló metaforák és a differenciáló szimbólumok jelvilága szegélyezi. Vallási, származási és kulturális kötelékek lazulnak, majd erősödnek, a kultúra rétegeinek egymásra épülését az interkulturalitás, az identitás, a gender, az idő- és téremlékezet és a Trianon utáni változás olvasatai befolyásolják. Az emlékezet szétesésével és utólagos sűrűsödésével számolhatunk.[36]

A kultúra textúráját sértő térfelosztások megszakításokat idéznek elő, a régebbi közösségek elvesztése, elfelejtése traumát okoz. Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódások* című munkájában olvasható, a nyelv szerepe az eltérő időpontokban keletkezett kulturális térelemek halmazában felértékelődik.[37] A többnyelvűségen alapuló múlt emlékeivel találkozunk. Temesvár és Arad dialogicitást hordozó kultúraközi térdimenziója többnemzetiségű,

35 Vö.: Neuber, Wolfgang: Die vergessene Stadt. Zum Verschwinden des Urbanen in der ars memorativa der Frühen Neuzeit. In: Berns, Jörg Jochen - Neuber, Wolfgang (szerk.):Seelenmaschinen .Gattungstraditionen, Funktionen und Leistungsgrenzen der Mnemotechniken vom späten Mittelalter bis zum Beginn der Moderne. Wien-Köln-Weimar, 2000. 91-105.

36 Berkes Tamás (szerk.): Keresztirányok. Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet. Bp., 2000.

37 Wittgenstein, Ludwig: Filozófiai vizsgálódások. Ford.: Neumer Katalin. Bp., 1992. 25.

többnyelvű.[38] Az Osztrák-Magyar Monarchia területén, Magyarországon a tizenkilencedik század végén a tradíciók, a nemzeti megújulási trendek és modernizációs törekvések közepette már a történelmi változások városmorfológiai karakterelemei is körvonalazódnak.[39]

38 Az interkulturalitásra vonatkozóan vö.: Angelli, Arduino: Trieste tra Austria e Italia. Veltro, 1977. 5-6. 526-531.; Kiss Gy. Csaba (szerk.): Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bp., 2004.

39 Vö.: Méray-Horváth Károly: i.m. 1890. 15.; vö.: Breisach, Ernst: i.m. 2004. 275-298.; Szegedy-Maszák Mihály: National and Comparativ Literature in the Age of Globalization. In: Yearbook of Comparative and General Literature, 52. 2005-2006. 79-88., Gyáni Gábor: Uses and misuses of public space in Budapest: 1873-1914. In: Bender, T. – Schorske, C. E. (szerk.): Budapest and New York. Studies in Metropolitan Transformation: 1870-1930. New York, 1994. 85-108.

M. PELESZ NELLI

Temesvár, mint kulturális és oktatási központ – Becker Vendel munkásságának tükrében

Temesvár – Újvidékkel és egy görög várossal – együtt 2021-ben Európa kulturális fővárosa lesz. A pályázatot jegyző egyesület egyik tagja kiemeli: „Temesvár hagyományosan arra hivatkozik, hogy ő egy multikulturális európai város, ami nyilván csak nyomaiban maradt meg, aki Temesváron él, az tudja, hogy sajnos ez nem a mindennapok velejárója, hanem inkább egy szép emlék, amire lehet és kell építeni. Viszont senkit sem az érdekel, hogy mi volt a múltban, hanem az, hogy mi van ma – mivel járul hozzá és mivel gazdagodik a város, a régió, a régión túl az ország, és az országon túl az Európai Unió többi tagállama. Nagyon fontos, hogy honnan indulsz, mit fogsz tenni és milyen örökséget hagysz magad után." [1]

Valóban, a kultúra sokszor tényleg csak vékony réteget érdekel, egyet kell értenünk azzal is, hogy a hangzatos multikulturalitás és európaiság nem mindig a mindennapok velejárója, mégis, fel kell tennünk a kérdést, valóban csak szép emlék – és az sem érdekel senkit – ami a múltban volt? Szerencsés módon maga az interjúalany adja meg a választ azzal, hogy kifejti: ez az, amire építeni lehet és kell, az, ahonnan indulunk, és ami kijelöli az oly fontos továbbhaladás irányát. Temesvár soknemzetiségű, soknyelvű múltja pedig különösen változatos és gazdag, vizsgálatra, töprengésre érdemes, kutatásra alkalmas.

Olyan eleven kulturális táj, egyben gazdasági régió és társadalmi olvasztótégely, amely a mindenütt jelen lévő pluralitás által érzékeny témákra, bizonytalan fogalmakra, konfliktusoktól terhelt jelenségekre irányítja

1 https://www.maszol.ro/index.php/kultura/70282-temesvar-2021-europa-kulturalis-f-varosa-magyar-szemmel/temesvar-2021-europa-kulturalis-f-varosa-magyar-szemmel/ [Utolsó letöltés: 2019-02-27]

a figyelmet. Sajátos, a kívülálló számára nehezen, vagy egyáltalán nem is érthető közép-európaiság mutatkozik itt meg, másutt nem is értelmezhető létmód és tudatállapot. Közép-európainak – és különösen temesvárinak – lenni ugyanis nem más, mint „problémává tenni, felülmúlni a magától értetődő világot, […] a felelősség szabad gyakorlása, nyitottság a dolgok iránt […]”[2]. Tulajdonképpen állandó igazságkeresés, önmagunk értelmezési kísérlete. Ez a semmi mással össze nem hasonlítható pluralitás nem érthető meg a múlt tanulmányozása nélkül, legyen az személyes és érzékeny, akár művészi indíttatású látásmód, vagy szikár és pontos tudományos vizsgálódás, a cél a régió összetettségének és összetartozásának megértése. A megértés kulcsa lehet azoknak a kulturális kölcsönhatásoknak a felfejtése, amelyek annyi vitát és harcot váltottak ki és váltanak ki ma is, és amelyek mégis nélkülözhetetlenek és teremtő erejűek a régi és a mai temesvári kultúra, mentalitás és értékek hiteles értelmezéséhez.

A város és a Délvidék története fordulatokban gazdag, hullámvölgyekkel, újrakezdésekkel tarkított. Az Anjouk idején fejlődésnek induló, virágzó várost a törökök 1552-ben elfoglalták, majd százötven évig megszállva tartották. Savoyai Jenő sikeres harcai után a tizennyolcadik század elején közvetlenül Bécsből irányították, különösen fontos hadászati, stratégiai okokból az immár önálló tartományt. A Temesi Bánság kormányzója Mercy gróf lett, aki megszervezte a terület újratelepítését. „Új honfoglalásra és gyarmatok szervezésére egyaránt emlékeztető jelenetek zajlottak le itt a 18. század során: ezrek és tízezrek érkeztek, németek, magyarok, itáliaiak, szerbek, franciák, csehek, románok, spanyolok, akiket, mint Amerika meghódítóit, a korlátlan lehetőségek vonzottak, az adómentesség, az ingyen juttatott földek, és a tiszta lappal indulás vágya. Hajókkal és társzekerekkel hosszú sorokban jöttek […] Temesvár […] várfalai között szabályos, kocka alakú utcasorok és terek, barokk házak, kaszárnyák, templomok épültek.”[3] A mocsárlecsapolások, folyószabályozások után a gazdaság fejlődésnek indult, a város szabályos ipari centrummá vált, gyakran illették „magyar Manchester” névvel, s a rendkívül sokszínű népesség pedig megtanult egymás mellett élni.

2 Losoncz Alpár szavait idézi Szőcs Krisztina. Szőcs Krisztina: A közép-európaiság és a közép-európai ember. In: Veress Károly (szerk.): Az interkulturalitás-interdiszciplináris megközelítésben. Kolozsvár, 2008. 260.

3 Muszatics Péter: Utazás Európa mélyére. Budapest, 2016. 79.

A kiegyezés után megkezdődött a monarchiabeli „aranykor", fellendülő gazdasággal, szecessziós palotákkal, színházzal, kávéházakkal és üzletekkel büszkélkedő belvárossal, sokszínű kulturális hagyománnyal, sajátos érintkezési formákkal, különösebb nemzetiségi ellentétek nélkül, olyan szolidaritást alakítva ki, amely még 1989-ben is, és talán még ma is hat. A világháborút követő szerb megszállás, majd román fennhatóság azonban egészen eltérő irányt szabott az addigi fejlődésnek, és az új honfoglalásként lezajlott román be- és német kitelepítések megváltoztatták a térség etnikai összetételét és ezzel kulturális arculatát is. Egy ideig Temesvár integrálta és asszimilálta is az új hatásokat, a huszadik századi történések azonban rávilágítanak a tényre, a sűrűn emlegetett „múlttal való szembenézés" igénye még ma is aktuális.

„A régió kis népeinek századokon át a múlt volt az egyetlen birtoka, s a hagyományőrzés a fennmaradás egyetlen eszköze".[4] Vizsgálatunk tárgya jelen tanulmányban a múltnak egy kis szelete, az „aranykor", az a dualista állam keretein belül kibontakozott gazdag kulturális, oktatási és tudományos élet, amely az ekkoriban szárba szökkenő és élénk gazdaság és művelődés nyomán olyan közös tapasztalatokat tudott kialakítani, amelyek a mai polgár számára sem érdektelenek ön- és kultúraértelmező folyamatai során.

A tájegység kultúrtörténeti értékeinek teljes számbavétele még ma sem valósult meg maradéktalanul, ez több tényezőnek köszönhető, amelyek közül a legmeghatározóbb az, hogy a Délvidék, annak részei és maga Temesvár is több történelmi-politikai szerveződés része, irányítási-hatalmi változások alanya volt.[5] Már maga a Délvidék fogalmának, és azon belül Temesvár helyzetének és szerepének meghatározása is problematikus: „a legkevésbé égtáji jellegű meghatározás, nagymértékben kapcsolódik a magyar államiság kárpát-medencei területi szerveződésének és történeti térstruktúrájának jellemzőihez. […] a Temes területe, elsősorban a Dunához szerveződik és a közvetlen dél-balkáni hatásirányok belépő területe […] gyorsan betagozódik […] a magyar hatalmi struktúrába […] de erőteljes

4 Szőcs Krisztina: i. m. 258.

5 A Délvidék modern kori történetéről lásd bővebben: Gulyás László: A Délvidék története. 2. köt. A török kiűzésétől Trianonig 1683-1920. Közép-európai Monográfiák, 6. köt. Szeged, 2012. ; Gulyás László: A Délvidék története. 3. köt. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-európai Monográfiák, 8. köt. Szeged, 2013.

balkáni kitettsége folyamatos népességi, szerkezeti változásokat eredményez".[6] A Délvidék szűkebb vagy tágabb értelmezéseinek, a különböző tér- és régióbeosztásoknak hosszas felsorolása és részletes bemutatása ehelyt nem lehet feladatunk, mindenesetre már maga a fogalomértelmezés nehézségének ténye is rávilágít azokra a lényeges nehézségekre, tudniillik a sajátos történelmi fejlődés rendkívül összetett voltára, vagy a közigazgatási átszervezések gyakoriságára[7], amelyek döntő hatással voltak a terület, azon belül Temesvár művelődéstörténeti életének (is) kutatására.

Elég csak például arra gondolnunk, hogy bár a legfontosabb bánsági kulturális intézményeknek az általunk vizsgált korszakban Temesvár adott otthont, az óriási kiterjedésű és népességű Torontál vármegye székhelye Nagybecskerek volt, később pedig ezek a városok két különböző állam fennhatósága alá kerültek, s a mai szerbiai Nagybecskerekkel kapcsolatos kutatások jóval kiterjedtebbé váltak az idők során, míg a ma Romániához tartozó Temesvár – magyar művelődéstörténeti – vizsgálata némi mellőzöttséget mutat még a huszonegyedik század elején is.[8] Pedig Temesvár kultúraszervező és művelődésirányító hatása, bizton állíthatjuk, méltatlanul merült feledésbe, és megkésve bár, de éppen a munkánk bevezetésében említett nagyszabású jövőbeli tervek miatt is, vizsgálatra és továbbgondolásra különösen érdemes.

A fent említettekből következik, hogy a Temesváron keletkezett, vagy a városhoz kapcsolódó, a művelődéstörténeti és egyéb jelenségeket értelmező művek – legyenek azok régiek vagy újak – fontos szerepet tölthetnek be nemcsak a város, hanem az egész Bánát művelődésének történeti vizsgálatában és értelmezési kísérleteiben. Temesvárnak a térségben betöltött különösen fontos szerepére már 1916-ban felhívta a figyelmet Becker Vendel, aki doktori értekezésének témájául választotta a város művelődéstörténeti „hatósféráját".[9]

Becker Vendel katolikus pap, a szegedi tanítóképző intézet igazgatója, címzetes apát, kanonok, pápai kamarás volt, aki maga is Temes várme-

6 Süli Zakar István – Csüllög Gábor: A Délvidék helye és szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In: Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, 2006. 252.

7 Gulyás László: A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, 2006. 55–68.

8 Németh Ferenc: A bánáti művelődéstörténeti kutatások sajátosságai és kihívásai a 21. század elején. Létünk 2015. 4. sz. 15-22.

9 Uo. 17.

gyében, annak is újaradi járásában, Németszentpéteren született 1878-ban, német nyelvű családba. Elemi iskolai tanulmányait szülőfalujában végezte, majd Temesváron, a katolikus főgimnáziumban érettségizett 1898-ban. Itt életre szóló jellem- és tudatformáló hatások érték, hiszen a „temesvári piarista főgimnázium nem egyszerűen az egymást követő nemzedékek tanulmányainak és érettségük több szempontú bizonyításának színhelye volt, az itt tanító tanárok keze alatt nevelődött, formálódott a Bánság mindenkori társadalmának meghatározó része." [10] Tanulmányait továbbra is a városban folytatta a hittudományi főiskola diákjaként. Ennek elvégzése után a budapesti egyetemen középiskolai hittanári oklevelet, később földrajz-történelem szakos középiskolai tanári és bölcsészettudományi doktori oklevelet szerzett. Az 1916-ban Szegeden nyomtatásban is megjelent diszszertációjának címe: *Temesvár kulturgeografiai hatása a Délvidékre.*[11]

Összefoglaló jellegű munkája számba veszi a korabeli tudományos kutatások számos eredményét, felhasznál magyar és német nyelvű földrajzi, szociológiai, történelmi, demográfiai témájú műveket, friss statisztikákat, adatokat, melyeket sikeresen képes szintetizálni és személyes tapasztalatai nyomán élettel megtölteni, és nemcsak pontosan, de színesen megfogalmazni, amely a mai olvasó számára is érdekessé varázsolja a művet. Egyfajta tablót készített, amely történeti földrajzi szempontok alapján bizonyítja Temesvár Délvidéken betöltött központi szerepét, és környezetére kifejtett döntő jelentőségű hatását.

A mű alapvetésében kifejti a város településre való alkalmas voltának bizonyítékait, majd vázolja történetét. Ezt követően részletesen érvel Temesvár központi jellege mellett: itt vannak ugyanis a fő egyházi és világi hivatalok, itt futnak össze a legfontosabb útvonalak, valamint a közelebbi és távolabbi településeket, Temesvár „hatósféráját" is bemutatja. A következő egységben a város hatását elemzi, részletesen kitér a népesedési és szellemi viszonyokra, a gazdasági életre, úgy, hogy ezek bemutatásakor komplex szempontrendszert érvényesít, amelynek része a nemzetiségi viszonyok vagy a tudományos élet aspektusainak figyelembevétele is. A mű tehát hatékonyan összegzi a városra vonatkozó korabeli ismereteket és adatokat, egységes keretbe foglalja azokat, így alkotva olyan tudományos

10 Both Ferenc: Ötven év a temesvári piarista gimnázium történetéből (1885–1935). Szerk. Sas Péter Budapest, 2015. 407.

11 Varga István – Oláh János: Becker Vendel élete és munkássága Gyula 1999. 8.

igényű, koherens szintézist, amely Temesvár első világháború előtti állapotát összefoglalóan képes ábrázolni, mintegy nagyszabású pillanatfelvételbe rögzíteni. A továbbiakban alaposabban górcső alá vesszük a szerző megállapításait, remélve, hogy a mű részletes vizsgálatával közelebb juthatunk ahhoz a sajátos hagyományhoz, magához a – pontosan soha nem meghatározható – „temesvári szellemhez", amely így vagy úgy, de a mai napig élő fogalom. Olyan fogalom, amely folytonos és rendszeres újragondolásával lehetővé teheti a letűnt hagyományhoz való erőtlen visszanyúlási kísérletek helyett a gyökerek aktív megújítását, élő szellemi tartalommal való megtöltését.

A mű tehát földrajzi jellemzéssel indít, bemutatja a vidék hegyeit, folyóit, tájegységeit, kőzeteit, időjárását, talajviszonyait. „A Délvidék eme természeti gazdagsága és kedvező klimatikus viszonyai miatt már korán kultivált terület és sok népet településre késztetett." [12]A településszerkezet ismertetését egészen a rómaiaktól kezdi, kiemelve a hadászati szempontú alapítások elsődlegességét, amelyek a török időkben is fontos szerepet játszottak. Az említett időszakban a nemzetiségi viszonyokban történt átalakulást hangsúlyos momentumnak tartja: előbb elnéptelenedett a terület, majd a művelés nélkül hagyott földeken a mocsaras, gyéren lakott vidék új betelepülői tűntek fel. „A délvidék magyar lakossága igy teljesen kipusztult s üresen hagyott falvait a Balkánról ide menekült, vagy a török által behozott szerbek és oláhok foglalták el." [13] 1725-ben az ország lakosságának mintegy 4%-a élt itt, míg a szerző legfrissebb adatai szerint már 10% tekintette otthonának a területet. Az 140%-os növekedés okait feltárva állapítja meg, a természetes szaporodáson túl a betelepülés szerepe a legkiemelkedőbb." Népfajok szerint beszivárogtak az ország különböző vidékeiről: magyarok, tótok, horvátok, oláhok, rutének; betelepitettek: németek, szerbek, bolgárok, csehek, franciák és spanyolok."[14] Itt még csak a különböző népek együttélésének kezdeteiről szól, majd a későbbiekben, a demográfiai fejezetben villantja fel az egyes nemzetiségek előtt álló lehetséges magatartási formákat: szeparáció, kontaktus, asszimiláció stb. Különösen érdekes lehet a betelepülés és együttélés jelenségeinek történeti szempontú vizsgálatából kiindulva egy olyan egybevetés, a hasonlóságok

12 Becker Vendel: Temesvár kulturgeografiai hatása a Délvidékre. Szeged, 1916. 6.
13 Becker Vendel: i. m. 7.
14 Becker Vendel: i. m. 9.

és különbségek feltárása azzal a szemünk előtt zajló folyamattal, amely például az újonnan formálódó olasz közösség alakulását jellemzi.[15]

A következő nagyobb egység témája már szűkebb, itt csak a városra koncentrál, illetve annak központi szerepére: „Mint vér a szívből, ugy áramlik szét az élet a Belvárosból, nemcsak a külvárosokba, hanem a messze vidékre is, mert Temesvár egyházi, katonai, ipari, kereskedelmi, közlekedési, pénzügyi, tanügyi szóval közgazdasági és szellemi tekintetben egyaránt, egy kiválóan kultivált nagy és gazdag vidéknek alkotja központját".[16] A különböző egyházi igazgatási egységek[17] és állami hivatalok és intézmények súlyát és nagyságrendjét mutatja be a házbérek, nyugdíjak, fizetések, fogyasztás stb. vizsgálatával, rámutat az ágazatnak a közvetlen igazgatási ügyek mellett közvetve az élelmezési és lakásviszonyokban betöltött jelentős szerepére is. A centrális szerep megalapozója mindenekelőtt azonban az útvonalak rendszere, ennek külön fejezetet szentel, hiszen az országos és keleti kereskedelmi utak összefutása, a vasúti hálózat kiépülése, a vízi utak használatát lehetővé tevő szabályozások, a távíró- és távbeszélő állomások forgalmának növekedése elsődleges oka és következménye egyben a város „gyors és rohamos fellendülésének".[18] Nemcsak a város, hanem szűkebb és tágabb környezete is profitál ebből, mivel különösen szoros kapcsolatban állnak. „Budapesten kívül Magyarországon nincsen város, mely tervszerüen kiépitett út- és vasuthálózatával ugy magához kötné vidékét, mint Temesvár. […] nemcsak a közvetlen szomszédságában fekvő községekkel, hanem a távolabb fekvő községekkel és városokkal is élénk összeköttetésben van."[19]

A demográfiai kérdések tárgyalásának alapját elsősorban a foglalkozási adatok szolgáltatják. Az egyes foglalkozási ágak tüzetes számbavétele során megállapítja, a gazdasági fellendülés nélkülözhetetlen tényezője a „temesvár-vidéki község emberfölöslege"[20], ennek pedig munkaerő-piaci és oktatási összefüggései egyaránt vannak. A városba beköltözők ugyanis nagy szerepet játszanak a város ipari- és kereskedelmi életének javításá-

15 Victor Neumann: Multiculturality and interculturality. The case of Timisoara. Budapest, 2007. 9.
16 Becker Vendel: i. m. 12.
17 Miklós Péter: A csanádi egyházmegye mint régiószervező tényező. Közép-európai Közlemények, 2018. 1. sz. 54–62.
18 Becker Vendel: i. m. 16.
19 Becker Vendel: i. m. 18.
20 Becker Vendel: i. m. 23.

ban, azzal, hogy a jövedelmezőnek tartott szaktudást igyekeznek elsajátítani és a gyakorlatban kamatoztatni. „A német gazda annyi gyermeket tart otthon a gazdaságban, ahánynak jövőjét biztosíthatja, a többit kereskedői, jövedelmező ipari és értelmiségi pályákra adja. A zsellérek és kisgazdák legtöbb gyermeküket ipari pályákra adják. […] Ujabban- éppen Temesvár iparostanoncainak kimutatása alapján- azt mondhatjuk, hogy a magyar és román nemzetiségü ifjuság már nagyobb tömegben keresi fel az ipari pályákat." Az örvendetes fellendülés miatt a városba áramló tömeg mellett azonban aggasztó tünetre hívja fel a figyelmet, amikor a kivándorlás nagymérvű növekedéséről szól, a jelenség okaként pedig egyértelműen a magasabb bérek reményét jelöli meg.

A városba áramló tömeg jelentős részét képezik a dolgozni vágyókon kívül a tanulni szándékozók is, hiszen Temesvár olyan város, amely lehetővé teszi az elemi oktatástól kezdve a középfokú oktatás különböző intézményeiben és az ipari, kereskedelmi szakoktatásban való részvételt is, nem beszélve a leányiskolákról vagy a felsőfokú hittudományi képzésről. A tanügyi statisztikák vizsgálatából kiindulva jut arra a megállapításra, hogy a pályaválasztásban, ezáltal az iskolák képzési profiljának kialakításában elsősorban munkaerő-piaci igények játszanak szerepet, különösen a városban tanuló nagyszámú vidéki fiatal preferenciái nyomán. A származási hely és jövedelmi viszonyok alapján felvett adatokat is értelmezi, eszerint „csak tehetősebb, vagyonosabb városok és községek ifjusága látogathatja Temesvár iskoláit. […] a vidék fokozatos vagyonosodása kétségkivül egyik főfeltétele a növekvő temesvári iskoláztatásnak".[21]

Az oktatási és kulturális élet kutatásakor a korban megkerülhetetlen körülmény a magyarosítás jelensége, ennek szintén külön egységet szentel. Hangsúlyozza az oktatás kiemelt szerepét a folyamatban: „a magyar kormányok népoktatási exponensei […] nem a régi nemzetietlen, hanem magyar nemzeti szellemben"[22] folytatják elődeik munkáját, amennyiben az „intenzív magyar nemzeti"[23], magyar tannyelvű oktatást szervezik. „Az utóbbi 10 év magyarosodási statisztikája mutatja legjobban, hogy a város magyar tannyelvű iskolái mily mértékben szolgálják a magyarosítás ügyét, karöltve a sajtóval és a színészettel." […] Temesvár magyarosodása elsősorban iskoláinak magyaroso-

21 Becker Vendel: i. m. 30.
22 Becker Vendel: i. m. 31.
23 Becker Vendel: i. m. 33.

dásával függ össze."[24] A magyar nemzeti szellem terjesztőiként részletesen bemutatja a korabeli helyi sajtótermékeket, összesen huszonhat lapot sorolva fel. Rámutat az egyház, a papság felelősségére az ügyben, de szól kulturális szervezetekről, vagy a katonaság beolvasztó hatásáról. Az első mégis az iskola, a tannyelv és persze a tanító. „Az iskolák magyar nemzeti szellemérő gondoskodnak a teljesen magyar érzelmü magyar állami tanitó, illetőleg római kath. tanitónő- és óvónőképzők melyek a magyar nemzeti népnevelés apostolait küldik a Délvidék iskoláiba."[25]

A magyarosítás térnyerésével kapcsolatban rendkívüli optimizmusról tesz tanúbizonyságot: „Ha a magyarosodás ügye azokban az arányokban halad előre a jövőben is, mint eddig, ugy Temesvár 30 év mulva mint a magyar nemzeti szellem és kultúra metropólisa fokozottabb mértékben gyakorol magyarositó hatást környékére magyar nemzeti szellemével, iskoláival, konviktusaival és egyéb intézményeivel."[26] Ugyanakkor némi bizonytalanság is érezhető a szavaiból a magyarság jövőjét illetően, hiszen minden erőfeszítés ellenére – a fent említett, kulcsfontosságú faktoroknak köszönhetően- a nyelvében, kultúrájában, anyagi lehetőségeiben gyarapodó vetélytárs (ak) átírhatják a fényesnek hitt magyar jövőt. „A horvát, tót, cseh és bolgár népek kevés számu telepeikkel olyan sorsra jutnak, mint amilyenen a Délvidék francia telepesei már átestek: beleolvadnak az erősebb népfajba. A szerb is évtizedről évtizedre veszti a tért, melyet eddig birt. Csak három fajnép versenyez erősen: a magyar, német és román. De a német – ugylátszik – föladja a küzdelmet a magyarral szemben, mert belátja, hogy elszigeteltségében ugy sem érvényesitheti kulturáját a nálánál hatalmasabb nemzetiséggel szemben. […] Végeredményben tehát két nemzetiség marad a küzdőtéren: a magyar és a román. A kettő közül a kulturailag és gazdaságilag erősebb fog győzni. Ezidő szerint mintha a magyar volna előnyben különösen Temesben és Torontálban. […] a kulturailag emeltebb, gazdaságilag megerősödött románság, mely a hazai röghöz és nemzetiségi intézményekhez (iskola, román nyelv) oly szivósan ragaszkodik, versenyképes ellenfele lesz a magyarságnak, ha ennek és a német elem kivándorlása után elfoglalhatja Temes és Torontál termékeny lapályait."[27]

24 Becker Vendel: i. m. 33.
25 Becker Vendel: i. m. 38.
26 Becker Vendel: i. m. 34.
27 Becker Vendel: i. m. 39.

Ha a Délvidék etnikai struktúrájának statisztikai adataiból indulunk ki, meg kell állapítanunk, hogy a szerző helyesen értelmezte a népesedési folyamatok zömét, hiszen például felhívta a figyelmet a nagyarányú kivándorlásra, alátámasztva ezzel azokat az adatokat, amelyek bizonyítják, hogy 1910 és 1921 között a lakosság száma nem nőtt a területen. A magyarosítással kapcsolatos optimizmusa viszont nem helytálló, amennyiben tény, hogy a magyar anyanyelvű népesség száma és aránya a korszakban folyamatosan csökkent. Érdekes tény azonban – Becker műve írásakor még nem tudhatott ezekről –, hogy mind az első világháborút övező demográfiai folyamatok, a magyarok nagyarányú kivándorlása, különböző délszláv nemzetiségek bevándorlása sem változtatta meg a terület alapvető etnikai jellemzőit. A sokféle egyéb (német, szlovák, román, ruszin stb.) nemzetiség dominanciája és a magyar anyanyelvű népesség többsége még az 1921. évi adatokból is kimutatható.[28] Csak a huszadik század második felének történései rajzolják majd át nyomatékosabban a táj etnikai térképét.

A szerző szerint az oktatás után a tudományos élet élénksége bizonyítja legjobban a város kultúraszervező erejét, mely leginkább gazdag egyesületi életének bemutatásával követhető nyomon. Méltatja a már 1862-ben megalakult Délmagyarországi Tanító Egyesületet, és folyóiratát, a *Délvidéki Tanügy*et, melynek mintegy háromezer olvasója volt. Az 1899-ben alakult Országos Középiskolai Tanár Egyesület Temesvári Köre tevékenysége, valamint az előbbiek kezdeményezéséből létrejött Temesvári Szabad Lyceum tagjainak kutatásai, az általuk szervezett előadások nemcsak a helybeliek, de a verseci, lugosi vagy fehértemplomi „intelligens középosztály" érdeklődésére is számot tartott. [29] Az említetteken kívül kiemeli még a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat eredményeit, amelyeket a *Történelmi és régészeti Értesítő* hasábjain tesznek közzé rendszeresen. Méltatja a Délmagyarországi Természettudományi Társulat munkáját, az általuk létrehozott gyűjteményeket, kutatásaikat, adatgyűjtéseiket, felolvasó estjeiket. A néprajzi jellegű ismeretek gyűjtésében és tudományos feldolgozásában éppúgy, mint kirándulások szervezésében pedig a Délvidéki Kárpát-egyesület jeleskedett. A felsoroltakon kívül még számos egyesület működött a városban a gazdasági érdekvédelem szervezeteitől kezdve a sportegyesü-

28 Központi Statisztikai Hivatal: A Délvidék Településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai. 1880-1941. Szerk. Kepecs József. Budapest, 1998. 21.

29 Becker Vendel: i. m. 40.

letekig, az azonban közös bennük, hogy fontos szerepet játszottak a lokális öntudat erősítésében, a regionális identitás szervezésében. Sokatmondóak az elnevezések: „délmagyarországi", „délvidéki". Jellemzően nem megyehatárokban, sokkal inkább régióban gondolkodva helyezte el magát a korabeli kollektív öntudat, a „nemzeti diskurzusba illesztett lokális reprezentáció"[30], létrehozva ezzel a ma is, a régiók Európája keretein belül továbbélő és megújuló regionális identitást.

Becker a szellemi kapcsolatnál még élénkebbnek tartja a Temesvár és vidéke közt fennálló gazdasági kapcsolatot. „Különösen figyelemre méltó annak ipara és kereskedelme, melyekkel döntő befolyást gyakorol a Délvidékre." A város szűkebb és tágabb környezete alapvetően mezőgazdasági jellegű, ezért is különösen jelentős a város ipara és kereskedelme. A gazdasági fellendülés jelei valóban sok területen manifesztálódtak. „A Délvidék az első világháború előtt nem alaptalanul fonódott össze a gondtalan jóléttel, a gazdagsággal. Földje valóban dúsan termett, búzája, lovai messze földön a mulatós, joviális, gazdag földesúr, a magyar nábob képzetét idézték fel."[31] Becker fontosnak tartja a mezőgazdaságot, de annak innovatív és intenzív formáit emeli ki: például a híres Mühle cég kertészetét, ahol amerikai paradicsom- és dinnyefajtákat, különleges rózsafajokat termesztettek nagy sikerrel.

A temesvári szellem, a soknemzetiségű világ ebben a szférában is tetten érhető. A szerző fontosnak tartja feljegyezni a helybeliek jellemző növénytermesztési szokásait. „A kultúra alacsonyabb fokán álló, román ajku lakosok a kertészet legtöbb ágát nagyon kezdetlegesen müvelik. Miért is román vidékeken a cég forgalma jóval kisebb, mint a németek lakta községekben és városokban. A magyar lakosok általában többet költenek disznövények beszerzésére, míg a németek inkább haszonnövényeket vásárolnak nagyobbszámban."[32]Az állattenyésztés ugyan kevésbé jelentős, de jó példával szolgál a szeszgyártási hulladékokkal folytatott marhahizlalás megvalósítása a modern eredményeket megismerni, önmagát képezni kívánó gazdák előtt.

Becker a kisbirtokos réteg gazdasági szakismereteinek fejlesztését mindenekelőtt a magától értetődő gazdasági haszon miatt tartotta fontosnak, de korántsem csak ezért. Német nyelvű családba született ugyan, de ahogy mű-

30 Balla Loránd: Temesvár egyesületei a dualizmus korában, különös tekintettel a regionális identitást előmozdító egyesületekre. Budapest, 2017. 226.

31 A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió és kisebbség. Budapest, 2004. 17.

32 Becker Vendel: i. m. 46.

vében sokhelyütt, e témával kapcsolatban is a magyar nemzeti szellem terjesztéséért lelkesedik. Utóbbi segítésében pedig hathatós szerepet játszott az a Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesülete, amelyik gazdakörein, téli továbbképző iskoláin, tanfolyamain, vándorgyűlésein keresztül nemcsak megóvta a falusi ifjúságot a „téli estéken való duhajkodástól", hanem „áldásos működésének kell tulajdonítanunk, hogy délvidéki németjeink oly tömegesen és általános lelkesedéssel karolják fel a magyar nemzeti állam eszméjét, maguk megragadnak minden eszközt, hogy gyermekeiket a magyar állam szeretetére neveljék, velük az állam nyelvét elsajátíttassák és megszerettessék."[33]

Ugyanakkor éppen a német nyelv jelenlétét nevezi meg az egyik legfontosabb tényezőnek a fokozott gyáralapítási kedv magyarázatakor, hiszen a kedvező földrajzi fekvés, vagy a szükséges nyersanyag és munkaerő rendelkezésre állása mellett a német vállalkozóknak előbbi is fontos szempont. A temesvári gyártmányok messzi földre eljutnak, Magyarországra, a Balkán államaiba, de Európa más országaiba, sőt még Amerikába is. A mű részletesen és pontosan bemutatja a helybeli cégeket, az általuk gyártott iparcikkeket, és nem felejti el a kisiparosokat sem, rávilágítva a minőségi munkájuk mögött rejlő szaktudás fontosságára. A kereskedelmi élet tárgyalása során a régi és a mai vásárok jellemzésekor nem mulasztja el a „babylon nyelvkeverék" továbbélését megemlíteni. Sorra veszi az egyes kereskedelmi ágakat, bemutatja statisztikáikat, majd levonja a végső következtetést. Meglátása szerint a város a nagy tömegű iparcikkek előállításában és kereskedelmében éppúgy domináns szerepet játszik, mint a specializált termékek esetében. Összességében fejlett és nagyszabású gazdasági életet ábrázol és gyarapodó, pozitív jövőképet vetít előre. A szakirodalom általában egyetért Becker megállapításainak zömével, ám az újabb kutatások azt is kimutatták, annak ellenére, hogy bizonyos termékek és technológiai újítások terén valóban kiemelkedő volt a terület teljesítménye, a fejlettség mégsem volt olyan mélyreható, és olyan nagymérvű, amint azt addig gondolhattuk.[34]

A mű zárásaként a lehetőségeket veszi számba a szerző: úgy gondolja, az éppen zajló háború során a monarchia „kiigazithatja köztudomásúan rossz határait és ezzel együtt hathatósan teljesitheti közvetitő szerepét Északnyugat és Délkelet között."[35] Optimizmusa azonban nem egyértel-

33 Becker Vendel: i. m. 48.
34 Kókai Sándor: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, 2006. 150.
35 Becker Vendel: i. m. 71.

mű. „Bár a háboru teremtette uj helyzet jogos reményeket táplál Temesvárban, egyben – mintha aggodalomra adna okot.” Az aggodalom fő okát pedig a népesedési viszonyok átalakulásában jelöli meg. Maga a város, amint azt korábban bemutatta, ilyen vagy olyan okokból beköltözők hadát fogadta be, a vidék demográfiai folyamatai azonban eltérő képet mutattak. „[…] a járások sanguinikus szerb és nagyigényü német lakossága, mely megszokott kényelmét félti a sok gyermektől és az elszegényedéstől fél, fogy, míg a kevés igényü oláh lakósság számaránya […] növekedést mutat.”[36] Mindez gazdasági összefüggéseket is felvet. „[…] a silányabb kereseti forrásokkal rendelkező tanulatlan és sokszor renyhe oláh nép fizetésképtelensége miatt kell községi pótadóját felemelni, míg a jó termőfölddel biró értelmes és szorgalmas németek pontosan befizetik adójukat. […] Ez a kétségtelen tény arra utalja Temesvárt, hogy vidékének közgazdasági és kulturális vezetője legyen.”[37]

A nagy kérdés azonban az, „Milyen hatással lesz a háború a nemzetiségek magatartására?” […] Megtartja-e Temesvár döntő befolyását közgazdasági és kulturális tekintetben a háború után is?”[38] Becker természetesen nem ismerhette a választ, mi azonban már tudjuk, hogy a gazdaságilag és kulturálisan megerősödött románság képes volt megteremteni azt az új államot, amelynek keretein belül Temesvár akkor is, és most is vezető szerepet tölt be, és amely keretein belül a helyüket kereső nemzetiségek tevékeny szerepet játszottak a város legújabbkori arculatának megformálásában. A „temesvári szellem” a sokszínűség és soknemzetiségű, soknyelvű együttélés esszenciális manifesztációja, ahol a kulcs a párbeszéd, a nyitott diskurzus, keretein belül ki- és elmondható minden, ami szükséges a jövőbeli sikerekhez. Hertha Müller szerint elmondani csak akkor lehet valamit, ha le is tesszük a terhét annak, amit elmondunk. Az évszázadok alatt felhalmozódott közös terhek feloldásának egyik eleme lehet akár a kulturális fővárosi projekt, amely lehetőséget adhat Temesvár múltbeli és jelenkori kulturális értékeinek vizsgálatára és sok szempontú értékelésére. A jövő nyitott bármely eshetőségre – hiszen Becker Vendel munkájának zárószavaival élve – „Isten kezében van!”[39]

36 Becker Vendel: i. m. 74.
37 Uo.
38 Becker Vendel: i. m. 75.
39 Becker Vendel: i. m. 76.

OLASZ LAJOS

A nemzetiségi viszonyok alakulása a Dél-Alföldön a Horthy-korszakban

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés jelentős változást idézett elő a Magyar Királyság nemzetiségi összetételében. Az új határok az ország korábbi területének 67%-át, lakosságának 58%-át elvágták. Míg a háború előtt a nem magyar anyanyelvűek aránya 46% körül alakult, a többségében nemzetiségek lakta régiók elcsatolása nyomán, 1920-ban ez 10%-ra csökkent. A háború végén nagyarányú, kétirányú etnikai migráció bontakozott ki. Az utódállamokhoz került területekről 426 000 elüldözött, kiutasított, menekült magyar települt át Magyarországra (bár közülük menekültként csak 350 000 fő regisztrál). Nagy méreteket öltött a magyarországi nemzetiségi lakosság gazdasági okokból vagy politikai propaganda hatására történő kivándorlása is. A trianoni békeszerződés az ország egész lakosságára, valamennyi nemzeti közösségre súlyos következményekkel járt. Szétszakította a fennálló szerves gazdasági és társadalmi struktúrákat, kulturális kapcsolatokat. Komoly gazdasági problémákat, megélhetési gondokat okozott, különösen az új határok közelében élő lakosság számára. Elszakította a kisebbségeket a korábbi kulturális központjaiktól, és megnehezítette a kapcsolattartást az utódállamokban élő nemzetrészekkel.[1]

Mindezek a hatások a Dél-Alföld vonatkozásában is jelentkeztek. A mai Bács-Kiskun, Csongrád és Békés megyét, az egykori Bács-Bodrog, Csongrád, Csanád-Arad-Torontál, Békés megyét és Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye déli járásait, valamint Szeged, Kecskemét és Hódmezővásárhely thj. városokat magában foglaló tájegység a 20. század elején még jelentős

1 Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. In. Zombori István (szerk.): A szerbek Magyarországon. Szeged, 1991. (11–49). 45.; Kocsis Károly: A magyar etnikai térszerkezet változásai a honfoglalástól napjainkig. Tér és Társadalom, 10. évf. (1996) 1. sz. (79–94), 88.

etnikai tömböknek adott otthont. Az 1920-as népszámlálás tanúsága szerint a nemzetiségek arányszáma az országos 10%-hoz képest a Dél-Alföldön 15% körül alakult. Ebben a régióban élt a magyarországi románok 55%-a, a szlovákok 53%-a, a szerbek 45%-a, a németek 15%-a, a horvátok és egyéb velük rokon délszláv etnikum 22%-a. A Balkán különböző körzeteiből bevándorolt, más-más dialektust beszélő és egyedi kulturális hagyománnyal rendelkező bunyevác, sokác, illír csoportokat, eredetük alapján alapvetően horvátnak tekintették.[2]

A Monarchia szétesése, az antant és a vele szövetséges haderők magyar területre érkezése nyomán 1918 és 1920 között nem volt szigorú határőrizet, így folyamatos migráció zajlott, a különböző fennhatóság alatt álló területeken, mindkét irányban. A politikai bizonytalanság, a határok rendezetlensége, a forradalmak alatti német autonómiatervek nyomán is felerősödő nemzeti identitástudat hatására, illetve a szerb és a román haderő megjelenése következtében Erdélyből és a Délvidékről nagyobb számban érkeztek németek a magyar kézben lévő országrészekbe. Az átköltözők elsősorban értelmiségiek, tisztviselők, iparosok és kereskedők voltak, de előfordult közöttük módosabb birtokos is. Jelentős részük a területi kérdések tisztázódása és az utódállamoknak a németség iránti viszonylag kedvező kisebbségpolitikája nyomán visszatért korábbi lakóhelyére, sokan azonban a trianoni Magyarországon maradtak.[3]

Az Alföld déli sávját, a Bajától a Tisza–Maros-szögéig terjedő területet 1919-ben szerb csapatok, a Tiszántúlt pedig román erők szállták meg. Ez a térségben élő szerb és román lakosság körében azt a reményt keltette, hogy a békekonferencián majd ezek a részek is elcsatolásra kerülnek. Voltak, akik kifejezetten exponálták magukat ezen elképzelés mellett. A Tisza–Maros-szögi szerbség képviseletében 1919-ben 3 tagú küldöttség indult Párizsba, köztük a szőregi és a deszki plébános, hogy a területnek a délszláv állammal való egyesítését kérje. Amikor Trianonban más döntés született, újabb népes delegáció indult Belgrádba, ahol személyesen Alekszandar régenstől kérték, hogy Belgrád tegyen politikai lépéseket a

2 Az 1941. évi népszámlálás. 3/a. rész. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Budapest, 1983. 14, 23, 30.; Az 1920. évi népszámlálás. 5. rész. Részletes demográfia. Budapest, 1928. 50–51.

3 Szarka László: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Budapest, 1998. 228.

terület elcsatolása érdekében. A román erők 1920-as, illetve a szerb csapatok 1921-es távozásukig komoly agitációt fejtettek ki a helyi nemzetiségi lakosság körében, kitelepülésre buzdítva az embereket. A szerbek kivonulásakor egyedül Szőregről 150 szerb család költözött el.[4]

A román csapatok távozásakor a román kisebbség egyébként is kisszámú értelmiségének csaknem minden tagja, tanítók, papok, tisztviselők áttelepültek Romániába. A magyarországi 18 román ortodox parókián csak 3 lelkész maradt (számuk 1928-ban is csupán 5 fő volt), a 16 görög katolikus parókián szintén csak 3 lelkész állt rendelkezésre. Ennek hatására megnőtt a baptista felekezethez csatlakozó románok száma. Nem volt elegendő pedagógus a román tannyelvű iskolák működtetéséhez. Békés megyében 3 iskola szüntette be a tanítást, mert nem sikerült tanítót szerződtetni. Értelmiség hiányában a kulturális intézményrendszer beszűkülő működése mellett a kisebbség összefogása, az identitástudat erősítése, a hagyományápolás és a társadalmi törekvések eredményes képviselete is komoly nehézségekbe ütközött.[5]

A békeszerződés lehetővé tette, hogy a volt Osztrák-Magyar Monarchia állampolgárai optáljanak, eldönthessék, melyik utódállamban kívánnak élni. A dél-alföldi szerb lakosság viszonylag nagyobb, a szlovákok, románok kisebb számban jelentkeztek optánsnak. Ezt elsősorban a gazdasági nehézségek motiválták. A helyi lakosság többsége kisbirtokos paraszt vagy mezőgazdasági munkás volt, akik már a háború előtt is komoly megélhetési gondokkal küzdöttek. A háború, a forradalmak és a megszállás, illetve a nagyobb városok, ipari és piacközpontok elcsatolása csak fokozta a gazdasági nehézségeket. A termőterület kis részét érintő Nagyatádi-féle földreform a szegényebb rétegek csak egy része számára kínált lehetőséget. A csehszlovák és szerb állami szervek, és valamivel kisebb mértékben a románok is, komoly propagandát fejtettek ki, hogy optálásra bíztassák a Dél-Alföld nemzetiségi lakosait. Földet, hivatalt, a korábbinál jobb megélhetést ígértek az áttelepülőknek. Magyar részéről érezhető bizalmatlanság nyilvánult meg a kisebbségekkel szemben, és

4 Rádity Velimir – Gyukin György: A deszki szerbség története. In: Hegyi András (szerk.): Deszk története és néprajza. Szeged – Deszk, 1984. (525–550), 536–539.; Oltvai Ferenc: A Csongrád vármegyei szerb optánsok ügye (1922–1930). In. Zombori István (szerk.): A szerbek Magyarországon. Szeged, 1991. (137–198), 139–140.

5 Petrusán György – Martyin Emília – Kozma Mihály: A magyarországi románok. Budapest, 2000. 13.

több olyan intézkedésre került sor, amely tovább nehezítette a nemzetiségi lakosság helyzetét.[6]

Az áttelepülés fő hulláma 1921 és 1927 között zajlott. A kivándorlásban a Tisza–Maros-szögi és Csanád-Arad-Torontál megyei szerb lakosság járt az élen, a román, szlovák, vagy horvát távozás mértéke lényegesen kisebb volt. Csanád-Arad-Torontál területéről mintegy 900 szerb család, (4300 fő) jelentkezett optálásra (köztük Battonyáról 275, Újszentiványról 244, Szőregről 235, Deszkről 228 család). Újszentivánon 1920 és 1930 között a szerbek aránya 43%-ról 12%-ra, Szőregen 24%-ról 5%-ra, Magyarcsanádon 20%-ról 10%-ra esett, miközben ez utóbbi településen a románok aránya 48%-ról csak 40%-ra csökkent.[7] Az 1920-as évek konszolidációja gazdasági, társadalmi viszonyok stabilizálódása nyomán, illetve a szerbiai nehézségek közismertté válásával mintegy 100 optáns család megpróbált visszatérni. A magyar hatóságok azonban csak ritkán adtak erre engedélyt. Ilyen ügyekben rendszerint a helyi szervek állásfoglalása döntött, melyek a munkalehetőségeket, illetve a magyarság arányának növelését szem előtt tartva általában nem támogatták az optánsok visszafogadását.[8]

A kivándorlás az első években a legszegényebb rétegeket érintette, illetve a tisztviselő és értelmiségi köröket. Az optálásra való mozgósításban és annak megszervezésében a helyi értelmiség, a tanítók és lelkészek vezető szerepet játszottak. A tisztviselők és az intelligencia kivándorlását az erős nemzeti öntudat mellett általában az is motiválta, hogy az új államok új, megbízható hivatalnok réteget kívántak alkalmazni, a korábbi (jelentős részben magyar és német) helyett. Az iskolázott vagy közigazgatási tapasztalattal rendelkezők számára ez széles egzisztenciális lehetőséget nyitott az utódállamokban. A kitelepülő agrárnépesség viszont, különösen a délszláv állam, illetve Románia esetében gyakran csalódott, mert nem olyan körülmények fogadták, mint amit ígértek neki. Az utódállamok súlyos gazdasági gondokkal küzdöttek, és az új közigazgatás kiépítése is számos problémát vetett fel. A határok közelében a főként magyarok és németek rovására végrehajtott földreformok nem biztosítottak elegendő területet a telepesek részére, az ország belsejében

6 Hegyi András – Székely Lajos: Szőreg az ellenforradalmi korszakban. In: Hegyi András (szerk.): Szőreg és népe. Szeged, 1977. (153–210), 179–180.

7 Oltvai: A Csongrád vármegyei szerb optánsok ügye, 145., 157., 161–162., 167–168.

8 Miklós Péter: Újszentiván lakosságának etnikai és felekezeti viszonyainak változásai. Közép-Európai Közlemények, 3. évf. (2010) 2. sz. (63–69), 66–67.; A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, 2004. 26.

pedig számukra idegen gazdasági közeg várta őket. Előfordult, hogy a helyi lakosság bizonyos fenntartással fogadta az áttelepülőket.[9]

A későbbi években a módosabb birtokosok egy része is az optálás mellett döntött. Ekkorra már bővült a birtokcserék lehetősége, így vagyonvesztés nélkül kerülhetett sor a költözésre. A kitelepülést azonban számos helyi tényező befolyásolta. Míg Magyarcsanád, Újszentiván, Battonya szerb lakosai közül főként a szegényebb rétegek optáltak, addig Szőregről, Deszkről módosabb családok is áttelepültek. Magyarország újonnan határmentivé váló térségeiben jelentősen beszűkültek a gazdasági lehetőségek. A városok agglomerációjuk, nyersanyag és élelmiszer beszállítóik, illetve munkásaik egy részét, a falusi lakosság munkalehetőséget és piachelyet biztosító centrumait, igazgatási és kulturális központjait vesztette el. Az új határok szétdarabolták az ország közlekedési hálózatát. A gazdasági lehetőségek megváltozásával több település, köztük Gyula, Békéscsaba, Battonya, Nagylak, Bácsalmás pénzintézeteinek, ipari és kereskedelmi vállalatainak egy része is bezárt. A nemzetiségi tulajdonosok az utódállamokba települtek, és más munkalehetőség híján gyakran a munkásaik, alkalmazottaik is követték őket. Békéscsaba szövőgyári munkásainak jelentős része azért távozott, mert a helyi gyár korábbi tulajdonosa Pozsonyban nyitott új üzemet, és ott kínált nekik munkát.[10]

A gazdasági változások nemcsak a határon kívülre irányuló migrációt ösztönözték, hanem a belső vándorlást is. A lakosság egy része fokozatosan elköltözött a stagnáló térségek kistelepüléseiről, és a regionális centrumokban, vagy akár az ország távolabbi városaiban keresett jobb megélhetést. Az elvándorlók elsősorban a fiatalabb korosztályokból, illetve az iskolázottabbak, a szakképzettséggel rendelkezők köréből kerültek ki. Ennek nyomán a dél-alföldi falvak nemzetiségi lakossága körében felgyorsult az elöregedés, ami csak tovább növelte a gazdasági nehézségeket. Az urbanizáció, a távolabbi körzetek elszívó hatása felerősítette az etnikai tömbök bomlási folyamatát és szélesítette az asszimilációt.[11]

9 Rádity – Gyukin: A deszki szerbség története, 536–539.; Hegyi – Székely: Szőreg az ellenforradalmi korszakban, 179–180.; Bottlik Zsolt: A szerb etnikai tér változásai a XX. században a mai Magyarország területén. Kisebbségkutatás, 14. évf. (2005) 2. sz. (222–228), 222–223.

10 A. Sajti: Impériumváltások, revízió, kisebbség, 26.; Rádity – Gyukin: A deszki szerbség története, 536–539.

11 Kocsis Károly: Adalékok a kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségek demográfiai-etnikai földrajzi helyzetéhez. Kisebbségkutatás, 6. évf. (1997) 1. sz. (5–15), 7–8.; Petrusán György – Nagyné Martyin Emília – Kozma Éva – Kozma Mihály: Magyarországi románok. Budapest, 1998. 5.

Ezek a tényezők hosszabb távon is hatással voltak az etnikai viszonyok magyarországi alakulására. Az új állami keretek között a termelés szerkezetében bekövetkező változások és a bővülő urbanizáció, a növekvő számú vegyes házasságok és a terjedő kétnyelvűség, a nemzetiségi kultúra ápolásának nehézségei, az anyanyelvű oktatást és művelődést nehezítő körülmények, valamint a kormányzati, de különösen a helyi politika részéről jelentkező magyarosító törekvések felgyorsították az etnikai szigetek bomlását és az asszimiláció terjedését. A trianoni Magyarország lakosságának száma 1920 és 1941 között jelentős mértékben, 17%-kal emelkedett, miközben a nem magyar anyanyelvűek száma 23%-kal csökkent. Az apadás mértéke a szerbek esetében 68%, a szlovákoknál 47%, a románoknál 40%, a horvátoknál 36%, a németeknél pedig 14% volt.[12]

A nemzetiségi lakosság számának csökkenése a korszak folyamán nem egyenletesen alakult. Az 1920-as évek nagyarányú külső és belső migrációja következtében ennek mértéke országosan elérte a 18%-ot. Az 1930-as években a csökkenés 5%-ra mérséklődött, ami mögött elsősorban az asszimiláció állt. A szerb lakosság számának zsugorodása, az első évtizedben 59%, a másodikban viszont csak 9% volt. A románok esetében ez 1920 és 1930 között 31%, 1930 és 1941 között 9% körül alakult. A németek létszáma az 1920-as években 13%-kal, az 1930-as években pedig 1%-kal lett kevesebb. A szlovákok és a horvátok létszámapadása viszont sokkal kiegyenlítettebben oszlott meg a két évtized között. A szlovákoknál 1920 és 1930 között 26% volt a csökkenés mértéke, 1930 és 1941 között 21%, a horvátoknál 1920 és 1930 között 20%-kal esett a lélekszám, 1930 és 1941 között pedig 16%-kal. Mindebben ennél a két nemzetiségnél részben az optánsok kisebb aránya játszott szerepet, másrészt a korszak folyamán a többi kisebbségnél erőteljesebb asszimiláció érvényesülése.[13]

A nemzetiségek számának alakulása az országoshoz képest a Dél-Alföldön eltérő képet mutatott. A legnagyobb veszteség itt is a szerbek körében volt (61%). A románok számának csökkenése a régiót érintő nagyobb arányú migráció következtében az országos átlagnál magasabban alakult (60%). A németek arányának visszaesése a Dél-Alföldön kisebb volt (8%),

12 Az 1941. évi népszámlálás. 3/a. rész. 14., 23., 30.; Garami Erika – Szántó János: A magyarországi szlovákok identitása. Regio, 3. évf. (1992) 2. sz. 131–134.; Szarka: Duna-táji dilemmák, 231–232.

13 Az 1941. évi népszámlálás. 3/a. rész, 14, 23, 30.

mint az országos átlag. Kevésbé érintette a régió német lakosságát az első évek migrációja, a falusi közösségekben mérsékelt módon jelentkezett az asszimilációs folyamat, amit az 1930-as években felerősödő népi német törekvések, főként a Dunamenti településeken még inkább visszafogtak. A szlovákok és horvátok számának apadása is lényegesen kisebb volt, mint országosan (27%, illetve 21%). Ebben részben a nemzeti többségtől való nagyobb földrajzi távolság, az optálásban való mérsékelt (a horvátok esetében jelentéktelen) részvétel játszott szerepet. Mivel a Dél-Alföldön élő nemzetiségi lakosok száma az országos arányoknál (a románok kivételével) kisebb mértékben csökkent, az itteni etnikai közösségek a saját kisebbségeiken belül az 1930-as évek végére a korábbinál jelentősebb súlyt kaptak.[14]

A nagyobb települések, a városok és a 10 000 főnél népesebb községek körüli koncentráció a dél-alföldi nemzetiségek körében valamivel nagyobb arányú volt, mint az országos átlag. Bár a nagyobb települések lakói 1930-ban 85%-ban magyarok voltak, ez azonban a Dél-Alföld magyarságának csak 39%-át tette ki. Az itteni szlovák népességnek viszont 74%-a, a szerbeknek pedig 58%-a lakott 10 000 főnél népesebb településen. A románoknál ez az arány 32%, a németeknél 31%, a horvátoknál 30% körül alakult. Más összefüggésben vizsgálva, a régió összlakosságán belül a szlovákok aránya 5% volt, míg a nagyobb településeken élők között 10%-ot tett ki. A magas arány szlovákok és szerbek esetében a sajátos foglalkozási szerkezettel, az ipari és kereskedelmi népesség viszonylag nagyobb számával függött össze. Hozzájárult mindehhez, hogy az elvándorlás erősen érintette a megélhetési nehézségekkel küzdő kisfalvak lakosságát, illetve a Nagyatádi-féle földreform során a kisfalvak újbirtokosai között megnőtt a magyarok aránya, miközben a nemzetiségi lakosság napszámos rétege a nagyobb településeken keresett megélhetést.[15]

A városi viszonyok nagy hatást gyakoroltak a dél-alföldi nemzetiségi lakosság helyzetére. A jelentős etnikai csoportoknak otthont adó városok

14 Az 1920. évi népszámlálás. 5. rész, 50–51.; Az 1941. évi népszámlálás. 4. rész. Demográfiai és foglalkozási adatok törvényhatóságok szerint. Budapest, 1979. 14–23., 33–35.; Pál Teodóra: Kübekháza német lakossága a kitelepítés előtt. Belvedere, 19. évf. (2007) 5-8. sz. (75–87), 84.

15 Az 1930. évi népszámlálás 1. rész. Demográfiai adatok. Budapest, 1932. 148–152., 156–162. 164–185. 190.; Tóth István: Szlovákok a megmaradás és a beolvadás válaszútján. Az alföldi szlovákság története a két világháború között. Szeged, 2018. 46.

elcsatolása nyomán a magyarországi kisebbségi társadalmakon belül megnőtt a falusi lakosság aránya. Ez rontotta a nemzetiség gazdasági pozícióit, gyengítette a társadalmi érdekérvényesítést és nehezítette a nemzeti kultúra ápolását. A trianoni Magyarországon zajló urbanizációs folyamat nem pótolta ezt a veszteséget, az elcsatolt etnikai centrumok nemzeti identitás megőrző szerepét. A magyar többségű városi környezet inkább asszimilációs közeget jelentett a beköltözők számára. A városokba áramló kisebbségi csoportok körében mindez csak felgyorsította a beolvadásukat. A nyelvéhez, nemzeti identitásához ragaszkodók döntő része a zártabb falusi etnikai közegben élők közül került ki, ahol általában biztosítva voltak a nemzetiségi lét feltételei. Ott azonban általában a tradicionális népi kultúra fogta össze a közösségeket, amely megnehezítette a modernizációs folyamatokba való bekapcsolódást.[16]

Az asszimilációs folyamat azonban a falusi népesség körében is jelentkezett. A korszak folyamán általánossá vált a kétnyelvűség. Az etnikai szigetek bomlása, a magyar, illetve más kisebbséghez tartozó elemek beköltözése, illetve az elvándorlás, az interetnikus kapcsolatokat erősítő tevékenység (vándoripar, házaló kereskedelem, vendégmunka, ingázás, a közlekedés, és a szolgáltató ágazat bővülése), a többségi nyelv és kultúra terjedésének irányába hatott. Az 1930-as évekre sok helyen általános jelenségnek számított, hogy a kisebbségi nyelv használata visszaszorult a családon belüli érintkezésbe. A szórványban élő, illetve a vegyes házasságot kötött családoknál gyakori volt a nyelvváltás, hogy a magyar nyelv a hivatali és munkahelyi használat mellett a családi kommunikációban is teret hódított.[17]

Mindezek a változások a helyi viszonyoktól függően eltérő hatást gyakoroltak az egyes közösségekre. A gyorsabban urbanizálódó Békéscsabán és Szarvason a szlovák lakosság aránya jelentős mértékben csökkent (1920 és 1930 között 53-ról 38%-ra, illetve 41-ről 28%-ra) miközben a lassabban fejlődő Mezőberényben vagy Tótkomlóson a csökkenés mértéke csak 3–6% körül mozgott. Ebben az urbanizációs hatások mellett az is közrejátszott, hogy a földreform során Békéscsabáról és Szarvasról nagyobb számban költöztek el

16 Szarka: Duna-táji dilemmák, 232–234.; Tóth: Szlovákok a megmaradás és a beolvadás válaszútján, 110.; Borbély Anna: A magyarországi románok nyelvhasználata a változások tükrében. Regio, 6. évf. (1995) 3. sz. (34–43), 36–39.

17 Kocsis: A magyar etnikai térszerkezet változásai, 38.

új birtokhoz jutott szlovák gazdák. Csanád-Arad-Torontál megye németségét viszont kevésbé aprózta fel a földreform. Elek esetében a földhöz jutott tanyai lakosság továbbra is szoros kapcsolatban maradt a községgel, megtartotta belterületi házát, megőrizte nyelvi, kulturális szokásait.[18]

A magyarországi németség, miután a trianoni béke következtében elvesztette tradicionális nagy etnikai tömbjeit, már csak 5 megyében haladta meg a 10%-ot (Baranya 35%, Bács-Bodrog 27%, Tolna 25%, Győr-Moson-Sopron 13%, Komárom-Esztergom 11%), és 292 olyan község volt, ahol helyi többséget alkotott. A Dél-Alföld német lakosságának nagyobb csoportjai Bács-Bodrog, Békés és Csanád-Arad-Torontál megyében éltek. Bács-Bodrogban 1930-ban 7, Csanádban 2 olyan német többségű település volt, ahol létszámuk meghaladta 2000 főt. A legnépesebb közösségük Bácsalmáson és Eleken élt, de jelentős számban laktak Almáskamaráson, Kübekházán, Újszentivánon is. A Békés megyei németség lélekszáma a korszak folyamán nagymértékben, 55%-kal csökkent, Bács-Bodrog megyében számottevően nem változott, Csanád-Arad-Torontál megyében pedig 5%-kal emelkedett, a Délvidékről történő beköltözések nyomán.[19]

A szlovákok aránya csak Békés megyében haladta meg a 10%-ot (13%). Országosan 19 olyan település volt, ahol helyi többséget alkottak, ebből 10 a Dél-Alföldre esett. Ezek közül 2000 főnél népesebb község volt Tótkomlós, Nagybánhegyes, Pitvaros és Dunaegyháza. Nagyobb létszámú, 5000 főnél népesebb szlovák közösség élt Tótkomlóson kívül Szarvason, Békéscsabán és Mezőberényben. A szlovákságot, a magyarhoz hasonló mértékben (a szerb és román kisebbségnél nagyobb arányban) sújtotta a világháborús embervesztesége, az 1920 és 1941 közötti időszakban pedig főként a városlakók között előrehaladt az asszimiláció. Az új határok miatt megszűnt a felvidékről érkező rendszeres munkaerő áramlás, amely erősítette a szlovák nyelv, kultúra, identitás fenntartását. Ezzel együtt, a dél-alföldi szlovákság számának csökkenése kisebb mértékű volt, mint a dunántúli vagy észak-magyarországi lakosságé. Ennek mértéke azonban a régión belül sem volt egyenletes. Míg Békés megyében 32%-kal apadt a szlovák

18 Kugler József: A Délkelet-Alföld településhálózatának néhány sajátossága és ennek hatása az etnikai térszerkezet alakulására. Kisebbségkutatás, 11. évf. (2002) 3. sz. (666–679), 672–674.; Lipcsei Imre: A Békés vármegyei oktatásügy története a két világháború közötti időszakban. Debrecen, 2005. 25–26., 52.

19 Az 1920. évi népszámlálás. 5. rész, 50–51.; Az 1930. évi népszámlálás. 1. rész, 148–152., 156–162.; Szarka: Duna-táji dilemmák, 234–236.; Pál: Kübekháza német lakossága, 76.

anyanyelvűek száma, addig ez az arány Csanád-Arad-Torontál megyében csak 5% volt. A különbségek mögött főként a lakóhelyi és foglalkozási különbségek álltak. Békésben működött 1920-ig a legtöbb értelmiségi és tisztviselő, akik távozása nagyobb veszteséget okozott, mint más megyékben. Az asszimiláció a városi társadalmi rétegek körében volt a legjelentősebb, ami szintén fokozottabb mértékben érintette Békés megyét.[20]

A románok legjelentősebb magyarországi közösségei Csanád, Békés és Bihar megyében éltek. Az I. világháborút követően a Dél-Alföldön élők elszakadtak korábbi etnikai, kulturális hátországától, a körös-vidéki románságtól. A Romániával szomszédos elhelyezkedés ugyan a szlovákokhoz képest valamelyest könnyítette a kapcsolattartást a többségi nemzetrészekkel, de a tájnyelvi, néprajzi különbségek, illetve a két állam közötti feszült viszony miatt ez így is igen korlátozott volt. A Dél-Alföld két román többségű településén haladta meg számuk a 2000 főt, Kétegyházán és Méhkeréken. Ezer fő feletti közösségek éltek Battonyán, Eleken, Magyarcsanádon, valamint Gyulán, amely a kisebbség kulturális központjának számított.[21]

A magyarországi szerb lakosság életében vízválasztó volt az I. világháború végét követő időszak. A háború előtti (1910-es) statisztikákhoz viszonyítva 1941-re 79%-kal csökkent az arányuk, elsősorban az 1920-as évek nagy kivándorlási hulláma következtében, amely főként a kelet-baranyai és a Tisza–Maros-szögében élő szerbséget érintette. A Dél-Alföldet tekintve a két világháború között Csanád megyében 61%-kal csökkent a szerb jelenlét, míg Bács-Bodrog vármegyében csak 39%-os fogyás jelentkezett. A korszak végére már csak 7 településen haladta meg a szerb lakosság aránya a 10%-ot, köztük a Dél-Alföldön: Battonyán, Újszentivánon és Deszken, Hercegszántón pedig megközelítette azt. A legjelentősebb szerb közösség 1930-ban 1500 főt meghaladó létszámmal Battonyán élt.[22]

A Dél-Alföld horvát népességét elsősorban a Baján és Bács-Bodrog megyében élő bunyevácok, sokácok és a Duna-menti horvátok alkották. Legjelentősebb településeik Baja mellett Bácsalmás, Katymár, Gara, Her-

20 Kovács Alajos: A tótok helyzete csonka-Magyarországon, statisztikai megvilágításban. Budapest, 1936. 21.; Tóth: Szlovákok a megmaradás és a beolvadás válaszútján, 10., 16–18.; Gyivicsán Anna – Krupa András: A magyarországi szlovákok. Budapest, 1998. 21

21 Petrusán – Nagyné – Kozma – Kozma: Magyarországi románok, 5–6, 10–12.; Borbély: A magyarországi románok nyelvhasználata, 36.

22 Bottlik: A szerb etnikai tér változásai, 223–224.; Vujicsics Sztoján: Magyarországi szerbek. Budapest, 1998. 12.

cegszántó voltak. A bunyevácok, sokácok saját identitástudattal rendelkeztek, melyet a kistelepülések közegében nagyobb eséllyel őriztek meg. Más horvát csoportok, elsősorban a nagyobb településeken érzékenyebben reagáltak az asszimilációs hatásokra. Ezek körében általános jelenségnek számított, hogy a vallási életben és a családban igyekeznek megőrizni az anyanyelvet, a közéletben és az iskolai oktatásban viszont hajlottak a magyar nyelv használatára. Sok esetben a szülők maguk is magyarul oktató, C típusú iskola létesítését kértek, mert ez megkönnyítette a gyerek számára a későbbi munkavállalást, érvényesülést.[23]

A magyarországi nemzeti kisebbségek társadalomszerkezetét az agrárnépesség nagy aránya határozta meg. Jelentősebb számú az ipar, kereskedelem, közlekedés területén dolgozó vállalkozóval, illetve munkással csak a németek és a szlovákok körében lehetett találkozni. A németek esetében az agrárnépesség aránya a Dél-Alföldön 60% volt. Az ipari, kereskedelmi vállalkozók és munkások 31%-ot tettek ki, a tisztviselő és értelmiségi réteg 4%-ot képezett. A birtokosok között jelentős számban voltak a 20–50 holdas gazdák. A városlakók esetében, elsősorban az alkalmazottként foglalkoztatottak között, de részben a gyári munkásság körében is a két világháború között felgyorsult az asszimiláció, és az előbbi csoportban viszonylag jelentős mértékű volt a névmagyarosítás, ami a falusi közösségekben kevésbé volt jellemző.[24]

A szlovákság körében a korszak közepén 65% folytatott agrártevékenységet, 26% pedig az iparban, a kereskedelemben és szolgáltató ágazatokban dolgozott. A szlovák birtokos rétegen belül, Békés, illetve Csanád-Arad-Torontál megyében volt egy viszonylag módosabb paraszti réteg. Az egzisztenciális stabilitás, az anyagi lehetőségek és az önszerveződési igény révén ez a csoport jelentős szerepet vállalt a szlovák nemzeti törekvések képviseletében. A románság foglalkozásszerkezete is igen kedvezőtlenül alakult. Az agrárnépesség 86%, az iparban, kereskedelemben foglalkoztatottak aránya 6%, a tisztviselő és értelmiségi réteg 1% körül alakult. A mezőgazdaságból élők többsége a legszegényebb agrármunkások, napszámosok, summások, részes aratók közé tartozott,

23 Az 1930. évi népszámlálás. 1. rész, 148–152., 156–162.; Barics Ernő – Blazsetin István – Frankovics György – Sokcsevits Dénes: Magyarországi horvátok. Budapest, 1998. 6–7.

24 Manherz Károly: A magyarországi németek. Budapest, 1998. 32.; Szarka: Duna-táji dilemmák. 235.

akik gyakran a lakóhelyüktől távol, idegen etnikai környezetben találtak munkát.[25]

A szerb lakosság 67%-a az agráriumhoz, 23%-a az ipari, kereskedelmi népességhez, 4%-a pedig a tisztviselő és értelmiségi réteghez tartozott. A horvátok 81%-a mezőgazdaságból, 13%-a ipari, kereskedelmi tevékenységből élt, 2% pedig tisztviselő, értelmiségi volt. A városi szórványban élő munkások, kisvállalkozók, értelmiségiek körében a két világháború közötti időszakra már előrehaladt az asszimiláció.[26]

A nemzetiségi lakosság életében, gazdasági lehetőségei, közéleti aktivitása, kulturális tevékenysége bővítésében, etnikai identitása megtartásában nagy jelentősége volt a kisebbségi oktatásnak. A nemzetiségi képzést szabályzó kormányrendelet (110 478/VIII. 1923. VKM) a tannyelv tekintetében három iskolatípust különített el, a nemzetiségi nyelven oktató A, a vegyes tannyelvű B, és a magyar nyelvet használó, de a kisebbség nyelvét is tantárgyként tanító C típust. A tannyelvet elvileg az iskolafenntartó (többségében valamelyik egyház) és a szülők közösen határozták meg, de a szabad választás lehetőségét számos tényező korlátozta. 1933-ban 565 nemzetiségi iskola működött, ami az elemi iskolák 8,5%-át jelentette: 484 német (46 A, 139 B, 263 C), 53 szlovák (2 B, 51 C), 11 román (1 B, 10 C), 19 szerb (15 A, 4 B) és 30 horvát (4 B, 26 C). A nemzetiségi iskolák 11%-a A, 28%-a B, 67%-a C típusú volt.[27]

A közoktatás egységesítése szándékával 1935-ben kiadott rendelet (11 000/1935. ME) a nemzetiségi képzésben a B típust tette kötelezővé, bár lényegesen átalakítva, hogy az gyakorlatilag ne vegyes, hanem kétnyelvű képzést nyújtson. Ennek bevezetése azonban elhúzódott. 1938 és 1941 között a területi visszacsatolások révén az ország nemzetiségi lakossága jelentős mértékben megemelkedett, elérte a 23%-ot, így 1941-ben ismét bevezették (700/1941. ME) a három féle képzés együttes használatát.[28]

25 Az 1930. évi népszámlálás. 1. rész, 148–152., 156–162.; Szendrei Eszter: Társadalomnéprajzi adatok Méhkerékről. Békés Megyei Múzeumok Közleményei, (2000) 21. sz. (129–144), 133.; Chlebnický, Ján – Kníchal, Oldř – Lászik, Michal: Magyarországi szlovákok. Budapest, 1998.10-14.

26 Tóth Ágnes: Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. In: Iványosi-Szabó Tibor – Tóth Ágnes (szerk.): Bács-Kiskun megye múltjából, XIV. Kecskemét, 1998. (285–336), 285–288.

27 Olay Ferenc: Kisebbségi népoktatás. Budapest, 1935.13–15., 18–20.; Lipcsei: A békés vármegyei oktatásügy története, 56.

28 Füzes Miklós: A nemzetiségi oktatás szervezési problémái a baranyai népiskolákban az 1923/24–1943/44 tanévekben. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás 1979. Pécs, 1997. (385–439), 388.

A közigazgatási hatóságok, de esetenként az egyházak sem szorgalmazták a nemzetiségi nyelvű oktatás bővítését. A trianoni ország települései döntő részben magyar többségűek voltak, a korábbihoz képest jelentősen csökkent a nemzetiségek által dominált községek száma. A kormányzat álláspontja az volt, hogy a nemzetiségi körzetekben a helyi népesség kérésének megfelelő képzést kell biztosítani, de a tanügyi szervek igyekezzenek meggyőzni a szülőket, hogy a gazdasági élet, a továbbtanulás vagy a közügyek terén csak biztos magyar tudással boldogulhatnak a fiatalok, így hasznosabb lehet számukra a B vagy C típusú iskola, mint az A típus. A magyar többségű településeken nagy nyomás érvényesült a revíziós hangulatban lévő társadalmi erők és helyi hatóságok részéről, melyek a nemzetiségi oktatás teljes felszámolását ugyan nem sürgették, de alapvetően csak a C típusú képzést támogatták. Az ilyen politikai hatások alól a nemzetiségi többségű falvak sem tudták kivonni magukat.[29]

Az országos sajátosságok a Dél-Alföldön is érvényesültek, de sok esetben kevésbé explicit módon, így a nemzetiségi oktatás valamivel nagyobb teret kapott. A románság körében megjelenő baptista egyház, az ortodox egyházhoz hasonlóan, az iskoláiban a kisebbségi nyelv tanítása mellett románul folytatta a hitoktatást is. Több helyen a nagyobb számú nemzetiségi tanulóval rendelkező állami iskolák tantervében is szerepelt a nemzetiségi nyelv és a kisebbségi nyelvű hitoktatás (Tótkomlóson a szlovák, Kétegyházán a román), akkor is, ha volt a településen egyházi fenntartású nemzetiségi iskola.[30]

Csanád-Arad-Torontál megyében, 1925-ben minden szlovák tanköteles kapott anyanyelvű képzést, 1935-ben azonban már csak 63%-uk (Békés megyében 74%), ami azonban még így is jobb volt az országos átlagnál (50%). A megye 7 nemzetiségi iskolájából (Nagybánhegyes, Ambrózfalva, Medgyesegyháza, Csanádalberti, Pusztaottlaka, Pitvaros), Medgyesegyházán tanító híján megszűnt az oktatás, Ambrózfalván pedig a szlovák nyelvi képzés. Pusztaottlakán a tanító nem beszélt szlovákul, a nyelvi órákat a plébános tartotta a hitoktatás keretében. Pitvaros 9 tanítójából 7 nem be-

29 Tegzes Ferenc: A szerb és horvát iskolaügy helyzete Baranyában az 1920-as évek első felében. In: Emlékszám az 1848-49-es forradalom és szabadságharc tiszteletére XI–XII. (1998–1999). Pécs, 1999. (203–212). 208.; Berényi Mária: Román népiskolák a két világháború közötti Magyarországon. In: Martin Emilia (szerk.): Annales 2000. Gyula, 2000. (7–45), 17–18.

30 Lipcsei: A békés vármegyei oktatásügy története, 52.

szélt, vagy gyengén beszélt szlovákul, és gyengén beszélte a nyelvet Csanádalberti tanítója is. Békés megyében kedvezőbb volt a helyzet, 1938-ban a szlovák iskolák tanítóinak 80%-a beszélt szlovákul, ha nem is mind anyanyelvi szinten.[31]

A nemzetiségi oktatásban komoly problémát jelentett a pedagógus- és tankönyvhiány. Az 1923-ban működő 419 német kisebbségi iskola ellátásához 1400 tanítóra lett volna szükség, de csak 101 szakképzett anyanyelvű pedagógus állt rendelkezésre. Így a C típusú iskolákban vagy nem német anyanyelvű, vagy tanítói végzettséggel nem rendelkező személy tartotta az órákat. Bár 1920-ban lépések történtek a német tanítóképzés megindítására (Szeged, Baja, Győr, Sopron, Felsőlövő), a megvalósítás azonban anyagi nehézségek, illetve a közoktatási reform elhúzódása miatt késett. A kevés tanító miatt a nemzetiségi osztályok igen zsúfoltak voltak. Békéscsaba nemzetiségi iskoláiban 1 tanítóra gyakran 100 gyerek jutott, Tótkomlóson, Nagybánhegyesen pedig 80–90 gyerek. Hiányoztak a szükséges tankönyvek, taneszközök: Az utódállamokban használt tananyagokat pedagógiai, illetve politikai szempontok miatt nem lehetett használni. E tekintetben a németek valamivel kedvezőbb helyzetben voltak, több tankönyv került kiadásra, és szélesebb körű könyvtári bázis állt az oktatás, például a gyomai vagy a mezőberényi B típusú iskolák tanulói rendelkezésére.[32]

A románok nemzetiségi iskolái közül (Gyula Miklós- és Krisztinaváros, Magyarcsanád, Battonya, Kétegyháza, Elek, Pusztaottlaka, Medgyespuszta, Méhkerék, Sarkadkeresztúr) 1924-ben a csak Gyula-Miklósvárosban és Magyarcsanádon folyt B típusú oktatás. Megfelelő végzettségű tanító híján, Gyula-Krisztinaváros, Battonya, Méhkerék iskolájában csak C típusú képzés (anyanyelv és hitoktatás) zajlott. Elek és Kétegyháza iskolája tanítóhiány miatt nem működött. A hiányzó pedagógusok és tankönyvek pótlására felmerült Romániában végzett tanítók és ott kiadott tankönyvek alkalmazása, ezt azonban pedagógiai és politikai okokra hivatkozva a magyar oktatási hatóságok határozottan elvetették. Az új nemzetiségi tantervek kiadása után, 1927-ben Siegescu József román

31 Lipcsei: A Békés vármegyei oktatásügy története, 26–27., 54.

32 Tilkovszky Lóránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998. 47.; Tóth: Szlovákok a megmaradás és a beolvadás válaszútján, 81.; Manherz: A magyarországi németek, 34.

kormánybiztos egyházi finanszírozású új tankönyvek kiadását javasolta (megfelelő pedagógiai és „hazafias" tartalommal), ezekből azonban csak egy sorozat készült el. 1939-ben, román B típusú képzés folyt Gyula-Miklósvárosban, Magyarcsanádon és Battonyán, C típusú oktatás pedig Gyula-Krisztinaváros, Kétegyháza, Pusztaottlaka, Elek, Sarkadkeresztúr és Méhkerék iskoláiban.[33]

A polgári iskolákban nem folyt nemzetiségi oktatás, holott például a tótkomlósi fiú és leány polgári növendékeinek egyharmada szlovák anyanyelvű volt. Ez alól a német nyelv képezett kivételt, amit nem kisebbségi tárgyként, hanem kötelező idegen nyelvként oktattak. A tanítóképzésben a kisebbségi nyelv tanulását általában fakultatív képzéssel igyekeztek megoldani. A Szarvasi tanítóképzőben 1926-tól szabadon választható szlovák nyelvoktatás indult (8–10 jelentkező diák számára). Ez azonban néhány év után megszűnt. Az 1930-as évek szlovák nemzeti törekvései között ott szerepelt, hogy Békéscsabán, Tótkomlóson és Szarvason indítsanak kisebbségi nyelvű polgári iskolai, Békéscsabán gimnáziumi, Szarvason pedig gazdasági iskolai oktatást és tanítóképzést.[34]

A két világháború között az etnikailag vegyes, de azonos felekezetű településeken, az egyházi életben a nemzetiség nyelvét és a magyart egyaránt használták. Az 1797/1914. VKM rendelet kimondta, hogy a hittant az adott nemzetiség nyelvén kell oktatni, az 1920-as évek második felétől a vegyes gyülekezetek esetében ez számos helyen magyarul történt, ami főként római katolikus szlovák, horvát, evangélikus szlovák, német, görög katolikus román közösségeket érintett. A kisebbségi nyelvek elsősorban a templomi imádkozás és éneklés során kerültek előtérbe. A közös egyház tehát bizonyos esetekben asszimilációs közeget teremtett. Az evangélikus szlovák és német egyházközségek kezdetben ragaszkodtak a nemzetiségi nyelvű szertartáshoz és hittanoktatáshoz. 1925-ben azonban az egyház vezetése lépéseket tett a magyar nyelvű liturgia bevezetésére. Ez csak lassan történt meg, éveken át sok helyen párhuzamosan használták a két nyelvet, és a kisebbségi nyelvű szertartások általában látogatottabbak voltak. A román a görögkeleti plébániák mellett 1930-ban 17 görög katolikus egyházközség működött az országban, köztük a dél-alföldi régióban Battonyán és

33 Berényi: Román népiskolák, 16–18., 23.

34 Lipcsei: A Békés vármegyei oktatásügy története, 81., 100.

Makón. A hajdúdorogi püspökség ezeknél a magyar nyelvű liturgiát szorgalmazta. A nyelvhasználat ugyan alapvetően a helyi plébánostól függött. A paphiány miatt a plébániákat gyakran magyar származású lelkészekkel töltötték fel, akik már csak magyarul miséztek.[35]

Más volt a helyzet a kifejezetten nemzeti kötődésű egyházak esetében. Az önálló szerb és román ortodox egyház nemcsak az adott kisebbség nyelve, kulturális értékei, történelmi hagyományai ápolása tekintetében játszott jelentős szerepet, hanem a közösségszervezésben, és a nemzeti törekvések képviseletében is. Az egyházszervezet, a plébániák és felekezeti iskolák a nemzetiségek legfontosabb intézményei, az identitás megőrzésének meghatározó tényezői voltak. A szerb ortodox egyház a korszak során komoly konfliktusba került az 1931-ben létrehozott görög keleti magyar egyházközséggel. Az ellentét nem vallási jellegű, hanem nemzetiségi vonatkozású volt, mert a szerb egyházi vezetés az új szervezetet az asszimiláció eszközének tekintette. Az 1920-as évek elején azonban a lelkészek, tanítók kivándorlása miatt a szerb és a román ortodox egyházat érzékeny veszteségeket érték. A helyben maradó plébánosok, felekezeti pedagógusok továbbra is mindent elkövettek a nemzeti közösség egyben tartására, a hitélet, a kulturális tevékenység lehetőségei azonban a korábbihoz képest jelentősen beszűkültek, ami szélesebb teret nyitott az asszimiláció előtt.[36]

A románok hitélete és egyben nemzeti törekvései szempontjából fontos kérdés volt egy magyarországi ortodox egyházmegye létrehozása. Mivel a magyar kormány ennek érdekében nem lépett, 1927-ben a battonyai, magyarcsanádi, kétegyházi, gyulai lelkész, és a dél-alföldi román lakta települések képviselői részvételével ortodox egyházközségi értekezletre került sor Békéscsabán, ahol esperesi adminisztrátor megválasztását és egyházmegyei konzisztórium felállítását határozták el. A kormány azonban nem ismerte el a gyűlés legitimitását. 1932-ben Kétegyházán újabb gyűlésre került sor, ahol kimondták az esperesség létrejöttét, melynek élére a battonyai lelkészt választották. A magyar kormány ezt a határozatot sem fogadta el. 1934-ben Gyulán az egyházközségek képviselőiből alakult zsinat, amely magát nemzeti kongresszussá nyilvánította, kezdeményezést tett az egyházmegye felállítására. Az ortodox egyházközségeket 4 esperesi

35 Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest, 2000. 177; Szarka: Duna-táji dilemmák, 235–237.; Tóth: Szlovákok a megmaradás és a beolvadás válaszútján, 63–64.

36 Petrusán – Martyin – Kozma: A magyarországi románok, 12.

kerületbe osztották (Budapest, Méhkerék, Kétegyháza, Gyula). A kormány érdemben nem reagált az újabb lépésre, de hallgatólagosan tudomásul vette a történteket. Az önálló román egyházmegye felállítására végül 1946-ban került sor.[37]

A nemzetiségek számára komoly gondot jelentett, hogy a helyi közigazgatás képviselői nem beszélték kellő mértékben a kisebbségi lakosság nyelvét. Ez megnehezítette a hétköznapi hivatalos ügyek intézését és gyakran háttérbe szorította a nem magyar anyanyelvűeket a helyi közéletben. Bár 1923-ban külön kormányrendelet született (4800/23. ME), hogy a nemzetiségek által lakott településeken működő tisztviselőknek két éven belül el kell sajátítaniuk az ott élő kisebbség nyelvét, az intézkedés végrehajtása azonban elhúzódott. Békés megyében az évtized végén 305 közalkalmazott számára volt előírás a szlovák nyelvismeret, közülük 79% felelt meg ennek a kritériumbak. Csanád-Arad-Torontál megyében lényegesen rosszabb volt a helyzet, a tisztviselőknek csak 44%-a tudott szlovákul, de a nemzetiség lakta községbe kinevezett vezető jegyzők mind ebbe a csoportba tartoztak.[38]

Az 1941-es népszámlálás külön vizsgálta az anyanyelvet és a nemzetiségi hovatartozást. Országosan a szerb anyanyelvűk 67%-a vallotta magát szerb nemzetiségűnek, a németeknél ez az arány 64%, a szlováknál 22%, horvátoknál 11% volt. Ezeknél a kisebbségeknél a Dél-Alföldön is hasonló arányok érvényesültek: a szerbek 64%-os, a németek 63%-os és a szlovákok 21%-os aránya néhány százalékkal volt kisebb az országos mutatóknál, ami az asszimiláció előrehaladottságát jelezte. A horvátok esetében viszont valamivel erősebb nemzetiségi kötődést regisztráltak, főként a bunyevác népcsoportnak köszönhetően. Az egyetlen jelentős eltérés a statisztikákban a románoknál mutatkozott, ahol országosan az anyanyelvűek 54%-a vallotta magát román nemzetiségűnek, a Dél-Alföldön viszont csak 37%-a. A nemzeti hovatartozás reprezentálásának alakulása azonban a Dél-Alföldön sem volt egységes, megyénként lényeges különbségek mutatkoztak. Csanád-Arad-Torontál megyében a németeknek 77%-a jelezte nemzeti kötő-

37 Csobai Lászlóné: A magyarországi román nemzeti kisebbség történetének áttekintése a statisztika tükrében. In: Biernacki Karol (szerk.): Tanulmányok Csongrád megye történetéből, 44. Szeged, 2016. (37–49), 43.

38 Szuda Krisztina: A magyarországi szlovákok helyzete az I. világháború utáni időszakban. In: Krausz Tamás – Katkó Márton Áron – Mészáros Zsófia: Világháború, világforradalom, világbéke? Budapest, 2017. (118–137), 133.

dését, míg Békésben csak 52% (országosan 64%), a szlovákság esetében Csanádban 36%, Békésben 17% volt az arány (országosan 21%).[39]

A két világháború között a magyarországi nemzetiségi lakosság létszáma nagymértékben csökkent. A Dél-Alföldön is felbomlottak a korábban homogén etnikai tömbök és felgyorsult az asszimiláció. Ennek hátterében az első évek külső migrációja, majd a gazdasági változások, a városiasodás által generált belső vándorlás, a kisebbségek többségben falusi agrárrétegekből álló sajátos társadalomszerkezete, és a főként helyi szinten jelentkező politikai nyomás, magyarosító szándékok álltak. A nemzetiségi kultúra terén számos nehézség jelentkezett, a kisebbségi közösségek azonban a korszak végéig megőrizték hagyományaikat, identitásuk, gazdasági és kulturális tevékenységük révén fontos szerepet játszottak a régió életében.

39 Az 1941. évi népszámlálás. 4. rész, 36–38.

TÓTH ISTVÁN

Szeberényi Lajos Zsigmond főesperes: pánszláv vagy hazafi?

Szeberényi Lajos Zsigmond a szlovákséghoz erős családi szálakon kötődő evangélikus lelkészi família sarjakét, ifjúként (alig tizenkilenc évesen) tisztán látta helyzetét és ennek megfelelően határozta meg hovatartozását. Ehhez családi példákat említett a levelezéséből kiolvasható anyagokból. Nagyapjára, az őt követő édesapjára hivatkozva választja a magyar nemzetiséghez való tartozást, akik hű fiai voltak a hazának mindig. Ettől az időtől fogva elhatározza, hogy Szeberényinek írja magát. Nagy valószínűséggel ezt a magatartást még a családon kívül erősen befolyásolta az 1868. évi nemzetiségi törvény általi felfogás is, mely ugyan egyetlen politikai nemzetet ismer el, de a nem magyar népek természetesen tiszteletben tartandó jogokkal rendelkeznek.[1] Elhatározása indoklásául azt írja: „…én a magyar nemzetiséghez tartozom, mindazonáltal a tót népet meg nem tagadom, hanem annak méltányos jogait védeni fogom – ezt parancsolja igazságérzetem." Úgy érzi, ha nem így cselekedne, akkor ez hálátlanság volna népével szemben, amelyből származik. Halála után hatvankét évvel megjelent munkájában, amely addig kéziratban volt, s lelkészi hivatásának ötvenedik évfordulójára fejezett be, ennek és lelkészi hivatásának teljesen megfelelően vallotta: „A nemzeti eszme fellendülésének eredetét a reformációban kell keresnünk. Luther az egyház egyik alapelvéül tűzte ki az ige anyanyelven való hirdetését. Mindenki a saját nyelvén hallgassa Isten igéjét és olvassa a szentírást." Az a véleménye, hogy a reformáció tulajdonképpen harc is volt a latin nyelv egyeduralma ellen, mely holt nyelv olyan

1 Tilkovszky Lóránt: Szeberényi Lajos Zsigmond és a magyarországi szlovákok In. A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére. Szerk. Fischer Ferenc. Pécs, 2001. 517.

sokáig akadályozta a nemzeti nyelvek művelését és a nemzeti irodalmak keletkezését és fejlődését. Büszkén vallotta, hogy az egyházi nyelv egyeduralmának megszüntetése kezdetét jelentette az általános műveltség terjedésének és a demokratikus gondolkozásmód megalapozásának lehetőségét adta meg. Úgy gondolta nem lesz többé úri nyelv, melyet a nép meg nem ért, hanem inkább a nép nyelve benyomul majd a kastélyokba is.

Azt viszont élete másik alapvetéseként kell elfogadjuk, hogy a türelmetlenség és az abból fakadó lázadás sem megoldás, hanem gát. Eltökélt pacifistának vallotta magát. Így aztán egészen sajátos módon értékelte a történelem ilyen eseményeit is. Munkájában így ír erről: „A nemzeti nyelv teljes érvényesülését hátráltatja az 1525-iki parasztlázadás, amikor ismét nagy lett az űr úr és paraszt között. Európa keleti részein is az orosz irodalom akkor kezd fejlődni, amikor az orosz irodalmi nyelv foglalja el a közéletben az ószláv egyházi nyelv helyét. A latin nyelv még századokon át az uralkodók, a tudósok, a papok, a műveltek nyelve marad. A nemzeti kisebbségek e korszakban akkor is nyugodtan élhetnek, amikor más határok közé kerülnek és senki sem akarja elvenni nyelvüket, senki sem akarja megsemmisíteni egyéniségüket. Senki nem törődik azzal, hogy ki milyen nyelven beszél családjában, házában, falujában. Az uralkodó körök, ha a kisebbségekhez tartoztak is, nem tagadták meg származásukat, de azt megbecsülve, megtanulták a kormányzás nyelvét."[2]

Lelkészi tevékenysége és számos külföldi utazása rengeteg tapasztalattal látta el. Több nyelven beszélt. Így a magyaron kívül szlovákul, németül, dánul, svédül, finnül és oroszul. Utazásainak feljegyzéseiből kivehető, hogy a dalmát tengerparton egy iskolást anyanyelvén szólított meg, azt feltételezhetjük, hogy szerb, illetve horvát nyelven is beszélt. Németül kezdetben Lev Tolsztojjal levelezett. Oroszul csak 1918-ban tanult meg egy hadifogoly orosz tanártól. Dán eredetiből fordította Sören Kierkegaard dán filozófus munkáit, aki franciául is tudott. Ezzel a széles látókörrel és tapasztalattal jól meg tudta fogalmazni az egyes történeti korok fontos jellemzőit. Ez alapján vallja, hogy a modern kisebbségi kérdés a tizenkilencedik században kezdődik, amikor államnyelvvé lett egyes államokban akár a relatív uralkodó többségnek abszolút kizárólagos kulturális uralma és a többi nemzeti kisebbségnek az uralkodó nemzetbe az iskola által való

2 Tilkovszky Lóránt: i. m. 518.; Szeberényi Lajos Zsigmond: Nemzeti kisebbségek. Etikai tanulmány. Szeged, 1997. 9-10.

beolvasztása. Itt ismét kétféle módszer volt érvényben. Az egyik teljesen durva, amikor egyszerűen eltiltották, az illető nemzeti kisebbség nyelvének használatát az iskolákban, vagy elhatározták gyors tempóban való leépítését. A másik szelídebb, de a kisebbségre nem kevésbé veszélyes módszer, amikor a nemzeti kisebbség észre sem veszi, hogy a többség már kimondta reá a halálos ítéletet, de zárt ajtók mögött. Az iskolai tantárgyakat lassanként kivonják a nemzeti kisebbség nyelvének befolyása alól. Azután, minden eszközt felhasználnak, hogy lehetetlenné tegyék a kisebbségre nézve az intelligencia képződését. A népet magát nem is üldözik, csak annak az intelligencia felé törekvő tagjait.[3]

A vend kisebbség tanulmányozása során talált a hazai szlovákséggal analóg helyzetre. A vendek ugyanis a tanyás, szétszórt településszerkezetüknek köszönhették nagyrészt, hogy a nagy más ajkú, más etnikumú tengerben fennmaradtak. Erről így ír: „A vend nemzeti kisebbség csodálatosan megmaradt a német nyelvtenger közepén s egészen napjainkig fenntartotta nyelvét, egyéniségét, népviseletét és népszokásait. 1914-ben számuk 9.300 volt. Tudományos egyesületük volt a szász Bautzenben. Megjelent több egyházi és világi lapjuk. Ez a kis néptöredék azért tarthatta fenn magát oly sokáig, mert tagjai többnyire a Spree folyó kiöntéses erdeiben szétszórt tanyákon laktak, és mert nagyrészük nem porosz, hanem szász főhatóság alatt élt. A régi szász királyságnak pedig ők voltak az egyedüli nemzeti kisebbsége. A szász király és hatóság mindég jóakarattal kezelte ezt a kis népet. A lipcsei egyetemen egészen a legújabb időkig fennállott a vend lelkészi szeminárium. 1870-es évek után velük szemben is megkezdődött az erélyesebb németesítés."[4]

Szeberényit nyelvi jogokért való kiállása miatt a főhatósága és a Bányakerületi Evangélikus Püspökség számos lelkésze részéről is a pánszlávizmus vádjával illették. Publikációs tevékenysége és az egyházán belüli nyelvért való küzdelme külföldön is felkeltette a kisebbségekkel foglalkozók figyelmét. Kapcsolatban volt a kisebbségvédelmi szervezetekkel és vezetőikkel. Tevékenységüket követte. Azok munkájában azért nem vállalt munkát, mert hazájának nem akart rosszat. Tudta, hogy ha aktivizálja magát külföldön, azt a hazája ellen felhasználhatják. A vádakra minden esetben jól felkészülten, tiszta, követhető logikával válaszolt. Olykor né-

3 Szeberényi Lajos Zsigmond: i. m. 10-11.

4 Szeberényi Lajos Zsigmond: i. m. 13.

zetei támaszaként a Nemzeti Kisebbségek Kongresszusán Genfben, 1925 október 15-én, Balogh Artúr volt kolozsvári egyetemi tanárnak beszédéből idézett: „Ha nincs jogom gondolataimat szóban és írásban anyanyelvemen kifejezni, ha nincs jogom anyanyelvemen tanítani és tanulni, úgy világos, hogy nem rendelkezem a szabad véleménynyilvánítás jogával, úgy nincs is szabad tanítási és tanulhatási jogom. De ha a szabadság felett nem rendelkezem és a többi polgári szabadságjogokat sem gyakorolhatom, mert a nemzeti kisebbség tagja vagyok, akkor általában nincsen semmi személyes szabadságom sem. Ha nincsen személyes szabadságom, akkor nincsen polgári egyenjogúságom sem, ami egészen nyilvánvalóan ellentmond a modern demokrácia alapelveinek. Egész határozottsággal vissza kell utasítanunk azt az ellenvetést, mintha a kisebbségi jogok bárminő kiváltságot jelentenének a kisebbségekre nézve. Nem, ezek a jogok semmi kedvezményes helyzetet nem teremtenek. Ellenkezőleg. Csak ha e jogokat a valóságban teljesen gyakorolhatjuk, csak akkor van személyes szabadságunk és polgár egyenjogúságunk. Az az állam, amely nem ismeri el a kisebbségi jogokat, nem érdemel helyet a modern demokratikus államok sorában.

Nekünk követelnünk kell, hogy a kisebbségi jogok valóságos jogok legyenek, hogy egy jogállam alapelveinek megfelelően bírói védelem alatt álljanak, mert bírói védelem nélkül nincsen semmiféle jog. Az egyes állampolgárok részére, kik a kisebbséghez tartoznak, adva kell lennie a lehetőségnek, hogy nyelvjogainkat független bíróságnál követelhessék, ha azokat a közigazgatási hatóságok megsértik.

Ez nem politikai, hanem jogi kérdés. A mi álláspontunk teljesen lojális. Nem az a célunk, hogy a kormányzásnak nehézséget okozzunk. Mindnyájan a jog és igazság alapján állunk, és ott megingathatatlanok vagyunk, mert nincs más hatalmunk, mint a törvénynek ereje, nincs más hadseregünk, mint jogunk helyes indokai. Mi csak azt kívánjuk, hogy a mi törvényesen elismert jogaink tényleges jogokká legyenek, nemcsak a papíroson, hanem a valóságos életben is."[5]

Hazája negatív tapasztalataiból érveket és tényeket gyűjtött össze. Mindazokat a türelmetlen lépéseket látta és kifogásolta, intő példaként használta munkáiban. Ezekről a tapasztalatairól a következőket írja: „A középiskola olyan, mint egy nagy gép, melynek egyik végébe százankint

5 Szeberényi Lajos Zsigmond: i. m. 21.

rakják bele a tót fiúkat s a másik végén, mint magyar emberek jönnek ki." Ugyanebben az akkor nagy port felvert könyvben olvassuk ezeket is: „Ha a tót magyarrá lesz emelkedik, ha a magyar lesz tóttá süllyed, az előbbi nyereség, az utóbbi nagy veszteség nemcsak a magyar nemzetre, hanem az emberiségre is. Ily világnézet mellett természetesen nem lehet elképzelni a nemzeti kisebbségek megbecsülését és a békés együttélést, hanem csak a harcot életre, halálra. Pedig az ily világnézetet valló emberek magukat művelt embereknek és hozzá jó keresztyéneknek tartották."[6]

Vallotta, hogy a kultúra igazi alapja népiességében van, s ha igaz akar lenni, csak ezen alapon építhető fel. A kultúra alapeleme a szabadság és szabad verseny. „A többféle kultúra nem romlása egy országnak sem, sőt éppen a többféle kultúra igazi versenye tesz egy országot erőssé - ha megvan a közös együttélésnek szeretete és megbecsülése."[7]

Jól tudta láttatni, hogy az elmúlt korok jó törekvései minként fordulnak későbbi évszázadokban az eredeti cél ellenébe. Ezért is ragaszkodott a családi szféra nyelvi szempontú zavartalanságához, kizárólagos önrendelkezéséhez. Ezért a régi pedagógusokat és idealistákat, akik már a tizenynyolcadik században hirdették a népoktatás általánosítását, felrója, hogy nem is gondoltak arra, hogy a népiskola lesz a kis népek beolvasztásának legnagyobb és legcélravezetőbb eszköze. Hitte, hogy a népiskolák, ha igazán népiskola akar lenni, kell, hogy folytatása legyen annak a családnak, amelyből a gyermek származik. Legalább ez volt a legnagyobb pedagógusnak, Pestalozzinak is az elve. Az exkluzív nemzeti államokban a kisebbségekre nézve az iskola nem a család folytatása, hanem a családi gyökerek elszakítása és az ágnak más törzsbe való beoltása.[8]

Munkájában, amely halála után több évtizeddel jelent meg az egynyelvű nemzeti ideált kritizálja és magyarázza miért nem ért egyet azzal. Megygyőződése, hogy a nyelvegység még az államoknak sem biztos alapja. A nemzeti kisebbségek is adhatnak kultúrát az államnak. És másrészt gátjai lehetnek egy rohamosan terjedő erkölcsi végpusztulásnak. Amíg egy társadalmat csak önálló egyéniségek tehetnek értékessé, úgy az államnak is

6 Szeberényi Lajos Zsigmond: i. m. .22. – Vö. Grünwald Béla: A Felvidék. Budapest, 1878. 141.; Gulyás László: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Budapest, 2005.

7 Szeberényi Lajos Zsigmond: i. m. 23.

8 Szeberényi Lajos Zsigmond: i. m. 24.

értéket adhat a több népegyéniség kölcsönhatása és így is létesülhet egy erős politikai nemzet.

Ezek a gondolatok azt az alapvetést tükrözik, amely Bajza József tizenynyolcadik századi cseh biblikus nyelven íródott munkájában fogalmazódott meg. Az egyszerű nép, a hegyi pásztor nép az erkölcs őrzője és fenntartója.

A nemzeti kisebbségek öntudatának letörése, szolgai meghunyászkodó jellemmé való átgyúrása lehet ideig-óráig alkalmas eszköze egy militarista államnak. De a militarizmus még nem egyedüli célja az államnak és csak az imént láttuk, miként omlottak össze kártyavárként a leghatalmasabb államok, ha azok erkölcsi ereje a nagy megpróbáltatás idején ködként eloszlott.[9]

Szeberényi a vészterhes időkben, amikor már javában a haza felosztásán dolgoztak Európa-szerte, kitartott elvei mellett, hangsúlyozta, ha a nemzetközi szerződések bármely utódállamba is szórná őt és népét, a nyelvi jogaik nem csorbulhatnak. Politikai vezető szerepet hazájával szemben nem vállalt. Ám azt a helyzetet is kihasználta. Tudatában volt, hogy a szlovák nyelvű sajtó Csehszlovákiából nehezen fog eljutni olvasóihoz, fel kellett készülni az önellátásra.

Még 1919 őszén a román megszállás idején az 1920-as évre naptárt szerkesztett *Čabiansky Kalendár (Csabai Kalendárium)* címmel. Ezt a román cenzor engedélyével adhatta ki. Ennek nyoma az előlap jobb felső sarkában látható is – „Censurat: Turicius" felülpecsételéssel. Az addig jobbára Felföldről érkező lapok és naptárak nem csupán a szállítás és kézbesítés bizonytalanságai miatt nem jutottak el olvasóikhoz, hanem valószínűsíthető, hogy a megszálló ideiglenes közigazgatás rendelkezései sem engedték terjesztésüket. Ilyen példa a Dél-Alföld másik részén, Újszentivánon a szerbek által megszállt területen is volt. A naptárakat, amelyek az árusoknál voltak, zárolták és tartalmukat ellenőrizték.[10] A *Csabai Kalendárium* ezt követően 1948-ig minden évben megjelent.

9 Szeberényi Lajos Zsigmond: i. m. 25.

10 Munkácsy Mihály Múzeum (MMM). Békéscsaba. Történeti adattár: 786/1972.; Dedinszky Gyula: A Čabiansky Kalendár és jelentősége az alföldi szlovákság életében.; Dedinszky Gyula: Emlékezés a Čabiansky Kalendárra (1920-1948.) Békési Élet, 1973. 1. sz. 131-139.; Vecsernyés János: Trianon és Újszentiván. Szeged, 1990. [Kézirat] 18.; Miklós Péter: Újszentiván lakosságának etnikai és felekezeti viszonyainak változásai. Közép-Európai Közlemények, 2010. 2. sz. 63-69.; j - s: Čabiansky Kalendár. Slovenské Pohľady. 1931. 10. 656.

Életrajzának összeállítója, fia Szeberényi Andor nyugalmazott gyógyszerész a pacifizmussal kapcsolatos nézeteit a következőképpen foglalta össze (1913-1941): János fiának 1914-ben, aki orvostanhallgató volt, az alábbi levelet írta:

„Kedves Fiam!

Mindjárt gondoltam, hogy bántani fog, ha be nem vesznek, mert hisz engemet is bántott, amikor 36 évvel ezelőtt be nem vettek, bár mint theologus nem lettem volna a hadiszolgálattól mentes. De amint már írtam, te nem vagy az oka, s így, ha gondolkodol, nem is szabad, hogy bántson. Önként ne lépj be, úgy is majd rád kerül a sor. Biztos, hogy újra és még a háború ideje alatt sorozni fognak. Ez a háború még eltart 1-2 esztendeig.

Hős lehetsz az életben, még ha csámpásnak tartanak is az emberek. Én örülök, hogy nem vettek be, legalább későbbre marad az áldozat. Ha becstelen úton menekültél volna, azt nem tűrném. Véletlen a menekülésed, véletlen az is, ha valakit a csatában golyó nem talál. Én ezt a véletlent gondviselésnek nevezem, Isten akaratának. A mi kötelességünk a szerint élni „ legyen meg a Te akaratod.

Ha nem visznek a harctérre. Neked lesz alkalmad itthon is sokkal tudatosabban önmagadat hazáért feláldozni, mintha például a harctéren egy ostoba generális puszta száma vagy. Én bűnnek tartanám, ha bevétetvén és nem akarnád a kötelezettségedet teljesíteni hazád iránt. De ép oly bűn tolakodni oda, ahol azt mondják reád még ez idő szerint nincs szükség.

Nyugodj meg a sorsodban, melyet nem kértél – és végezd becsülettel hivatásodat."

Mindnyájan üdvözölnek, csókol szerető Apád."[11]

1915-ben Gusztáv fiát behívták tábori lelkésznek és Bécsbe került, de 1917-ben, mint vesebajost leszerelték. János fiát azután 1915 őszén a második sorozáson már bevették és Neushasba vonult be a 101-ik gyalogezredhez, ahonnan rövidesen az 1-ső vadász zászlóaljhoz Aussigba(Ústí nad Labem) helyezték át és mint orvostanhallgató teljesített szolgálatot, ahonnan azután az orosz harctérre került és a háború végén 1918-ban szerelt le, a forradalomkor. Lajos fiát 1916 őszén – 18 éves volt – besorozták. 1917 januárjában Nagyváradra a 4-es honvédekhez vonult be. Onnan 1917

11 Szeberényi Lajos Zsigmond gépírásos önéletírása. Munkácsy Mihály Múzeum Helytörténeti dokumentumok: Szeberényi Könyvtár anyagai.

őszén az olasz frontra került és a háború utolsó napján olasz fogságba került.1919 őszéig volt itt. Utána Debrecenbe ment, mert Békéscsaba román megszállás alatt volt. Tehát Szeberényi Lajos Zsigmond a háború alatt fiai által aktív fél volt, akik miatt volt mit aggódnia.

Ahogy fia emlékező sorait írta: Ő pacifista volt és németellenes. Gyűlölte a militarizmust. Járatta a semleges Dánia újságjait, így mindenről értesült. Önéletírásában maga Szeberényi így vall meggyőződésével kapcsolatban:

„Legtöbbet kellett szenvednem meggyőződésemért, melyet a nyelvkérdésben elfoglaltam. A mi ev. egyházunk e hazában háromféle nyelvet foglal magába. Protestáns alapon nekünk nincs, mint a római katolikus egyháznak, szent liturgikus nyelvünk. Mi mindenkinek anyanyelvét respektáltuk, megbecsültük. A nyelvkérdést keresztény alapon elintézte Pál apostol. […] Az egyházi téren a nyelvkérdésben én a teljes nyelvi tolerancia álláspontján állok és ez nem politikai vagy szociológiai nézet nálam. EZ HITBÉLI LEGSZENTEBB MEGGYŐZŐDÉSEM, MELYET MEGTAGADVA ÚGY ÉREZNÉM, HOGY MEGSZÜNNÉK KRISZTUS EGYHÁZÁNAK TAGJA LENNI.

Nekünk evangélikus lelkészeknek nehézzé teszi helyzetünket az a körülmény, hogy az evangéliumot két, sőt sokszor három nyelven kell hirdetnünk. Nehézzé, nemcsak azért, mivel nem kis nehézség két-három nyelvet elsajátítani, a nyelv szellemében el is mélyedni és a nyelv egoizmust önmagunkban legyűrni, de mert az elfogult közvélemény szemében, már az is gyanússá tesz, ha más nyelven is beszélünk és hirdetjük az evangéliumot. Mintha sokaknál visszatérni látnánk azt a középkori barbár világnézetet, mely a két nyelven beszélőket nem tartotta jó hazafinak és gyanús szemmel nézte. Bizonyos nyelvek vak gyűlöletével találkozunk a magukat sokszor inteligensnek tartó uraknál, de mi csak egy nyelvet beszélő uraktól el nem fogadunk leckét, hazaszeretetben és a hazafiságra nézve semmiféle születési jogot el nem ösmerünk. Mint evangélikusok mindig hű tagjai leszünk a hazának, bár e szeretettel nem kérkedünk, és hívei vagyunk a magyar nemzetnek jó és balsorsban egyaránt.

Ez volt világnézetem. Vallom nyíltan, hogy én más nemzeteket is szeretek és ezt nem tartom bűnnek. Felebarátaimnak tekintem azokat is, akik nem az én családom és rokonságom hozzátartozói. A nacionalizmus jo-

gosult, de nem szabad fajimádássá fajulnia, mert az esetben nem egyéb pogányságnál. Ezek voltak a múltban elveim s ezek ma is."

Szeberényi 1939-ben befejezte több mint négyszáz oldalas, a szektákról írott monográfiáját, amely mai napig kiadatlan. Kemény Gábor 1940-ben érdeklődött elkészültéről. Sajnos Szeberényi már beteges volt és 1941-ben meghalt. Szeptemberben elbúcsúztatták. Hatalmas munkásság ért ezzel véget. Példaértékű pálya. Hazájában pánszláv lelkészként bélyegezték meg, származási helyén pedig puha, magyarbarátnak. Ez a sorsa egy következetes, származását fel nem adó, hazáját meggyőződésesen szerető, óvó közszereplőnek. Megvetette az erőszakot, tudatos pacifista volt. Hitte, hogy az erőszak erőszakot szül, ha mutatkozik is némi eredménye, az is csak időleges. Igazi elkötelezett lelkész volt, aki népével szorosan együtt élt, népét tisztelte, szerette, jogaiért síkraszállt és harcolt. Tette ezt akkor is, ha tudta, számára sok kellemetlenséget fog eredményezni. Korának kisebbségi kérdéseit európai szinten ismerő tudós, sokoldalúan képzett, olvasott, művelt ember volt.

Szeberényi L. Zsigmond családja körében a 19–20. század fordulóján

Szeberényi L. Zsigmond feleségével motorkerékpáron az 1920-as években

BAGYINSZKY MARIANNA

A csehszlovák-magyar lakosságcsere integrációs következményei Medgyesegyházán és Gútán

Medgyesegyháza szülötteként, a településen élt és élő gútai és szlovák felmenőkkel rendelkezve, közvetve is érintettek a csehszlovák–magyar lakosságcserével kapcsolatos események. A lakosságcseréről a rendszerváltás óta nyílt nagyobb lehetőség arra, hogy nemcsak hazánkban, hanem Szlovákiában is megkezdődjön az események objektív feltárása, jóllehet a benesi dekrétumok eltörlése, hatálytalanítása a mai napig várat magára. A szerzők többségénél megfigyelhető ugyanakkor, hogy elsősorban a lakosságcsere politikai hátterének, diplomáciatörténetének és részben a lebonyolításának feldolgozására fordítják a figyelmet.[1] A lakosságcsere lokális lebonyolításának és következményeinek napjainkig ható integrációs, etnokulturális folyamatainak vizsgálata és a mikrotörténeti, oral history vonatkozásai háttérbe szorultak.[2]

Az 1946. február 27-én Budapesten aláírt csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény nem oldotta meg a két állam nemzetiségi problémáit.[3] A lakosságcsere lebonyolítása nem ment zökkenőmentesen Medgyesegyházán és Gútán sem, mely során két olyan település került egymással

1 Popély Árpád: A lakosságcsere területi szempontjai és etnikai következményei. In: Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból. 57. „Vonatok északnak és délnek" A második világháborút követő szlovák-magyar lakosságcsere történet és következményei. Salgótarján, 2010. 66.

2 Vértesi Lázár: Oral history. A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei. Aetas 19. 2004. 1. sz. 172.

3 A lakosságcserének a Békés megyével szomszédos Csanád vármegyei eseményeiről lásd bővebben: Miklós Péter: A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyei történetéhez. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 2007. Szerk. Tóth István. Szeged, 2008. 93–100.; Miklós Péter: A csehszlovák–magyar lakosságcsere vallástörténeti vonatkozásai Csanád vármegyében. Acta Historica (Szeged), 140. köt. Szerk. Marjanucz László. Szeged, 2017. 69–77.

migrációs kapcsolatba, amelyek eltérő történeti háttérrel és kulturális hagyományokkal rendelkeztek. A többségében szlovákok és kisebb hányadban magyarok által lakott Medgyesegyházának, a már két évszázadon át Magyarországon élő és a tizenkilencedik században Békéscsabáról érkező evangélikus vallású, szegényebb anyagi körülmények között élő, kettős identitású, nyelvű, kultúrájú szlovák lakossága cserélt helyet, a csallóközi Gúta római katolikus vallású, a középkor óta folyamatosan ott lakó, magyar identitástudattal rendelkező, a polgári fejlődés magasabb szintjén álló, ebből kifolyólag viszonylag jómódban élő, hagyományos paraszti gazdálkodást folytató magyar közösségének tagjaival.[4] Az 1947-es az 1948-as ki- és áttelepítések során végeredményben, 472 gútai családot, azaz 2 026 személyt, telepítettek Magyarország különböző és otthonuktól minél távolabb fekvő településeire, Pitvarosra, Mezőberénybe, Medgyesegyházára, Kondorosra, Tótkomlósra, Békéscsabára. Medgyesegyházára összesen 355 személy betelepítésére került sor, melyből 323 személy Gútáról és 32 személy egyéb felvidéki településről érkezett.[5] A levéltári kutatásaim alapján, 1947-ben és 1948-ban hivatalosan összesen 77 családot, azaz 323 személyt telepítettek Gútáról Medgyesegyházára. Ezen számadatok, azonban nem tartalmazzák az áttelepítések után történt településcsere által beköltözött, továbbá a nem hivatalos úton érkező családokat. Medgyesegyházáról Gútára, pedig összesen 808 szlovák személy távozott önként, míg Kugler József a ténylegesen kitelepülők számát 760 főben határozta meg.[6]

Az integráció évei nem voltak könnyűek. A lakosságcserével a községbe áttelepült gútai magyarok a kisebbségi létből, az államalkotó nemzet tagjává váltak, a Gútára áttelepülő medgyesegyházi szlovákokhoz hasonlóan, viszont szembe kellett nézniük az új környezetük és annak őslakos lakosságába való beilleszkedésének nehézségeivel. Az integrációt meghatározta Magyarország és Csehszlovákia fennálló politikai rendszere és nemzetiségpolitikája, a szovjetizálás folyamata nem kerülte el egyik országot sem.

4 Bagyinszky Marianna: Emlékezésül… Gútai magyarok Medgyesegyházán. Medgyesegyháza, 2018. 126.
5 Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest, 2000. 202.
6 Bagyinszky Marianna: i. m. 126.

Gazdasági és kulturális integráció

Az integrációt nehezítette, hogy a lakosságcsere során a csehszlovák telepítési hivatalok által, az ingatlancsere, vagy ikresített névjegyzékek alapján összeállított transzportok esetében, többségében nem egyforma nagyságú és értékű ingatlanokkal bíró családokat párosítottak és a csehszlovák fél kitelepítésre elsősorban a módosabb magyarokat jelölte ki. Gúta esetében is, a kis, közép és módosabb paraszti rétegét, az 5–50 kat. hold birtokkal rendelkező családokat jelölték ki kötelező magyarországi áttelepülésre, jelentős számú értelmiségi és iparos családokkal kiegészülve, míg áttelepülésre, mivel a lakosságcsere a magyarországi szlovákok részéről önkéntes volt, ezért inkább a szegényebb sorsú medgyesi szlovák családok vállalkoztak a propaganda hatására, a jobb megélhetés reményében.[7] Számos levéltári forrás szól ugyanakkor Medgyesegyházán is, a szlovák lakosok visszalépéséről a kitelepüléstől, illetve a kitelepített svábok és a kitelepült szlovákok visszajöveteléről, „visszaszivárgásáról" a községbe.[8] Medgyesegyházára való letelepedésnél ezért problémát okozott, a megfelelő lakóház és gazdasági épületek (istállók, magtárak) megtalálása. A legtöbb felvidéki család korábban önálló (saját) házban lakott, míg a kitelepülő szlovákok inkább csak rossz állapotban lévő házrészeket, tanyákat hagytak hátra, melyről a töredékesen fennmaradt medgyesegyházi telepítési jegyzőkönyvek is tanúskodnak.[9] Medgyesegyházán 1947-ben még nem volt villanyvilágítás. A településen talált lakáskörülmények, életszínvonal, a gazdálkodás fejlettsége évtizedekkel maradt el attól, amit Gútán megszoktak. Gúta fejlettségét mutatja, hogy az első világháború után már a szobai kemence fokozatosan kikerült az udvarra vagy a kiskonyhába, a házak építkezési anyagává egyre inkább az égetett tégla vált, 1928-ban pedig a községbe bevezették a villanyt.[10] Az áttelepülők elhelyezését próbálták

7 Bagyinszky Marianna: i. m. 126.

8 Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL BéML) Medgyesegyháza község iratai 1921-1950. V.352.b. 1739/1947. Tóth Obsutsz János medgyesegyházi lakos szlovák kitelepülésről való visszajelentkezése. 1042/1947 = Visszaszivárgott áttelepült szlovákok összeírásai.

9 Kugler József: i. m. 125-126.; MNL BéML Medgyesegyháza község iratai 1921-1950. V.352.b. 3964/1948. Jegyzőkönyv

10 Angyal Béla: Gúta. 1945-1949. Dunaszerdahely, 2007. 43.

megoldani, hogy a település 1947 októberében két új utca megnyitását is kezdeményezte,[11] illetve számos kérelem érkezett a helyi hatóságokhoz építkezési engedélyek megadása,[12] házcsere,[13] vagy szlovák lakások kiutalása ügyében. A kereskedők, iparosok letelepítése, ugyanakkor továbbra is gondot okozott, mert lakást, üzletet, műhelyt nehezen találtak számukra. A község ipartestülete is, ezért igyekezett olyan iparosokat fogadni, akik a kitelepültek tevékenységét folytatni tudták, ugyanakkor engedélyezték a korábban végzett iparos szakma folytatását is.[14] Az új állampolgárok megélhetését, egyrészt a hazánkat önként elhagyó szlovákok által hátrahagyott, másrészt a magyarországi németek elkobzott javai szolgáltak.[15] Az áttelepítetteknek és a menekülteknek minősülők, kárpótlásban részesültek a Csehszlovákiában hátrahagyott földjeikért.[16] Hathatósabb segítséget, azonban csak a társadalom szegényebb rétegének tudtak nyújtani, a pénzbeli és terménybeli szociális juttatásokkal, illetékmentes őrlés engedélyezésével, illetve a búzakötvények kicsit elhúzódó kifizetésével.[17] A telepítési hivatal, ugyanakkor igyekezett figyelemmel kísérni az áttelepültek hadifogoly hozzátartozóinak hazatérését és hadigondozását, akik pénzjuttatásban részesültek.[18]

Az integrációt nehezítette az eltérő gazdálkodási hagyományok. Gúta paraszti gazdálkodását a vízszabályozási és árvízmentesítési munkálatok előtt külterjes, ártéri állattartás, vizahalászat, ártéri gyümölcs – és zöldségtermesztés jellemezte, melyek után és az iparosodás következtében a huszadik század elején az állattartással szorosan összefonódó földművelés került előtérbe, miközben a hagyományos és modernizációs jegyek egy-

11 MNL BéML Medgyesegyháza község iratai 1921-1950. V.352.b. 3159/1947. Utcamegnyitások Medgyesegyháza községben

12 MNL BéML Medgyesegyháza község iratai 1921-1950. V.352.b. 2449-2457/1947. Véghatározatok magyar lakosok építkezési kérelméről.

13 MNL BéML Medgyesegyháza község iratai 1921-1950. V.352.b. 1183/1947. Sándor József medgyesegyházi lakos kérelme házcsere iránt.

14 MNL BéML Medgyesegyháza község iratai 1921-1950. V.352.b. 1942/1947. Iparos betelepülők Medgyesegyháza községbe.

15 MNL BéML Medgyesegyháza községi tanács V. B. iratai 1950-1989. XXIII.746.d. 5.doboz. 52-98./1950. Az államraszállt német ingóságok elszámolásának befejezése.

16 MNL BéML MÁK Fh. Ir. XXIV. 201/a/31 Általános iratok/Csehszlovák és német telepítéssel kapcsolatos iratok.

17 MNL BéML Medgyesegyháza község iratai 1921-1950. V.352.b. 3296/1947. Országos Karácsonyi Gyűjtési Akció.

18 MNL BéML Medgyesegyháza község iratai 1921-1950. V.352.b. 3277/1947. Csehszlovákiából áttelepített magyarok hadigondozása

szerre voltak jelen a belterjessé váló, önellátásra törekedő gútai paraszti gazdálkodásban. A délkelet- alföldi, így a medgyesegyházi szlovákok is, letelepülésüktől kezdve adaptálódtak az alföldi gazdálkodás rendszerébe. Az asszimilációs, integrációs folyamatokat erősítette a különböző etnikumok között kialakult gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok, továbbá, hogy a szlovákok a gazdasági életben, a gazdálkodásban nem rendelkeztek olyan etnikus jegyekkel, megkülönböztető jelekkel, amelyek sajátosan csak rájuk lettek volna jellemzőek. Elsősorban fölművelők voltak, az első időszakban az extenzív állattenyésztés volt meghatározó, majd a tizenkilencedik századtól gabonatermesztő helyekké váltak a települések, melyekben nem különböztek lényegesen a környező magyarság gazdálkodásától. A lakosságcsere következtében viszont új földrajzi körülmények közé és immár új politikai rendszerek irányítása alá kerültek, a gazdasági és a kulturális életben új irányelvek jelentek meg, melyek felgyorsították a gazdasági integrációs folyamatokat. Azok a Medgyesegyházára került gútai magyarok, akik ősei foglalkozását tovább folytatták, élve a szocialista rendszer háztáji gazdálkodás és a részes művelés engedélyezésével, valamint a díjazási rendszer rugalmasabbá tételével, elsősorban primőr, a takarmánynövény és kihasználva a mogyoropörkölő és feldolgozó üzem működését földimogyoró és dinnyetermesztést végzett. Gútán, a kukorica, gabonafélék, valamint vörös- és fokhagyma termesztése vált jellemzővé, az állattenyésztésben, pedig főleg a sertések és a szarvasmarha tenyésztése dominál, a baromfitenyésztés mellett. Napjainkban mindkét településen a háztáji gazdálkodás háttérbe szorulása figyelhető meg. A nagyüzemi gazdálkodás mellett, az őstermelők folytatnak gazdasági tevékenységet. Az évtizedek óta tartó urbanizációs folyamatok következtében, azonban az ősei foglalkozását és számos esetben a települését elhagyó, kulturális közegéből kiszakadó fiatalabb generáció, az iparban, a harmadik és a negyedik szektorban helyezkedik el, felvéve az urbanizáció kulturális jelenségeit.

A lakosságcsere következtében végbemenő migrációs folyamatok, azonban nem csak az át- és kitelepülők életkörülményeinek, hanem a települések nemzetiségi, anyanyelvi és felekezeti számadatainak drasztikus megváltozását is eredményezték, Medgyesegyházán jelentősen lecsökkent a szlovák lakosság számaránya, míg Gútán nőtt a magyar lakossághoz képest. 1937-ben, Medgyesegyháza összlakossága 4 908 fő, melyből 2 480

fő magyar, 2 261 fő szlovák, 2011-re, a 3 863 fő összlakosságból, pedig 3 410 magyar és 109 fő szlovák nemzetiséget számlált. Gúta lakossága 1941-ben 11 494 fő, melyből 11 466 fő volt a magyar és 8 fő szlovák, 2001-re, a 10 823 fő összlakosságból, 8 742 fő volt magyar és 1 890 fő szlovák nemzetiségű, melyben a lakosságcsere mellett, nagy szerepe volt a „vegyes házasságoknak" is.[19]

Medgyesegyházán az 1949-től a lakosságcsere következtében létrejövő „vegyes házasságokkal" fokozatosan háttérbe szorult, az a tradíció, miszerint azonos etnikumhoz és azonos felekezethez tartozók, azaz szlovák nemzetiségű szlovák nemzetiséggűvel, evangélikus vallású evangélikus vallásúval, magyar nemzetiségű magyar nemzetiséggűvel, római katolikus vallású római katolikussal kössön házasságot. A házasságkötési bejegyzéseket összesítő táblázat alapján megállapítható, hogy a Medgyesegyházi Katolikus Egyházközségben 1947-től napjainkig a gútai katolikus magyarokat kezdetben az exogámia mellett, a lokális és felekezeti csoportendogámia is jellemezte, hiszen amellett, hogy 36 római katolikus gútai születésű kötött házasságot helybeli, vagy környékbeli római katolikus vallású lakossal, 27 esetben a gútai származásúak igyekeztek egymás között párt választani, azaz gútai, gútai születésű helybeli katolikus vallásúval kötött házasságot. 1949-ben fordult elő, hogy a 4 endogám házasság közül 3 nem gútai-gútai születésű között történt, hanem gútai és más csehszlovákiai településről, jelen esetben Komáromból, Naszvadról, Tallósról származóval kötött házasságot. A vizsgált időszakban a Medgyesegyházi Katolikus Egyházközségben, vegyes házasságokra mindössze 10 esetben került sor, mely során gútai születésű, római katolikus helybeli házasodott össze, ágostai evangélikus helybeli, vagy környékbeli szlovák származású lakossal. A kereszteltek anyakönyve szerint sor került arra, hogy az ágostai evangélikus vallású házasulandó fél, felvette a római katolikus vallást a házasságkötés előtt, mely a családunk esetében is megtörtént. A helybeli ágostai evangélikus vallású szlovák nagymamám, az 1950-ben történt házasságkötésük előtt felvette Kiss Kálmán, a római katolikus, gútai születésű nagyapám római katolikus hitét. A Medgyesegyházi Evangélikus Egyházközség házasságkötési anyakönyvei szerint, 14 vegyes házasság történt és átkeresztelkedésre nem került sor. A vegyes házasságok viszonylag alacsony száma, az

19 Bagyinszky Marianna: i. m. 127.

őslakos, ágostai evangélikus szlovákok számarányának, a lakosságcserével bekövetkező nagymértékű csökkenéséből eredt. A vegyes házasságok esetében, a házasságot kötő felek többségében megtartották saját vallásukat, ragaszkodva a régi tradíciókhoz.[20]

Medgyesegyháza szlovák lakossága és Gúta magyar lakossága a huszadik. század első felében, a korai polgárosodás ellenére sok archaikus elemet megőrzött a populáris kultúrájában, de korántsem volt olyan mértékben hagyományőrző, mint például a Medgyesegyházával szomszédos szlovákok által lakott Nagybánhegyes, vagy a Gútával határos magyarok által lakott Naszvad. A lakosságcsere következtében Medgyesegyházáról pedig a szlovák lakosság azon elemei távoztak, akik a hagyományaihoz jobban ragaszkodtak, mint az áttelepülni nem szándékozók, ők ugyan bizonyos kulturális sajátosságokat megőriztek, de idővel éppen ezért könnyebben integrálódtak, a községben a lakosságcsere folytán számbeli fölénybe jutó magyarságba.[21] Ráadásul a lakosságcsere után Magyarországon maradt nemzetiségi kisebbségek, a korábbi nemzetiségpolitikánknak köszönhetően az asszimiláció előrehaladott állapotában voltak, annak ellenére, hogy a második világháború utáni népességcserét követően hazánkban nem került sor erőszakos asszimilációs intézkedések bevezetésére, Csehszlovákiával ellentétben. A természetes magyarosodás folyamatában fontos szerepe volt, a már említetett vegyes házasságok nagy számának, a többségi társadalommal való alapvetően konfliktusmentes együttélésnek, illetve a kitelepítés és a lakosságcsere hagyományozódó negatív emlékezetének, mely csökkentette az anyanyelv és a kulturális kötődés átörökítésének esélyeit.[22]

Az integrálódás évtizedeiben az őslakos medgyesegyházi lakosok továbbra is, a „betelepültek" gúnynévvel illették a gútai magyarokat és leszármazottaikat, illetve gúnyolódtak a tájszólásuk miatt is, ahogyan a gútai magyarok a „tótok" gazdasági elmaradottságát és a helytelen szlovák nyelvtudásukat szintén továbbra is szóvá tették. A kezdeti nyelvi különbségek és az ebből fakadó ellentétek, azonban a többségi nyelv dominanciája és az állami iskolák hatására megszűntek. A településen az irodalmi magyar nyelv használata

20 Bagyinszky Marianna: i. m. 96-99.; A Medgyesegyháza Római Katolikus Plébánia Keresztelteik anyakönyve. II. kötet (1945. január 1-től 1968-ig); III. kötet 1968-tól-napjainkig.; Medgyesegyházi Evangélikus Egyház Esketési anyakönyv 1891-1994 A/4. kötet.

21 Bagyinszky Marianna: i. m. 128.

22 Bagyinszky Marianna: i. m. 96-99.; Valuch Tibor: A lódentől a miniszoknyáig. Budapest, 2004. 79.

vált általánossá, háttérbe szorítva a gútai magyarok észak-dunai és csallóközi nyelvjáráskeverékét, illetve a szlovák lakosság közép-szlovákiai nyelvjárásának alföldi típusát. Napjainkban, a korábban kettős identitású, kétnyelvű szlovákokra az alábbiak jellemzőek, anyanyelvet cserélt, csak magyarul beszél, a szlovák nyelvből csak töredékek maradtak meg emlékezetükben; megőrizte kétnyelvűségét, de a mindennapi érintkezésben a magyar nyelvet, a szlovák nyelvet elsősorban a rokonokkal való érintkezésben használja, a felnövő generáció, pedig néhány esetet kivéve nem sajátította el a nyelvet.[23]

A Rákosi- és a Kádár-korszak automatizmusra épülő nemzetiségpolitikája és az egyházellenes intézkedési következtében, pedig az (evangélikus) egyház a vizsgált településen is elveszítette szerepét az anyanyelv és identitás megőrzésében. A medgyesegyházi szlovák lakosság, pedig fokozatosan átvette a magyar kultúra elemeit, ezért már csak az emlékezetben élnek, a hajdan a mindennapi élet részét jelentő hagyományok. mindezek a medgyesegyházai szlovákok nyelv- és identitásvesztését eredményezték. A rendszerváltozás után Medgyesegyházán is, a közművelődési intézmények, az 1998-ban az önkormányzati választások után létrejött, Medgyesegyházi Szlovákok Nemzetiségi Önkormányzata[24] és az általuk támogatott hagyományőrző egyesületek, mint a Gasztronómiai és Hagyományőrző Csoport, ismertebb nevén „Csöröge Csapat" és a Jarina hagyományőrző néptánccsoport nagy hatást fejtenek ki a nemzetiségi tudat fejlesztésére, a nemzetiségi hagyományok ápolására, az anyanyelv elsajátítására, azonban mindez már nem vezet ténylegesen a tudatos nyelvismerethez, nyelvhasználathoz.[25]

Gútán a kisebbségbe került magyarok helyzetét meghatározta, hogy a lakosságcsere után Magyarországra jelentős számú iparost és értelmiségit telepítették át, míg a Gútára érkezettek többsége szegény földműves volt. A szocialista rendszer nemzetiségpolitikája itt sem kedvezett, a magyar

23 A tudatos nyelvismeretet, nyelvhasználatot nehezíti, hogy napjainkban Békés-megyében a szlovák nyelv három változata használatos. A legelterjedtebb a nyelvjárás, melyet a település idősebb lakossága beszéli, ezt követi az irodalmi nyelv, melyet iskolai keretek között sajátított el a fiatalabb generáció, illetve az evangélikus egyházban használt archaikus, bibliai cseh nyelv.

24 A szlovák nemzetiségi önkormányzat testülete jelenleg háromtagú, mert 100-nál kevesebb szlovák nemzetiségű választó regisztrálta magát. Tájékoztató a Medgyesegyházi Szlovákok Nemzetiségi Önkormányzatának 2010. évi munkájáról. Kézirat, 2010. A fénymásolata saját tulajdonban.

25 Bagyinszky Marianna: i. m. 106.

iskolák újraindítása nehézségekbe ütközött, szakképzett pedagógus alig akadt, mely következtében Gúta teljesen elvesztette magyar középrétegét és értelmiségét. A magyar kisebbség számára kedvező változást, ahogy a medgyesegyházai szlovákok esetében is, csak az 1989-es rendszerváltozást követő időszak hozott. A törekvések ellenére, az elmúlt évtizedekben a folyamatosan növekvő vegyes házasságok és a szlovák tanítási nyelvű iskolákba járó magyar tanulók számának emelkedése miatt, akik egy része a „Szlovákiában szlovákul" elvet hirdeti, a magyar lakosság anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása csökken, miközben a kettős identitásúak száma növekszik.[26]

Az áttelepítettek és a kitelepülők által hátrahagyott hozzátartozóik közötti kapcsolattartást nehezítette, hogy érvényes útlevél nélkül, évekig látogatóba sem mehettek régi otthonukba. A fiatalok a lakosságcserével járó otthoncserét, könnyebben elviselték, azonban az idősebbek nehezen tudták megszokni az új környezetet. A határok 1955-ös részleges megnyílásával nyílt lehetőség arra, hogy az elszakított családtagok, annyi év után újra viszontlássák egymást. Az 1960-as években, Medgyesegyháza és Gúta tanácsai is felveszik egymással a kapcsolatot, mely következtében lehetőség nyílik a két település közti kulturális, gazdasági kapcsolatok kiépítésére. A rokoni kapcsolatok ápolása az évtizedek folyamán, a rokonok elhalálozásával, a fiatalabb generáció felnövésével fokozatosan elhalványulni látszott, ez elmúlt évtizedekben már csak az az idősebb generáció tartotta igazán a kapcsolatot, akinek közvetlen hozzátartozója élt még Szlovákiában. Napjainkban, a kérdőíves felmérések szerint az eseményeket átélők és a leszármazottak első generációja, az évek során több alkalommal ellátogattak Gútára és vettek részt a város rendezvényein. A kapcsolattartás elsődleges formájává a levelezés és elsősorban a különböző alkalmakra küldött levelezőlapok, a telefon és újabban az e-mailes, és egyéb internetes üzenetváltási formák váltak általánossá. A leszármazottak második generációja, pedig már csak elvétve tett látogatást Gútára, vagy csak egyszer járt ott életében és a rokonok elhalálozásával már nem tartották a kapcsolatot szülőföldjükkel. A legfiatalabb generáció többsége, pedig alig tudott valamit a lakosságcseréről és őrsei szülőföldjéről Gútáról.[27]

A vizsgált települések között a rendszerváltás után újra előtérbe kerülő

26 Angyal Béla: i. m. 73.
27 Kérdőívek alapján. Bagyinszky Marianna: i. m. 123-125.

és a testvérvárosi kapcsolatok kialakításával, 2012-ben, április 12-ének a Felvidéki Kitelepítettek Emléknapjává nyilvánításával, továbbá az emlékműállítás, az emléktábla avatások, és az évente tartandó megemlékezések következtében, újra megerősödtek a Gútával, már-már feledésbe merült rokoni kapcsolatok. Gyakoribbá váltak a szülővárosokba történő rokoni, baráti látogatások és azok rendezvényein való részvételek. A két város iskolai oktatásába is mélyebben beépült a települések történetének, hagyományainak és a kitelepítések, a csehszlovák-magyar lakosságcsere eseményeinek mélyebb megismertetése.[28]

Az integráció évtizedei alatt ugyanakkor elmondható, hogy a Medgyesegyházára telepített gútai magyarok és a helybeli őslakosok az idők folyamán példamutató módon szőtték egybe életüket, kihasználva a település földrajzi és gazdasági lehetőségeit és nagyon rövid időn belül alakultak egységes, települést szerető közösséggé. Az elmúlt évtizedekben született generációk már nem tartják számon, ki honnan települt ide, a fiatalok már szülőföldjüknek tekintik azt. A csehszlovák–magyar lakosságcsere, tehát nemcsak két egymástól földrajzilag távol eső település lakosságának kicserélődését eredményezte, hanem Medgyesegyházán, egyrészt tovább gyorsította a településen maradt szlovák lakosság asszimilálódásának a folyamatát, integrálódását a magyar lakosságba, másrészt ugyan biztosította az áttelepített gútai magyarok és az áttelepült medgyesegyházai szlovákok számára a nemzetállami keretek között való létet, de végérvényesen elszakította őket szülőföldjüktől, eredeti kulturális közegüktől, mely bizonyos kulturális sajátosságok elvesztését eredményezte. A huszadik–huszonegyedik században, a migrációs, az integrációs és az urbanizációs folyamatok, a nemzetiségpolitika, pedig jelentős mértékben csökkentették Magyarországon a szlovák, Csehszlovákiában, pedig a magyar népességet, nemzetiséget.[29]

28 Bagyinszky Marianna: i. m. 95-96. 117-121.
29 Bagyinszky Marianna: i. m. 130.

CZINGEL SZILVIA

Egy aradi zsidó család viszontagságos élete

Tanulmányunk egy aradi zsidó család életébe ad betekintést és azt mutatja be, hogy hogyan és milyen volt zsidóként élni Erdélyben a két világháború között. Az életmód bemutatásán túl azt is megmutatja, hogy a holokauszt idején milyen életstratégiák mentén próbálja a család a borzalmakat túlélni. A tragédia nem kíméli ezt a családot sem, de Sztehlo Gábor[1] embermentő tevékenysége, a család egy részének a túlélést biztosítja. A tanulmány törzsanyagát az az életinterjú adja, amit a Centropa Alapítvány készített 2006-ban.[2]

Róth Adolf 1852-ben született Karánsebesen.[3] Foglalkozását tekintve fakereskedő volt. A fakereskedés viszonylagos jólétet biztosított ugyan, de az 1929-es világgazdasági válság érzékenyen érintette a vállalkozást és a fakereskedés tönkrement. Ekkor átköltözött Aradra. Külön lakásban lakott és a fiai tartották el. Felesége, Hercz Rozália 1913-ban meghalt. Adolfnak és Rozáliának tíz gyereke volt, közülük Róth Marcell, tanulmányunk főszereplője volt a legfiatalabb. Adolf németül és magyarul beszélt és a kommunikációs nyelv, írásban a német, a mindennapokban a magyar volt a családban. „A nagypapa magyarul és németül beszélt. Amikor leveleztek

1 Evangélikus lelkész. Kétezer ember megmentője, a Gaudiopolis – Örömváros megálmodója, létrehozója.

2 Interjú Rác Andrással. Az interjút Czingel Szilvia készítette. A Centropa Alapítvány tulajdona.

3 Karánsebes (románul Caransebeş, németül Karansebesch) rendezett tanácsú szabad királyi város volt Krassó-Szörény vármegyében (1881-ig Szörény vármegye székhelye), 1891-ben 5 500 lakossal (55% román, 35% német, 7% magyar), 1910-ben 8 000 (49% román, 30% német, 8% magyar) lakossal. Görögkeleti püspökség, járási szolgabírói hivatal, királyi törvényszék és járásbíróság, királyi közjegyzőség, püspöki teológia székhelye, továbbá kereskedelmi és iparostanonc-iskola, a huszadik század elején görögkeleti tanítóképző, állami főgimnázium nagy internátussal, állami polgári fiú- és leányiskola, kereskedelmi szaktanfolyam. A város ipari létesítményei: parketta-, hordó-, kaptafa-, tégla- és fűrészgyárak. Trianon óta Romániához tartozik, lakosainak száma 1922-ben 7 600 fő volt.

apuval, akkor sokszor németül írtak. Egymás között azonban inkább magyarul beszéltek."

A család a zsidó hagyományok ápolását fontosnak tartotta, a nagyünnepeket megtartották, a család egy része kóserül étkezett és szombattartó volt, de a bigott vallásosság nem volt jellemző a Róthokra.

Az anya korai halála miatt az idősebb testvérek nevelték a fiatalabbakat, Marcellt „Giza néni" [Róth Gizella] nevelte, aki a legidősebb volt a Róthok közül. Giza néni az 1920-as évek elején került Temesvárra, ahol egy lisztüzletet vezetett. Lisztet és terményeket árult zsákokban. „Kis boltocska volt, olyan öt-hat méteres helyiség, ami két részre volt osztva. Az első részben volt egy pult, ott adagolta a lisztet Giza néni, meg ott volt a kassza is. Voltak kis zsákok is, meg edényben is volt áru. A nagy zsákoknak volt egy külön helyiség a hátsó részben. Akik bejöttek, kis tételben vettek. Háziasszonyok jöttek nagyrészt, akik a főzéshez vették a lisztet. Nagyon jellegzetes szagok voltak, emlékszem. Giza néni egyedül volt ebben a lisztboltban."[4]

A temesvári bolt jó megélhetést biztosított, ami azt jelentette, hogy Temesváron egy kétszobás lakást béreltek, férjével Rosner Sándorral. Giza néni és a férje nagyon vallásos zsidó életet élt, kóserül étkeztek, megtartották a szombatot és minden nagyünnepet. Aktív tagjai voltak a temesvári zsidó neológ közösségnek. Két gyerekük született, Margit és Pál. Margit férje Hugó Grünfeld volt. Hugóéknak volt egy fehérneműüzletük Temesváron. Zsebkendőt és női fehérneműt árultak. A holokausztot túlélték, de Hugóék Izraelbe mentek Margittal együtt, és kivitték édesanyjukat, Giza nénit is. Erdélyben a különböző cionista szervezetek buzdították és szervezték meg, azokat a hajóutakat, amellyel az akkor alakult Izrael Államba biztosították az alijázást.[5] A családnak ez a része az 1950-es években hagyta el végleg Temesvárt és Haifán telepedtek le. Pálról csak annyit lehet tudni, hogy 1932-ben meghalt, öngyilkos lett.

Róth Adolf fia, Marcell történetünk főhőse. Karánsebesen született, 1892-ben. Sebészorvos lett. Az orvosi egyetemet több helyen végezte. Prágában is tanult, de a tanulmányait Budapesten fejezte be. Prágában németül

4 Interjú Rác Andrással. Az intrerjút Czingel Szilvia készítette. A Centropa Alapítvány tulajdona.

5 Az alija a cionizmus egyik központi fogalma, ami végül Izrael Hazatérési Törvényében csúcsosodott ki, ami bármely zsidó számára széleskörűen engedélyezett jogot biztosít az Izrael államban történő letelepedésre, az ehhez nyújtott állami segítséghez, valamint az automatikus izraeli állampolgársághoz.

tanult, hiszen a német is anyanyelve volt. Az első világháborúban katonaorvos volt Galíciában. Ott nagyon magas kitüntetést kapott, Mária Terézia-rendet.[6] Sose beszélt róla, nem viselte. A vészkorszakban ez a kitüntetés azonban nem tudta megmenteni az életét és a család nem kerülhette el tragikus sorsát. Abban az időben az erdélyi nagyvárosok – mint Kolozsvár, Temesvár vagy Arad – minden szempontból nagyon nívós életet biztosítottak sokak számára. A viszonylagos jólét miatt „divat" volt ezekben a városokban élni. A család Arad és Kolozsvár között ingázott ebben az időszakban, attól függően, hogy Marcell éppen hol kapott orvosi állást.

Aradon az orvosok jómódban éltek, de Róth Marcell ilyen szempontból nem tartozott közéjük. A családtörténet eszerint „ingyen gyógyított és nem fogadott el pénzt a betegektől." A nagylétszámú Róth család vallásos zsidó életet élt, nagyon tartották a szokásokat. Róth Marcell felesége Lóránt Erzsébet a szlovákiai Bagotáról[7] származott és 1920-ban megtartott házasságuk után, Róthék Aradon kezdtek közös életet. A Lóránt család nem tartotta magát zsidónak, nem tartott semmilyen szokást, ami némi konfliktust is eredményezett a két család között.

Róth Marcell egy szanatóriumban kezdett el dolgozni Aradon, az 1920-as években. Arad ebben az időben, közel 70 000 lakossal rendelkezett, amelyből 7 000 volt zsidó.[8]

Az aradi zsidó temetkezési egylet a Chevra Kadisa 1840-ben külön kórházat létesített, melyet 1861-ben kibővítettek. Ez a kórház évente több száz beteget ápolt és látott el ingyen gyógyszerrel. A Chevra hatásköre alá tartozott az aggok háza is. Jelentős intézménye volt a hitközségnek az 1873 létesített fiúárvaház. Hasonló tevékenységet fejtett ki a nőegylet, mely évek óta népkonyhát is fenntartott. Főleg a szegény szülő nőket támogatta a Gemilusz Cheszed Egyesület, valamint sikeresen működött az a kultúregylet, melynek tevékenysége irodalmi és művészesték rendezésére irányult.

Az aradi zsidó szanatórium, ahol Róth Marcell is dolgozott, egy magánszanatórium volt, Windholz szanatóriumként volt ismert Arad-szerte.

6 A kitüntetést Mária Terézia magyar királynő, osztrák uralkodó főhercegnő alapította 1757. június 18-án, a hétéves háború egyik jelentős ütközetében, a kolíni csatában aratott osztrák győzelem alkalmából. „...a katonaállás iránti különös vonzalomból és az általa oly sok szorosan tanúsított hűség, vitézség és veszélyességnek kitüntető jutalmazására." Az első világháborúban 131 kitüntetést osztottak ki.

7 Bagota (szlovákul: Bohatá) város Szlovákiában, a Nyitrai kerület Komáromi járásában,

8 agyar Zsidó Lexikon. Szerk. Ujvári Péter. Budapest, 1929. 57.o.

A Róth fiúk „Grószival", az anyai nagymamával. Arad, 1929 (Centropa Alapítvány)

Az alapító a Windholz család volt és az egész szanatórium a Windholz családé volt. A szanatóriumot az 1920-as években alapították. Az aradi zsidó hitközség tulajdonában volt a Therápia szanatórium, amelyet átalakítottak kórházzá. Tucatnyi köztiszteletnek örvendő kiváló orvos – Háber, Hersch, Kállai, Radó, Reich, Róna, Róth, Singer, Téthi, Újhelyi, Waldmann, Windholz stb. – dolgozott itt az 1948-as államosításig.[9] A Róth család Aradon töltött időszakáról Róth Marcell fia, a következőket mesélte:

„Aradon két helyen laktunk. Az első egy nagyon szép, de kisebb lakás volt, viszonylag közel a Maroshoz. Ott volt egy udvar és alattunk egy román család lakott. Összeismerkedtem velük, mert ott volt egy velem egykorú gyerek, Mircea. Onnan négy-öt éves koromban elkerültem egy másik aradi lakásba, ami egész közel volt a hídhoz. Egy bérháznak az egyik emeletén laktunk. Ez egy nagyon szép tágas lakás volt. Négy szobánk volt, és a lakás hátsó végében lakott a »grószi«, Regina nagymamámat hívtuk így. A szalonban négy hatalmas könyvszekrény állt, ami tele volt könyvekkel. Festmények is voltak a falon egy-két nagybányai festőtől. Ezek a képek később a háború alatt eltűntek a budapesti lakás pincéjéből. Apám nagyon

9 Vágvölgyi Lajos: Az aradi zsidóság múltjából és jelenéből. Múlt és Jövő, 1917.

szerette a bútorokat és a népi cserepeket. Volt egy jelentős bokálygyűjteménye, és gyakran vásároltak anyámmal a korabeli vásárokon. Fürdőszobánk is volt, nem is egy, hanem kettő. Nekünk külön kis fürdőszobánk volt az öcsémmel."[10]

A középpolgári élet egyik fontos fokmérője volt, hogy a család olyan lakásban lakhatott, ahol volt fürdőszoba és cselédet, nevelőnőt is tudtak alkalmazni a családok. A Róth család visszaemlékezése a következőt mesélte erről:

„Nekem volt egy német fräuleinem, aki egy újaradi sváb asszony volt. Az igazi nevét nem is tudom, mert mi csak frulinak hívtuk. A frulival egy szobában laktunk. Ez a fruli borzasztó erélyes és szigorú volt. Szerintem még anyám is félt tőle. Engem nagyon megnyomorított, ami egész életemre kihatott. Az öcsémet jobban szerette, mint engem, mert ő akkor már ott volt nálunk, amikor az öcsém született. Borzasztóan féltem, de rengeteget tanultam is tőle. Egyrészt németül, úgyhogy hatéves koromban már gót betűket[11] tudtam írni németül, meg énekelni is tanított, meg meg kellett tanulnom biciklizni, korcsolyázni meg úszni. Nagyon hasznos volt, de én borzasztóan utáltam. Hétéves koromig, amíg Aradon éltünk addig volt velünk ez a fruli. Amikor Kolozsvárra kerültem, a szüleim megint fölvettek valakit, de én megmondtam nekik, hogy nem vagyok hajlandó vele lenni, annyira utáltam a frulit. Sajnos nagyon szégyellem, de kiutáltuk az öcsémmel. Volt cselédlányunk is Aradon. Ketten voltak, magyar lányok. Viseletben nem jártak, de részletesen nem emlékszem rájuk. Később Kolozsváron egy házaspár cselédkedett nálunk. Ők székelyek voltak, Dani és Berta."[12]

A felvidéki nagymamára való tekintettel, aki főleg németül beszélt, a Róth család otthon magyarul és németül is beszélt. A jómód azt is jelentette, hogy Róthék tudtak utazni, ami abban az időben nem volt általánosan bevett gyakorlat. Voltak Olaszországban, Törökországban (Isztambulban), Ausztriában. Ezekre a helyekre mindig vonattal mentek. A gyerekek ezekre az utakra nem mentek, addig a kiszolgáló személyzet (nevelőnő, cseléd) vigyázott rájuk.

10 Interjú Rác Andrással. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona.

11 A gót betű a középkorban kialakított, sajátos, német, hegyes betűtípus. Gutenberg ezt használta első nyomtatványaihoz. A német nyelvterületen a huszadik század közepéig rendszeresen használták.

12 Interjú Rác Andrással. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona.

Sok pénzt költöttek könyvekre, a lakás berendezésére, például nagyon szép bútoraik voltak, de a gyerekekre, Andrásra és Gyurira is sokat költöttek. Nyelveket és zenét is tanultak. A klasszikus német, francia és angol szépirodalom teljes palettája megtalálható volt Róthéknál. Emellett művészettörténeti könyvek, főleg német nyelven és természetesen orvosi, sebészeti könyveik is voltak, hiszen Róth Marcell folyamatosan képezte magát. A gyerekek rengeteg német nyelvű ifjúsági regényt olvastak.

„Az 1920-as években Aradon fantasztikus élet volt. A művészeti könyveket, amik akkor megjelentek Európában, Aradon rögtön meg lehetett kapni. Német, francia, angol könyvek. Nagy művészeti és társasági élet is folyt. Mi csak magyarokkal, vagyis zsidókkal jártunk össze. Apám szabadkőműves volt, de erről én sokat nem tudok, és csinált a munkásgyerekeknek nyaralóközpontot az aradi szigeten. A megnyitóra engem is elvitt. Ez egy faépület volt, ahol nyaralhattak a szegény gyerekek, nagyon szép volt. Csak magyar gyerekek jártak oda. Románokkal nem nagyon volt kapcsolatunk."[13]

Az aradi szanatórium 1933-ig jól működött, azonban akkor tönkrement és a család elköltözött Kolozsvárra. Kolozsváron Róth Marcell magántanár lett a kolozsvári orvosi egyetemen, ezzel ő lett az első magyar kisebbségi magántanár.

A kolozsvári emlékeit a következőképp meséli Róth Marcell fia:

„Két házzal laktak arrébb a mi lakásunktól, a köztünk levő házban pedig egy ortodox zsidó család lakott. Eléggé cikiztük őket, mert elég furcsán éltek szerintünk. Mi nem tartottuk ennyire szigorúan a zsidó életet. Tudtuk, hogy zsidók vagyunk és hogy annak vannak hátrányai, ezt úgy tudtam meg leginkább, hogy amikor mentem az inasunkkal, a Danival sétálni, ő magyarázta, hogy például a húsvét veszélyes időszak, mert akkor nagyobb a zsidóellenesség. Ilyenkor vannak a pogromok. Valahogy így magyarázta. Akkor én kilenc éves lehettem. A közelben volt egy ortodox zsinagóga, aminek az udvarán sokszor sok ember lakott, azt hiszem, hogy Galíciából jöttek, nagyon ortodox zsidók. Amikor ott sétáltunk, akkor mondta ezeket nekem a Dani. Akkor még ebből nem sokat értettem. Később már kezdtem megtudni, hogy miről is van szó. Zenét is tanultam. Először zongorával kezdtünk az öcsémmel. Egy nagy zongoránk volt,

13 Interjú Rác Andrással. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona.

Róth Marcell feleségével és gyermekeivel. Kolozsvár, 1930 (Centropa Alapítvány)

nem tudom pontosan, milyen típusú, de nagy zongora volt és anyám is zongorázgatott. Sokat énekeltünk, főleg Bartókot. Anyám személyesen is ismerte őt. Amikor Bartók Kolozsváron koncertezett az 1930-as években, egy ismerősünknél lakott, a Kepichéknél. Kepichék is zsidók voltak. Egy nagy házuk volt és anyu és még valaki beöltöztek szobalánynak, hogy reggel ők vihessék be a reggelit Bartóknak. Így látták Bartókot és ez nagy dolog volt nekik. Később egy román embernél tanultam csellózni, aki az Operában volt csellós. Én mentem mindig hozzá. A testvérem maradt a zongoránál. Nekem volt egy kis csellóm. Zongorázni rövid ideig zongoráztam, azt már Aradon elkezdtem."[14]

A jómódú középpolgári családok nagy hangsúlyt fektettek a nyelvtanulásra, valamint a zenei műveltsége is. A francia, angol és német nyelvek számítottak Igyekeztek anyanyelvi tanárt alkalmazni, ami szintén nem volt lehetetlen. Héberül legalább imádkozni meg kellett tanulniuk a Róth gyerekeknek. A családi visszaemlékezés a következőket mesélte a nyelvtanulásról.

„Aradon kezdtem a franciát is, amit folytattam Kolozsváron is. Ott volt egy nagyon jó franciatanárom, persze magántanár. Madi néni volt a neve, svájci francia volt, aki Kolozsváron élt, magyar zsidó volt a férje. Öngyil-

14 Interjú Rác Andrással. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona.

kosok is lettek elég gyorsan, mert a férjét el akarták vinni 1944-ben. Később elkezdtem angolt is tanulni. Az angoltanár eredeti angol volt. A Dobó Feriéknek volt két lányuk és őhozzájuk járt ez a Marjorie nevű angol nő. Ő csak angolul beszélt a lányokkal. És aztán hozzáment Kolozsváron egy fogorvoshoz, Guzner Miklóshoz, aki szintén zsidó volt és Marosvásárhelyre költöztek. Ott volt a Guzner egyetemi tanár és két gyerekük volt, Ricsi és Miki. Ők ma Angliában élnek, de tartom velük is a kapcsolatot. A Marjorie-tól tanultam meg igazán az alapokat. Nagyon szigorú volt, de azért nem annyira, mint a fruli. Hetente kétszer mentem nyelvet tanulni, zenét egy héten egyszer tanultam. Később nem folytattam a nyelvtanulást, de már akkor elég jól megtanultam. Németül tudtam a legjobban. Hittant öt évet tanultam. A hittant a neológ zsinagóga rabbija, Klein Salamon tartotta. Hetente egyszer iskola után mentünk többen a neológ zsinagógába. A ciceszt föl kellett venni és héberül és magyarul kellett imádkoznunk."[15]

A nagyünnepeken kötelezően zsinagógába ment a család. Ehhez Róth Marcell ragaszkodott. Mind két fiukat körülmetéltették és a körülmetéléskor héber nevet is adtak a gyerekeknek. Mint Aradon, később pedig Kolozsváron is a Róth család részben élt csak vallásos életet. Különösen a fiaik lázadtak a túlságos vallási nevelés ellen, és az egyik fiuk András kifejezetten kéri, hogy ne legyen bar micvója és ne kelljen ezért külön tóraolvasást tanulnia.

„De én nagyon elleneztem a vallást. Engem inkább a klasszikus görög vallás érdekelt. A görög istenek meg ilyesmi. Mind a ketten körül vagyunk metélve, ez nem is volt apáméknak kérdés, hogy ezt ne tegyék meg. Nekem van zsidó nevem is, Joszef. Az öcsémnek bár micvója is volt, nekem viszont nem. Ebből nagy vita volt otthon, mert én nem voltam hajlandó erre. Kijelentettem, hogy nem akarom, hogy bár micvóm legyen, nagyon harcias voltam. Apám ragaszkodott volna, hogy bár micvá legyek, de hagyta magát lebeszélni. Az öcsém akarta, és neki Kolozsváron volt."

„Apám a nagyünnepeken ment imádkozni, a zsidókórház udvarán volt egy imaház, és apám odajárt. Emlékszem, ott voltam én is egyszer-kétszer vele. Hosszúnapkor[16] biztos, egyszer még böjtöltem is. Anyu egyáltalán nem tartotta magát zsidónak. Az, hogy mi zsidók voltunk egy társadalmi

15 Interjú Rác Andrással. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona.
16 Jom Kipur

helyzet volt, nem vallás. Mi teljesen magyar életet éltünk.[17] Az iskolán kívül román társaságunk nem volt. Csak az iskolában használtuk a román nyelvet. Kolozsvár is akkor teljesen magyar volt. A családunk csak magyarokkal, pontosabban zsidókkal barátkozott, vagy olyanokkal, akik eredetileg zsidók lehettek, de sokan közülük kikeresztelkedtek. Apám és a baráti társasága elsősorban magyarnak tekintette magát. Apám természetesen tudatosította bennünk, hogy mi zsidók vagyunk. Azt is elmondta, hogy van többféle zsidó, neológ és ortodox. Az ortodoxok szigorúan betartanak különböző szabályokat."[18]

Róth Marcell igyekezett a fiait nyáron nyaralni küldeni, de közös nagy családi nyaralások nem voltak. Nem is volt ez divat ebben az időben. A Róth gyerekek gyereknyaraltatás keretében erdélyi fürdőhelyeken nyaraltak. A Balatonnál is nyaraltak párszor, mert anyai rokonságuknak volt ott háza Siófok mellett, Balatonújhelyen. „Akkor a rokonokkal voltam ott, de a szülők nem jöttek. Vonattal mentünk. Többnyire ez úgy volt, hogy először megálltunk Pesten pár napra és úgy mentünk tovább, de volt, hogy egyenesen mentünk le. Emlékszem egy ilyen hazajövetelre, integettek, én meg nyafogtam, hogy bezzeg ők meg mennek a strandra. Ez már a 1930-as évek vége, 1940 körül volt. Egyszer volt olyan is, hogy a szülők fölraktak Kolozsváron a vonatra és azt mondták, hogy Pesten majd várnak az állomáson, de Pesten nem vártak. Valami félreértés történt. Én meg beültem egy taxiba, mert tudtam a Gyuláék címét, csak kifizetni nem tudtam. Ez a magyar időkben[19] volt már. Háromszor voltam így én a Balatonon. Az öcsém is jött természetesen. Két vagy három hetet töltöttünk ott. Ez egy családi nyaraló volt, a Lóránt Gyuláéké volt. Egy villa volt nagy kerttel. Egyemeletes volt és sok szoba volt benne. A kertben volt egy szaletli és a lányokkal, a Zsuzsával és az unokahúgaival, a Schüller lányokkal nagyon jó színdarabokat adtunk elő a felnőtteknek. Gyula bácsi felesége főzött, meg a Schüller mama. Ők a Gyula feleségének a rokonai voltak."

17 A magyar zsidó identitásról lásd bővebben: Miklós Péter: Az identitásszerveződés kérdései a magyar zsidó polgárcsaládokban. Esettanulmányok a huszadik század első feléből. In: Barna Gábor – Kiss Endre (szerk.): A család egykor és ma. Budapest–Szeged, 2014. 211-221.

18 Interjú Rác Andrással. Az interjút Czingel Szilvia készítette. A Centropa Alapítvány tulajdona.

19 „Magyar idők" (1940–1944), amikor a második bécsi döntés értelmében Észak-Erdély ismét Magyarországhoz tartozott.

Róth Marcell Kolozsvárott, a zsidókórházban dolgozott, ami egy nagyon jó kórház volt. A család összejárt Sebestyénékkel, akik vallásos zsidók voltak. Sebestyének nagyon gazdagok voltak, és ők támogatták pénzügyileg a kórházat. 1927-ben létesült Sebestyén (Smil) Dávid és neje nagy adományának köszönhetően a kórház. Az épülete 1929 őszére készült el.[20] Róth Marcell igen tevékenyen vett részt a kórház életében, például szervezett a zsidókórházban egy nővérképzőt. A zsidókórházban elvben nem voltak nővérek, mint a keresztény kórházakban, de ő nővérképzőt szervezett fiatal zsidó lányok számára. A Róth gyerekek csak viccesen Ester-schwesternek hívták.

Aradhoz hasonlóan Kolozsváron is nagy kulturális életet élt a család. A folyóiratok közül az *Új Kelet*, és a *Korunk* járt. A gyerekeknek egy francia lap, a *Benjamin* 1939-ben. Moziba nem, de a kolozsvári Operában és a Magyar Színházban többször megfordultak Róthék a gyerekekkel egyetemben. A kolozsvári zsinagóga mellett volt egy terem, a Goldmark-terem, ahová a Róth szülők lemezt hallgatni jártak, természetesen klasszikus zenét. „Apáméknak nagy társasága volt, akikkel gyakran mentek el vacsorázni és ők is jöttek hozzánk. Általában ezek mind zsidók voltak. Apám barátai voltak a Dobóék és a Szegőék is. Ők is zsidók voltak. A Dobó Feri ügyvéd volt, a felesége a kolozsvári főtéren egy nagy könyv- és írószerüzletet vezetett »Lepage«[21] néven, ez egy nagyon híres bolt volt akkoriban Apámék tagjai voltak egy Hellas nevű regattaklubnak is. Ez egy csónakklub volt a Maros partján. Egy nagy épületre emlékszem, ott tartották a csónakokat. Ha nem is kifejezetten a sport céljából jártak oda, de arra jó volt, hogy az ottani értelmiségi csoport csónakázzon, és egyben találkozzon is. Apámék is rendszeresen jártak evezni. 1939-ben a Sebestyén Gyuri,

20 A kolozsvári zsidókórház: „Sebestyén Dávid és Neje Zsidó Közkórház”. 1929-ben alapították. Alapítása részben Glasner Akiba főrabbi nevéhez is fűződik. Ő javasolta a dúsgazdag Sebestyén Dávidnak és nejének aranylakodalmukon, hogy tegyenek adományt létrehozására. Sebestyén Dávid és neje telket és nagy összegű pénzadományt ajánlott fel. 1929-ben Devecseri Emil mérnök tervei szerint nőgyógyászati-sebészeti, 1931-ben belgyógyászati-gyermekgyógyászati részleget építettek. Az orvosok többsége még a magyar egyetemi klinikák tanszemélyzetéhez tartozott, s 1919 után magánrendelőkben, szanatóriumokban dolgozott. Itt dolgozott dr. Goldberger Ede európai hírű bőrgyógyász; dr. Fenichel Mór belgyógyász; dr. Haas Marcell sebész, a breslaui egyetem tanársegédje; dr. Roth Marcell a román sebészeti klinika docense stb. Az intézményben a zsidó betegeken kívül keresztényeket is kezeltek, és igen magas volt azoknak a száma is, akiket díjmentesen gondoztak

21 Lepage könyv- és papírkereskedés: Lepage Lajos könyvkereskedőtől 1911-ben átvette Dobó Lajos, akitől Dobó Ferenc örökölte. „A világ minden tájáról beszerzett tudományos és szépirodalmi művekkel látta el vásárlóit.”

a nagyobbik Sebestyén fiú, csinált egy zsidó úszóegyletet. A sportegylet már 1920-tól létezett, de nem volt úszószakosztálya. Ezért a Sebestyén Gyuri alapított egy úszórészleget. A zsidó neve Haggibor volt. Ez a sportegylet még a román idők utolsó évében, 1939-ben lehetett, mert aztán 1940-ben megszüntették. 1940-ben bejöttek a magyarok és akkor átmentem a Kolozsvári Munkás Sportklubba (KMS), annak a színeiben úsztam. Nagyon jól ment a mellúszás, úgyhogy ott, bár még nem voltam ifi sem, mégis ifi bajnok lettem 1941-ben. Nem a saját nevemen, mert Róth néven nem lehettem. Valamilyen magyarosabb nevet kellett fölvennem, azt hiszem, Lóránt András néven versenyeztem."

Róth Marcell a budapesti Maros utcai zsidókórházban. 1944 (Centropa Alapítvány)

Bár a család nem volt bigottan vallásos, a kivándorlás gondolata az akkori Palesztinába Róth Marcellt is foglalkoztatta.

„Apám szerintem részt vett a cionista mozgalomban, mert érkeztek haza Palesztinából képes könyvek, beszámolók a zsidó egyetemekről meg a kibucokról meg ilyesmi. Azt hiszem, pénzzel támogatta apám valamelyiket. A prospektusokat még én is láttam. Biztosan volt konkrét szervezet, amit támogatott, de mi arról sokat nem tudtunk. Lehet, hogy apám gondolkodott azon, hogy Palesztinába kimegy, de nem volt ez olyan komoly. Anyu biztos nem ment volna vele. Otthon ez egész biztos téma volt, de nem előttünk, gyerekek előtt.

A Róth család élete 1942-ben óriási fordulatot vett. A polgári jólét, a viszonylagos biztonság a család életében megszűnt, döntések sorát kellett meghozniuk, ami aztán 1944-ben tragédiába torkollott. Akkor még nem sejtették, hogy a két Róth gyerek életét Sztehlo Gábor evangélikus lelkész menti majd meg.

„1942-ben eljöttünk Kolozsvárról Budapestre. Ez azért is történt, mert a zsidókórház, ahol apám dolgozott, nehéz anyagi helyzetbe került már

1941-ben. A dél-erdélyi részekből kiestek a páciensek, pedig az volt a gazdagabb rész. A kórházakban csökkentették a létszámot. Apu előrejött. Itt a Maros utcában volt egy elég ortodox zsidókórház[22] Annak az igazgatója volt Balkányi, nem tudom a keresztnevét, aki a Hollán Ernő utcában lakott és aput fölvette. Az egész Hollán Ernő utcai bérház a Balkányié volt. Ez egy négyemeletes ház volt. Az egyik lakás üresen állt, és azt kiadta apámnak. Ő nyáron jött el, szeptemberben mi jöttünk utána. Bútorokat és könyveket is hoztunk, de újakat is csináltattunk."[23]

Róth Marcell a Maros utcai zsidó kórházban kezdett dolgozni. A fiait behívták munkaszolgálatra. A Horthy-proklamáció után, amikor a család megtudta, hogy a nyilasok átvették a hatalmat, a túlélés miatt a stratégiai döntéseket kell hozniuk. „Délutánra apám mondta, hogy jobb, ha visszamegyek a századomhoz. Megtudtam, de már nem tudom, hogyan, hogy a századom körlete a tizenharmadik kerületben van. Ott volt egy papírgyár és én oda visszamentem. Ott aludtunk papirosokon, mert nem volt ágy. Onnan jártunk ki gyalog a ferencvárosi pályaudvarra dolgozni és este vissza. A keretlegények kísértek minket folyamatosan. A hangulat akkor már nagyon más volt. Az oroszok már közeledtek. Az öcsém Pesten volt munkaszolgálaton. Csicskás volt egy rendőr mellett. Azt már nem tudom, hogy hogy került az öcsém ide. Mindenesetre ügyes volt és szerzett egy levelet, hogy apám és anyám az esti kijárási tilalom ellenére sárga csillag [kijárási tilalom Budapesten; sárga csillag Magyarországon] nélkül kimehessenek az utcára. Aztán kiderült, hogy a századunkat ki akarják vinni Németországba. Erre aztán többen azt mondtuk, hogy azt már nem! Én akkor leléptem apám segítségével, mert kapcsolatban tudtam vele maradni. Kimehettünk ugyanis a körletből. Nem jöttem haza, hanem apámmal találkoztam az utcán. Akkor apám mondta nekem, hogy van most egy hely, ahová el tudna vinni. Megbeszéltünk egy időpontot apámmal és akkor én leléptem. Apám hozott egy nagykabátot, mert rólam bűzlött, hogy munkaszolgálatos vagyok és kalapot is hozott. Fölhozott a Bogár utcába, itt volt Sztehlo Gábornak az otthona. Ő egy evangélikus lelkész volt, aki némi svájci segítséggel gyerekotthonokat szervezett. Olyan gyerekeket fogadtak be, akiknek deportálták a szüleit, vagy akiket a szülők beadtak oda, hogy

22 A Budapest XII. Maros u. 16. szám alatt volt a budai Chevra Kadisa 1931-ben épült, jól fölszerelt kórháza.

23 Interjú Rác Andrással. A Centropa Alapítvány tulajdona.

legalább a gyerekeket ne deportálják. Ez egy elég bátor dolog volt. Abszolút illegális, és az egyház nem túlzottan támogatta. Utólag hallottam, hogy féltek ettől. Ő nem félt. Sztehlo akkor olyan negyvenöt éves lehetett. A felesége a Csöpi néni volt és két kisgyereke is volt. Az Ildikó lehetett olyan tíz éves, a Baksi meg nyolc-tíz. Ők is egy ilyen otthonban laktak, a Lorántffy Zsuzsanna utcában. Körülbelül harminckilenc ilyen otthon volt. Ezek többnyire zsidó villákban voltak. Nagyon szép villa volt mindegyik, amit a tulajdonos azért adott oda Sztehlónak, hogy ő akkor vigyázzon rájuk. Apám tehát fölvitt hozzá az öcsémmel együtt. Azt már nem tudom, hogy apám honnan tudott erről. Ott volt egy nővér, aki szintén zsidó volt, csak kikeresztelkedett és ő aput nagyon tisztelte. Éva volt a neve. Lehet, hogy rajta keresztül tudott erről a lehetőségről. A Bogár utcai villa egy család magánvillája volt. Többemeletes villa volt, legalább nyolc szoba volt benne. Volt egy nagyon szép könyvtár is, ahol persze gyerekek aludtak, és én sokat olvastam akkor. A háznak nem volt pincéje, csak egy alagsora, ott volt egy kazán, azzal fűtöttek. Az otthont egy magyar nő vezette, aki svájci állampolgár volt, aztán két hét múlva elment. Olyan negyven-negyvenöt gyerek volt ott, főleg kicsi gyerekek. Én ott már nagynak számítottam. Hárman voltunk nagyobbak, többek között Oláh Gyuri[24], aki most Nobel-díjas Amerikában. Az volt a dolgunk, hogy segítsünk a konyhán, és a kicsi gyerekekkel kellett foglalkoznunk. A gyerekekkel egész jól megvoltam. Már november közepe volt, de a gyerekeket még kiengedhettük a kertbe, de vigyáznunk kellett, hogy ne csapjanak nagy zajt, mert nem messze onnan lakott egy nyilas újságíró.”[25]

„Közben voltak olyan vicces dolgok, hogy jöttek nyilasok ellenőrizni. Bevonultunk a spájzba és a szalmazsákok alatt bujkáltunk, és azok leültek a konyhába kvaterkázni a nővérekkel. Úgyhogy nagy izgalom volt, de nem történt semmi, csak arra emlékszem, hogy az egyik gyerek elkezdett a zsák alatt remegni és nevetési görcs jött ránk. A kicsiket nem bújtatták el, ők úgy számítottak, mint menekültek Erdélyből és Kelet-Magyarországról. Szemben velünk volt egy német parancsnokság. Ők többször is jóindulatúan

24 Oláh György (1927–2017) magyar származású amerikai vegyész. A Műszaki Egyetemen tanult és tanított. 1956-ban hagyta el Magyarországot, előbb Kanadában, majd az Egyesült Államokban dolgozott. 1994-ben kapta meg a kémiai Nobel-díjat.

25 Interjú Rác Andrással. Az interjút Czingel Szilvia készítette. A Centropa Alapítvány tulajdona.

érdeklődtek irántunk. Hivatalosan nem tudták, hogy zsidók vagyunk, legalábbis úgy tettek. Mi elég sok némettel jöttünk össze, sose tudtunk meg, hogy mit tudnak rólunk, de a lényeg az, hogy sose bántottak minket, inkább segítettek, ha kellett. Valahogy nem féltünk tőlük úgy, mint a nyilasoktól. Nem tudták, hogy mi zsidó gyerekek vagyunk, vagy nem akarták tudni. Hivatalosan Vöröskereszt-otthonnak számítottunk, de az akkor nem sokat jelentett, mert a Maros utcai kórház is annak számított. Még azt is tudom, hogy a Sztehlo kapcsolatot tartott egy Carl Lutz[26] nevű emberrel. Az otthon a svájci Vöröskereszt védelme alatt állt."

Úgy tűnt, hogy a Róth család biztonságban van. Róth Marcell és felesége a Maros utcai zsidó kórházban dolgozott, fiaik pedig a Sztehlo Gábor által működtetett árvaháznak álcázott, tulajdonképpen zsidó gyerekeket bújtató és védelmező otthonban voltak.

1945. január 12-én azonban a Maros utcai kórházba betörtek a nyilasok és a magát „Kun páternek" nevező Kun András kiugrott minorita szerzetes vezetésével esztelen öldöklés kezdődött a kórházban. Negyvennégy nő és negyven férfi életét ontották ki, az áldozatok között volt Róth Marcell és felesége Róth Marcellné is.[27]

„Jött az ostrom, mi ott voltunk az öcsémmel a Bogár utcában, és az utcából láttuk az egészet. Karácsonykor még Sztehlo föl is jött a karácsonyi ünnepségre, színdarabot csináltunk egy Karinthy-novellából, amit karácsonyeste adtunk elő. »Visszakérem az iskolapénzt«, ez volt a novella címe. Sztehlónak nagyon tetszett az előadás. Később a pincében vasárnaponként összegyűjtött minket és beszélgettünk. Nem volt közös ima és ő sose valláskodott. Később sokat beszélgettem vele és ő el is mondta, hogy neki nem célja, hogy megtérítsen minket. Őneki megvolt a hite és nagyon hívő volt. Ő ezt úgy élte meg, hogy mindenkin segít, aki bajban van. Később a kommunizmusban is próbált segíteni. Nagyon közvetlen ember volt és nem félt. Olyan rettenetes bajba kerülhetett volna, hogy nem csak őt ölik meg, hanem a családját is, de szerencsésen megúszta a nyilasokat. Nagyon tiszteltük és szerettük. Később aztán sokat voltunk együtt, mert az orosz front majdnem a mi házunk elé ért tulajdonképpen. Az ablakból néztük a harcokat, egészen addig, amíg be nem lőttek egy gránátot oda. Volt ott velünk egy néni, akinek

26 Svájci diplomata.

27 A tömeggyilkosság ártatlan áldozatainak ma egy emléktábla állít mementót a Maros utca 16. szám alatt.

az apja is ott volt és őt találta el egy gránátszilánk. Az öcsém már akkor elhatározta, hogy orvos lesz és próbált ezen a bácsin segíteni, de nem tudott. Rettenetes állapotban volt. Német segítséggel elvittük őt egy kórházba. Szereztünk egy hordágyat és németek mutatták az utat a kórházig. Aztán a kórházban meg is halt szegény. Akkor levonultunk a szuterénbe. Ott volt egy nagyobb terem, ahol a gyerekeket elhelyeztük és mi is ott voltunk.

A földszinten már ott voltak a németek, vittem is nekik teát. Egyszer szóltak a németek, hogy most tűnjünk el innen, mert jönnek az oroszok és itt nagy harcok lesznek. Az oroszok a szomszéd villában fölállították egy lángszórót. Ez már újév után volt. Elhatároztuk, hogy elmegyünk. Én később láttam azt a Bogár utcai villát, teljesen romokban volt, úgyhogy jobb, hogy eljöttünk onnan. Egy éjjel megfogtuk a gyerekeket, mindegyiknek kockacukrot adtunk a zsebébe, ruhát nem tudtunk vinni és elindultunk a Lorántffy Zsuzsa[nna] utcába. Itt lakott a Sztehlo a családjával, de egyébként ez is egy ilyen otthon volt. Itt már voltak néhányan. Nem volt a két utca távol egymástól, de nagy kerülővel tudtuk csak megközelíteni. Le kellett jönnünk egészen a Szilágyi Erzsébet fasorig. Aztán eljöttünk a Széll Kálmán térig, aztán föl a Fillér utcán. A frontok között mentünk. Németek kísértek minket, mit sem sejtve, hogy mi kik vagyunk valójában. Még azon röhögtünk, hogy az egyik német nyakába vett egy kisgyereket, aki olyan „Kohn Móric" volt, hogy az nem igaz. Minden gyereknek megmondtuk, hogy egy hangot ne adjanak ki a szájukon, amit a gyerekek be is tartottak. Akkor ez egy nagyon félelmetes dolog volt. Folyton lőttek a legkisebb hangra is.

Még az ostrom alatt az egyik nyugalmasabb napon följött édesapám. Német sisak volt a fején, amin mi persze nagyon jól szórakoztunk. Meg akart minket nézni. Tudta, hogy hol vagyunk. Ott ültünk hárman Sztehlóval. Kérdeztük tőle, hogy mi van a kórházban. A szüleim ugyanis beköltöztek a kórházba, amikor a házunkat csillagos házzá nyilvánították. De mindenünk a lakásban maradt. A dolgok egy részét, a bútorokat, zongorát, képeket le tudták vinni a pincébe. Apámnak volt valami aranypénze, amit rejtegetett, ezt később én kaptam meg. Volt ott egy házfelügyelő, aki nagy nyilas lett és nagyon ellenséges volt. Anyámnak is kellett sárga csillagot viselnie, mert árjának csak az számított, aki bizonyítani tudta, hogy a felmenői sem zsidók. Anyám nem is próbálkozott ezzel, de ő nem sokat járt ki."

Róth Marcell igyekezett a fiait látogatni Sztehlonál. A vészjósló jeleket már érzékelte, de arra nem számított, hogy a legrosszabb forgatókönyv következik majd be.

„Apám mondta, hogy a kórházba is bejárnak a nyilasok, de egyelőre békén hagyják őket. Sztehlo kérdezte, hogy meddig fog ez tartani. Apám irtó optimista volt, és azt mondta, hogy ez már nem tarthat nagyon soká. Sztehlo felajánlotta neki, hogy anyámmal jöjjön ő is oda hozzá, hiszen a mi Hollán Ernő utcai lakásunkba addigra valaki már beköltözött. Apám azt mondta, hogy nem jöhet, mert sok orvos elmenekült és nagyon sok a sebesült és a beteg, és neki vissza kell mennie a kórházba. Amikor neki tennivalója volt, akkor azt ő tette. Ezért is nem gazdagodott meg. Megmenekülhetett volna, de neki a kötelesség többet számított. Ez egy nemes gondolat volt, de hát… Két napra rá az öcsém lement a kórházba és egy órával később jött vissza teljesen kikelve magából, hogy szerinte apuék már nincsenek. Azt mondja, hogy a kapuban egy nyilas őr állt. Kérdezte tőle, hogy te mit akarsz itt. Gyuri szerencsére gyorsan kapcsolt és azt mondta, hogy sebesült van a házban és orvost keres neki. Menj el innen, mert itt már nincsen orvos, mondta a nyilas. Gyuri valahogy mégis bejutott az udvarra és az ajtóból látta, hogy a hallban ülnek a nyilasok a nővérekkel. Akkor már tudta, hogy mi a helyzet. Valaki a padlásablakból látta őket, hogy fölásatták velük a gödröt és belelőtték őket. Azt beszélték, hogy a keresztény nővérek közül adta fel valaki a kórházat. A keresztény nővéreken kívül mindenkit megöltek. Később azt olvastam, hogy négy keresztény nővért is megöltek. A szüleim 1945. január huszonegyedikén haltak meg a Maros utcai vérengzésben."

Bár a kórház a Nemzetközi Vöröskereszt felügyelete és védelme alatt működött, 1945. január 11-én betört az épületbe egy nyilas csoport és az ott tartózkodó kilencvenkét pácienst, orvost és ápolónőt megölték. A helyszínen egy ápolónőnek sikerült megmenekülnie.[28]

T. L. ápolónő visszaemlékezése: „1939. évben léptem be a Maros utcai kórház szolgálatába. A sárga csillag viselésének elrendelése után bent is laktam az épületben. A német katonaság több ízben megtekintette a kórházat, minthogy azonban túl kicsinek találták, meghagyták eredeti rendeltetésének. Időközben sikerült megszereznünk a Nemzetközi Vöröskereszt

28 Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Sirbik Andrea: A zsidó Budapest. Budapest, 1995. II. köt. 486.

védlevelét is. Ennek következtében természetesen a mi kórházunk is ostromnak volt kitéve a bemenekülők részéről. Október 17-én nyilas csoport jelent meg az épületben és fegyverrejtegetés címén házkutatást tartottak. Ez alkalommal még a betegeket nem bántották, csupán a személyzetet terelték ki az utcára, majd rövid idő múlva visszaengedték az épületbe. November vége felé történt, hogy a rendőrség az összes alkalmazottakat, orvosokat, ápolónőket stb., továbbá a járóbetegeket bevitte az őrszobára azzal, hogy a csoportot beszállítja a gettóba. Később úgy értesültünk, hogy valaki telefonált Friedrich Bornnak, akinek közbenjárására ezúttal még visszatérhettünk a kórházba. Kórházunk eredetileg csupán 60−70 személy befogadására volt kontemplálva, ezzel szemben az akkori létszám 115 volt a személyzettel együtt. A személyzet tagjai között keresztények is voltak, így többek között Jankovics Róbertné sz. Szabó Erzsébet ápolónő is, akinek besúgására történt az alább elmondott tragikus eset. Január 12-én történt. Aznap éppen élelmiszert voltam vételezni a budai Vöröskereszt raktárában. Déli 1 óra felé érkeztem vissza a kocsival, és éppen a sofőrt akartam kifizetni, amikor megállt az épület előtt egy teherautó, melyből mintegy 40 pártszolgálatos, gépfegyverrel felszerelt nyilas szállt ki. Megjegyzem, hogy a kórház épülete körül mindenütt német katonaság volt katonai állásokban elhelyezve, SS-ek is, a front kellős közepén voltunk. A nyilasok berontottak az épületbe, üvöltöztek, partizánok után kutattak, majd összszeterelték a ház minden lakóját. Rájuk parancsoltak, hogy felsőruháikat, cipőiket, ékszereiket rakják le, majd kizavarták őket a hallból az udvarra és ott hátulról lövöldözték le a szerencsétleneket. Két anyát, akik kisbabájukat tartották karjukon, keresztényeknek vallva magukat, meghagyták. Dr. Roth Marcell igazgató-főorvos, Dr. Farkas és még többen az orvosok közül itt lelte halálát. Közben megkérdezték tőlem, hogy keresztény vagyok-e, és igenlő válaszomra külön állítottak azok közé, akikről egyelőre elhitték, hogy nem zsidók. Ezt a csoportot azután (velem együtt tíz embert) elvittek a pártházba, a Németvölgyi út 5. szám alá. Egy napig tartottak itt bennünket bezárva, és másnap − fentemlített ápolónő besúgására − elvittek bennünket a budai vízművek telepére. Sötét éjszaka volt már; felállítottak bennünket és sortüzet adtak ránk, utána természetesen otthagytak. A sors kifürkészhetetlen akarata folytán engem nem talált el a golyó. Leestem, és így engem is halottnak hittek, otthagytak. Eltávozásuk után feltápász-

kodtam, és bemenekültem egy ismerős villába. Itt húzódtam meg február 12-éig, Buda felszabadulásáig. A Maros utcai kórház halálos áldozatainak száma az utóbb említett kilenc emberrel együtt 93 volt"[29]

A Maros u. 16. szám alatti Budai Izraelita Szentegylet Kórházán kívül, a kórház mellett a Városmajor utca 64–66. szám alatt lévő Bíró Dániel Ortodox Szanatórium és Kórházban is gyilkoltak, ahogy az Alma utca 2. szám alatti szeretetházban is.[30]

A hír Sztehlo Gábort is megrendítette és a Róth fiúkat szárnya alá vette, akik nem csak fizikailag, de lelkileg is nagyon rossz állapotban voltak.

„Sztehlo borzasztó rendes volt, mondta, hogy maradjunk nála, ő apánk helyett apánk lesz. Teljesen le volt ő is törve. Tovább tartott az ostrom, én pedig középfülgyulladást kaptam, és időnként följöttek a németek teázgatni. Sztehlónak többször föl kellett menni a várba, ahol szintén volt egy otthon, és ott volt élelem és ruha is. A németektől kapott olyan járgányt sofőrrel, ami úszni is tudott, az vitte föl Sztehlót az élelemért. Borzasztó út volt. Amikor beteg voltam, a németek mondták, hogy jönnek a fölszabadító csapatok. Akkor voltak a nagy harcok a Balaton mellett. Egyszer megkínáltuk őket konzervvel és az egyikre rá volt írva, hogy Weiss Manfréd és akkor mérgesen a falhoz vágta a német a konzervet, hogy zsidó ételt ő nem eszik. Az utolsó napok már nagyon nehezek voltak. Vízért nem tudtunk elmenni és a havat melegítettük föl, hogy legalább mosakodni tudjunk. A kert mindig tele volt hullákkal. Az oroszok már a mellettünk levő házban voltak. És az utolsó éjjel a németek nem jöttek le a szomszéd villából. Reggel az oroszok bedobtak egy kézigránátot a folyosóra."

Róth Marcell és felesége halálával teljesen árván maradt a két Róth fiú. A csodával határos módon megmenekült testvérpár segítségére a temesvári rokonok siettek, ezzel a túlélésüket is biztosítva.

„Így teltek a napok, és közvetlenül a felszabadulás után Temesvárról üzentek a Róth rokonok, a Giza néniék, a lánya és a férje, Hugó, hogy lesz egy teherautó Temesvárra és üzenték, hogy az öcsémmel szálljunk föl rá. Már nem tudok rá visszaemlékezni, hogy ez az üzenet hogyan jutott el hozzánk. Az az igazság, hogy addigra már nem csak testileg, de lelkileg is nagyon el voltunk csigázva, különösen az öcsém. Elbúcsúztunk Sztehlótól − éppen március tizenötödike volt − és az öcsémmel elindultunk a Hollán

29 www. degob.hu

30 http://www.hetek.hu/hatter/201608/a_varosmajor_utca_37_hatborzongato_tortenete

Ernő utcába, de nem volt híd, csak Budatéténynél az oroszok csináltak egy hidat[31]. A lakásban már lakott valaki. Azt mondták, hogy elvihetünk mindent, amit akarunk, de mi nem vittünk el semmit. Megtaláltuk végül is ezt a teherautót, ami Szegeden keresztül elvitt minket Temesvárra. Az ottani rokonok megúszták az egészet.

Temesváron a Giza néni lányának a férjéhez mentünk. Nagyon jól bántak velünk, tejben-vajban fürösztöttek minket és még a fehérneműnket is »csináltatták«, nem vették. Ez így értékesebb volt. Minket persze gyereknek tekintettek és ez engem időnként nyomasztott. Ők nagyon nagy békében és harmóniában éltek. Én már akkor megmondtam, hogy festő akarok lenni, de erről szó sem lehetett. Kértek, hogy menjek egyetemre, és legyek építész. Nekem ez annyira nem tetszett, és egy mendemonda alapján megtudtam, hogy fog menni egy autó Kolozsvárra és én elmentem Hugó bácsiéktól. Mondtam az öcsémnek, hogy jöjjön ő is, de ő ott maradt. Nekem akkor már megvolt az érettségim, neki még nem, és neki amúgy is nagyobb szüksége volt a rokonokra. Kolozsváron a Dobóéknál laktam addig, míg meg nem hallottam, hogy megy vonat Magyarországra. Fogtam magam, és fölültem rá. Ez 1945 júliusában volt. A vonat Nagyváradig vitt, ott leszálltam és találtam egy vonatot, ami Debrecenbe ment. Vagy a tetején utaztam a vonatnak, vagy az ütközőn. Debrecenben az oroszok lekapcsolták a vonatot. A pályaudvaron aludtam és másnap kaptam egy vonatot Pestre. Persze a vonat tetején utaztam, ahol elaludtam, mert éjjel nem nagyon tudtam a pályaudvaron aludni. Az övemmel odakötöttem magamat a vonathoz, hogy ne essek le. Közben zuhogott az eső. Reggel arra ébredtem, hogy a Keletiben vagyok és a cipőm és a hátizsákom is megvolt, ami nagy szó volt akkor. Igen ám, de hova menjek? Emlékeztem, hogy a Schück Gyuszi a Thököly úton lakik, odagyalogoltam és gondoltam, megkérdezem, hogy lakhatnék-e nála. Nagy örömmel fogadott."[32]

31 ideiglenes pontonhidat

32 Interjú Rác Andrással. Az interjút Czingel Szilvia készítette. A Centropa Alapítvány tulajdona.

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

Az otthonmaradottak

A migrációs kutatásoknak viszonylag elhanyagolt területe a visszavándorlók és az otthonmaradt családtagok életútjának vizsgálata. Ezért határoztam úgy, hogy a második világháború után Budapestre bevándorolt munkásnők otthon maradt családtagjaival életútinterjúkat készítek Mezőtúron és Túrkevén. Ezen írásban egy férfi és egy nő visszaemlékezését mutatom be, olyanokét, akik otthonmaradtak, míg testvérük Budapestre költözött. Az interjúkat szerkesztve, legérdekesebb részeiket közlöm a bevezető után.

A migráció fogalmát nem csak abban az értelemben szokták használni, ha egy vidéki végleg elhagyja szülőhelyét és a nagyvárosba költözik.[1] Az antropológusok szerint egy falusinak élete során a munkalehetőségek és a migráció szempontjából az alábbi döntési alternatívákkal kell szembenéznie: 1. Otthonmarad és a mezőgazdaságban dolgozik. 2. A közeli városba megy dolgozni és naponta ingázik. 3. A nagyvárosban vállal munkát, de hétvégente hazatér. 4. Családjával együtt költözik a nagyvárosba és felszámolja eredeti háztartását. 5. Kedvező munkalehetőség reményében külföldre emigrál.[2]

Egy olyan képzetlen, fiatal falusi nő számára, aki családja nélkül vándorol a városba, nem kérdéses az, hogy a városban munkát fog vállalni. A kutatók a bevándorlás melletti fontos érvnek tartották a szerelmet (*Heiratsmigration*, házassági vándorlás). E megközelítés szerint a nő előbb

1 Migrációról részletesebben lásd még: Tóth Eszter Zsófia: Puszi Kádár Jánosnak. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.

2 George Gmelch: Migration and Adaption to City Life. Szerk. George Gmelch és Walter P. Zenner. Urban Life. Readings in Urban Anthropology. Illionis, Waveland Press, 1996. 190. A migrációkutatásokkal foglalkozó angolszász irodalomban alapvető különbséget tesznek a város vonzásának (pull-migration), illetve a kibocsátó közösség taszító hatására (push-migration) bekövetkezett elvándorlások között.

aktívan cselekszik, amikor beleszeret egy idegen férfiba, de a szerelem hatására passzívvá válik, amikor addigi életét feladva, szinte gondolkodás nélkül követi választottját az ismeretlenbe.[3] A másik megközelítés szerint a női bevándorlók alapvető csoportját alkotják azok, akik munkavállalás miatt változtatnak lakhelyet, bízva abban, hogy az új helyen kedvezőbb egzisztenciális körülmények közé kerülhetnek (*Arbeitsmigration*).[4]

Közvetlenül a második világháború utáni Budapesten a képzetlen női munkaerő számára a munkalehetőségek hasonlóak voltak a háború előttiekhez: sok bevándorló nő első útja még ekkor is a munkaközvetítőhöz vezetett azzal a céllal, hogy cselédként helyezkedhessen el.[5] Az iparban csak az első ötéves terv megindulása után, 1951-től vállaltak a nők egyre növekvő arányban munkát. A háború előtt a képzetlen női falusi bérmunkások leggyakrabban időszakosan vállaltak munkát a nagyvárosban elsősorban azért, hogy összegyűjtsék a kelengyérevalót, nyáron az aratási időszakra pedig hazatértek.[6] A háború alatt, majd különösen a háborút követő iparosítás során a nagyipari bérmunka is lehetőséget nyújtott arra, hogy a városban megkapaszkodjanak.[7]

A migrációkutatásokban kiemelten foglalkoznak azzal, hogy a gyermekkori elsődleges szocializáció során milyen mintákat sajátítanak el a későbbi bevándorlók családjukban. A migrációkutatók közül többen is arra a következtetésre jutottak, hogy a bevándorló nők gyakran olyan családokból származnak, ahol maga a vándorlás természetes, gyermekkorukban családjuk többször változtatott lakóhelyet, ezért saját felnőttkorukban számukra sem idegen a helyváltoztatás gondolata.[8] Visszaemlékezőim egy részének életútelbeszéléseiben édesapjukat úgy jelenítik meg, mint aki a

3 Heidrun Herzberg – Sabine Igersky: Ehe im fremden Land. Eine Wendezeit für Migrantinnen? In: Migrationsgeschichten von Frauen. 118-137.

4 Rosa Jimenez Laux: Biographische Erfahrungen und Zukunftsperpektiven älterer spanischer Migrantinnen. In: Migrationsgeschichten von Frauen. 137.. E tanulmányban lásd a két alapvető megközelítésmód (Heiratsmigration és Arbeitsmigration) részletes kritikáját is.

5 A Budapestre bevándorlás kérdéseit makrotársadalmi szempontból elemezte: Benda Gyula: Budapest társadalma 1945-1970. In: Magyarország társadalomtörténete. 1945-1989. III. köt. Szerk. Fokasz Nikosz – Örkény Antal. Budapest, Új Mandátum, 1999. 8-31.

6 A női bevándorlók munkavállalásának történetével részletesen foglalkozik: Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1983.

7 Az ipari munkavállaláshoz kapcsolódó bevándorlás az 1950-es években erőteljesen növekedett, majd „1963-tól gyökeres fordulat állt be: a budapesti ipari létszám lecsökkent, majd a növekedést fogyás váltotta fel" a tanulmányon belül Benda Gyula: i. m. 14.

8 Pl. Helma Lutz: Migration als soziales Erbe. In: Migrationsgeschichten von Frauen. 40.

család mindennapjaitól távol maradt. Ez az ábrázolás nem is meglepő, hiszen e generációk számára a férfi elsőrendű feladata a család eltartása, a nőé a gyermekek felnevelése, a ház körüli reprodukciós munkák elvégzése volt. Azonban ezek az apák kifejezetten olyan munkát végeztek, amellyel az átlagosnál többet voltak távol a családjuktól.

A migrációkutatások viszonylag elhanyagolt területe a visszavándorlók életútjának elemzése. Pedig nem minden falusi bevándorló marad abban a városban élete végéig, ahová először megérkezett. Vannak, akik visszatérnek szülőföldjükre és vannak, akik máshová költöznek el.[9] A visszavándorlók életútjai többféle kontextusban is értelmezhetőek. Az egyik ábrázolásmód azt hangsúlyozza, hogy azok térnek vissza, akiknek nem sikerült integrálódniuk a városi társadalomba, ezért életútjuk megtört a visszaköltözéssel. A másik ábrázolásmód nem a visszavándorlók sikertelenségét hangsúlyozza, hanem éppen ellenkezőleg: azt a sikert, amit a városban szerzett tapasztalatok átadásával a helyi társadalomban elértek. A nők közül sikertelen visszavándorlónak tartják a „megesett lányt", aki a városban teherbe esett, majd visszatért szülőhelyére, hogy ott családtagjai segítségével nevelje fel gyermekét.

Bár az időszakosan Budapesten munkát vállalók elbeszéléseiben több közös vonás is van, eltérően jelenítik meg a budapesti életet. Van, aki inkább a nagyváros taszító vonásait hangsúlyozza elbeszéléseiben, megemlíti, hogy milyen drága volt az élet Budapesten, ezért gyalogosan közlekedett, útja legtöbbször a munkásszállás és a munkahely között vezetett.[10] Ezzel az ábrázolásmóddal szemben Budapesten maradó interjúalanyaim gyakran hangsúlyozzák, hogy mennyire szerettek csak úgy cél nélküli, a látványosság kedvéért barangolni a városban, milyen sokat sétáltak.

Úgy tűnik, hogy a második világháború után Budapestre bevándorló fiatal lányok közül azoknak sikerült nemcsak megkapaszkodni, hanem integrálódni is a helyi társadalomba, akik mind egyéni, mind csoportorientált bevándorlói stratégiákat is alkalmaztak. Nagyvárosi mindennapjaikban új kapcsolatokat építettek ki, nemcsak ahhoz a csoporthoz kötődtek, amelynek tagjai segítették őket a letelepedésben, hanem új kapcsolatokat is kiépítettek.

9 George Gmelch: i. m. 192.

10 Interjú B. Antallal és Antalnéval. (S. Vilmosné húga és sógora) Mezőtúr. 2002. október 12. 4., interjú S. Lajossal és S. Lajosnéval (T. Károlyné unokatestvére és annak felesége). Túrkeve, 2002. október 11. 5.

F. József[11]

Mi elég sokan vótunk, összesen tizenegyen voltunk testvérek. Ebből nyolc élő. Megmaradtak, nagykorú, fölnőttek. És még emellé, hogy nagy család vót, közbejött a háború is. Édesapámnak ez a második házassága vót. Mer vót egy első házassága, amiből született egy gyermek, anya és a gyermek elhalt. Mind a ketten. És így második házasságba került anyámmal.

Abba az időbe nem úgy vót, mint most, hogy hónapokig, meg fél évekig udvarolgatnak. Édesapámnak ajánlották édesanyámat. Van itt még, nem is messze, szomszédba egy jóravaló asszony, jó lesz-e neked. Szóval így mentek férjhez meg így nősültek meg. Egy vót, aki kiugrott a sorból, a második legfiatalabb testvérük, Ferenc bácsi, aki ezt mán nem tudta lenyelni, ő elment Pestre és ő egy kicsit tanultabb vót, cipész.

Minket vidámnak, nyitottnak neveltek, mindannyiunkat. Apám mindig azt mondta, ráérsz odalenn szomorkodni. Ez a Földön lévő élet rövid, ezt tessék kihasználni emberi módon. Emberi méltósággal, itt szórakozd ki magad.

Apám csak nyáron dolgozott, arató volt. Nyáron kellett nekik megkeresni azt a terményt, hogy a nyolc gyereket eltartsa. Keserves évek vótak. Innen Szentandrás nem olyan közel van, gyalog kellett elmenni apáméknak kubikolni. Így éltünk, és anyám vót velünk, az tartott sakkba, apánk nem nagyon, mer ő jött haza, akkor örültünk gyerekek, hogy itthon van.

Ilyen körülmények között nevelkedtünk. Se gyerekkorunk nem vót, se tinédzserkorunk. Én első osztályt kijártam júniusba, akkor ki kellett mennem cselédnek. Egy zsák búza vót a napszám. Augusztus 30-án jöttem haza. Szeptember elsején mentem iskolába. Én a szénarácson aludtam a lovak előtt hétévesen. Marhákat őriztem, tizenkét darabot, nagyszarvú magyart őriztem. Szombaton meg vasárnap. Szombaton délután meg vót tódva tizenkét darab lóval. Haza kellett jönnöm tizenkét kilométert gyalog, anyám kimosta a ruhámat, amit hazahoztam. A jányok jobb világba éltek abba az időbe, mer a lányoknak libapásztornak kellett menni vagy szógálónak. Az ember nem azért van a Földön, akár nő és férfi, hogy mind a kettő agyonra dolgozza magát.

11 A projektvezető Örsi Julianna volt. 1931-ben született Túrkevén F. József. Az interjú időpontja: 2002. október 10.

Akkor minden reggel le kellett hozni a padlásról, a csutkát zsákba, meg összeszedni a gyümölcsöt, hogy legyen mit főzni. És ezt meg kellett csinálni vasárnap is. Tehát így nevelkedtünk mink. Abba a világba az építkezés is más vót. Összefogtak a testvérek. Lajos tesvér, Eszter tesvér, Károly tesvér, Sándor tesvér. És ők kivetették a vályogot. Saját maguk. És akkor felépítették a négy házat 1927-ben, mind a négy ház megvan.

Ott jártunk Kelet-Újvárosba iskolába. A háború alatt az igazgatói-tanári szobába vót egy detektoros rádió és amellett mindig ülni kelletett egy gyereknek. Amikor bemondták, hogy légiriadó, akkor a gyerek mán fogta a csengőt, és csöngetett, és mindenkinek sipirc haza. Mindenki be vót fogva. A lányoknak el kellett végezni a vöröskeresztes iskolát. Be voltak osztva, és menni kellett szolgálatba nekik. Nem volt mese. Aki megkapta a behívót, annak azonnal, fél órán belül a tanácsházánál kellett jelentkezni egy napi hideg élelemmel. Cudar világ vót, én mindig mondom, a mostani világ hozzá álom. Ha most vónék fiatal, álom életem vóna. Tizennyolc éves koromba kaptam az első, ócska nagykabátomat. Elemi iskolás időben ketten jártunk egy cipőbe. Aztán jártunk színjátszókörbe, én vasutas vótam benne. És én pont olyan szerencsétlen helyzetbe kerültem, hogy abba az iskolába jelentkeztem, amit megszüntettek. Szakérettségis vótam. Mamáék azt mondták, hogy nem tudnak a tanulásban támogatni. És akkor 49-ben bevittem a szövetkezetbe a fődet, mondták nagyon, hogy maradjak, tanuljak, tanulási lehetőség vót, tankönyveket is ingyen kaptuk. Kitanultam a kettős könyvelést. Abba a társadalmi rendszerbe vót lehetőség ingyen tanulni. Kaptam igazolványt, utazási kedvezményt.

Aztán két évig voltam katona. Debrecenben kezdtem, majd Kecskeméten. És sajnos 55-ben. 56-ban a Budaörsi úti laktanyában. És a laktanyánkat szovjetek megtámadták. Este, október 23-án, sosem felejtem el, délután kaptunk egy parancsot, hogy azonnal menjünk be a laktanyába. Akkor mi gondoltuk, hogy valami nem stimmol. Mikor mán bejöttünk Pestre, láttuk, hogy csoportosulnak az emberek, kiabálnak. Nekünk jobb lett vóna, ha ott maradtunk vóna Száron. Bementünk a laktanyába, este nyolc óra vót, azonnal sorakozó. Megyünk az alakulótérre, parancsnok jön. Mondta, nincs semmi probléma, mindenki szakaszonként, századonként rendeződjön. Lőszert kaptunk. Kivezényeltek bennünket. És sose tudta az ember, mi történhet. Jöttek a harckocsik végig. Szemünk előtt

lőtték ki. Vót közülünk, aki meghalt. Vót, amelyik árokba ment. Teherkocsi, harckocsi. Az vót a szerencsénk, hogy aki vót velünk parancsnok, azt mondta, hogy ő most nem vezényel rohamot, aki akar, kimegyen, ő nem megy. És akkor így telt el november 3. éjszakáig. Jöttek a szovjetek. Beszaladtunk akkor az erődbe. Ott éjszakáztunk. Tizenegy napig kóvályogtunk. Ott bujkáltunk az erdőben. Nem mertünk lemenni, mert féltünk, hogy a szovjetek katonaszökevénynek nyilvánítanak bennünket. Enni azt ettük, ami vót. Gyümölcs nem nagyon vót, novemberre már leszedték, de sárgarépát találtunk. Vizet találtunk. Nappal nem mertünk lejönni sose. Minden települést, minden házat kikerültünk nagy ívbe. Nehogy valami is történjen. Majd aztán bejöttem Pestre. Mert Esztergomnál át akartunk menni a kompon, át a Dunán, és akkor majd arrul gyalog hazajövünk. Leányfaluig mentem. Aztán találkozok egy hasonszőrűvel, azt mondja, ne menjek, mert nem lehet átjutni. Akkor visszajöttem, a budapesti vasúti összekötő hídnál ért az este, kijárási tilalom vót. A vasúti hidat úgy kell elképzelni, hogy a budai oldalt őriztik, a pesti oldalt őriztik. És aki átment a hídon véletlen, lelőtték. Azt mondták a magyarok, hogy átmehetünk, de nem biztonságos. Tessék elképzelni, úgy döntöttünk, hogy összefogunk, azt átmegyünk. Sikerült átmenni egy csapatba az összekötő vasúti hídnak a túlsó végire. Tudtam, hogy az Attila út 125-be lakik a bátyámnak a menyasszonyjelöltje. Na, mondom, odáig elvánszorgok. Egyik kaputól, a másikig. Bekopogtam, egy éjszakát ott töltöttem, de el kellett menni. Akkor elindultam be Pestre gyalog. De úgy kelletett jönni ott is, hogy nem vót szabad zsebretett kézzel, mert akkor azt hitték, hogy a fegyveremhez nyúlok és lelőnek. Délután vót, mire beértem Pestre. Mentem mindig, mindig mentem. Mit tudott csinálni az ember? Laktanyába visszajöttem, azt mondták, be ne menjek a laktanyába, mer a szovjetek elfoglalták és fogoly leszek, visznek ki. Akkor haza kellett jönni. Indultam hazafele. Éjszaka mentem. Behúzódtam egy kis kapu alá. Udvarba, ott vót egy ilyen dobogószerű, az alá, hogy ne lássanak meg. Ott is olyan keserves vót, minden település, minden tanya. Tizenöt napig jöttem haza. Ki kellett kerülni. Nem tudtuk, hogy mi van, mert mindenütt azt mondták, hogy összeszednek bennünket. Vecsés határát elhagyva, két ódalt az árokba dugig szovjet katonák. Mikor Vecsést elhagytuk, ott megkönnyebbültünk, mert ott már a kánaán vót. Káposzta vót, karaláb vót, répa vót, ettünk.

Úgyhogy, és így jöttem haza tizenegy napon keresztül. Utána vissza kellett mennem a laktanyába jelentkezni. Rendkívüli módon leszerelhettem. Mivel azt mondta az akkori polgári védelmi, hogy mi megbízhatatlanok vótunk, ezért le kellett szerelni.

Teréz[12]

Tizenegyen voltunk testvérek, hét lány volt és négy fiú. Mezőtúron laktunk, háború után abba az időbe épültek a nagycsaládosoknak a házak, és úgy kaptunk ingyen. ONCSA-telepnek hívták annak idején nekünk gyerekkorunkba. Mi ott nőttünk föl a sok gyerek között. Eljártunk majdnem egy kilométert kútvízért, két edénybe hordtuk nap, mint nap a vizet, be voltunk osztva minálunk a családban. Nagyon emlékszem rá, hogy nekünk kubikostalyicskát kellett tolnunk végig az úton, abba vittük a kis holminkat. Emlékszem rá, egy közfal még hiányzott, ami a nagy meg a kisszobát elválasztotta. Egy másfél szobás ház volt, szinte tele ággyal. A fiúk aludtak a kisszobában. Mi lányok meg a szüleinkkel egy szobába aludtunk. Édesapánk nem volt odahaza, mert ő egyszer egy héten jött haza, vagy kéthetenként Pestről.

Nekem ez a második házasságom. Először huszonegy évesen mentem férjhez. A válóper előtt még egy évvel sem gondoltam volna, hogy elválunk, de aztán csak így alakult. Ez a második házasságunk mindkettőnknek. Most leszünk tizenkét éves házasok. A fiam negyvenegy éves, a lányom harmincöt. Fiam most munkanélküli, előtte a vasútnál dolgozott. A lányom a textiliparban dolgozott Szegeden, ott megszűnt a munkahelye, a gyár és visszajött Mezőtúrra, most is itt dolgozik.

A férjem 1980-ban befizetett egy körutazásra. Akkor nagyon jól keresett. A körutazásban Ausztria, Franciaország, Olaszország, Portugália, Spanyolország volt benne, a Gibraltári-szorossal és afrikai kirándulással. Voltak olyanok, akik kint maradtak. Meg volt beszélve, hogy mikor indul tovább a busz és nem jöttek oda. 200-as Ikarusszal mentünk, azt nagyon nehéz volt kibírni a hosszú úton. Rengeteg fényképet csináltam. Voltunk Ceftában, ott az átkelésnél kaptunk diplomát is. Afrikába is betettem a lábam, meg voltunk Monacoban.

12 Született: 1939-ben Mezőtúron. A interjú időpontja: 2002. október 12.

Negyven kaptár méhünk van, a piacon áruljuk a mézet. Huszonhat évig dolgoztam óvodában itt dadaként. Nagyon szerettem azt a munkát. De akkor mentem el dolgozni, amikor a gyerekek nagyobbak lettek, a Teri lányommal együtt mentünk óvodába, amikor ő nagycsoportos lett, akkor mentem vissza. Most már minden kolléganőm nyugdíjas, akivel együttdolgoztam. Mert amikor bejött a váltás, akkor el kellett volna menniük a fiatalabbaknak iskolára. Ezt sokan nem vállalták. Inkább máshova mentek el dolgozni, vagy már nyugdíjasok. Akik most ott dolgoznak, mind főiskolát végeztek, azok a fiatalok, akik most ott vannak. Sokat mentünk a szakszervezettel kirándulni, például Pozsonyba.

Én nem akartam párttag lenni. Egyszer jött a párttitkár, az Pestről került ide. Kiabált befelé, hogy hol a T.-né, aki nem akar belépni? Na, erre nagy nehezen előbújtam. Erre kérdezte, hogy miért nem akarok belépni? Erre mondtam, hogy azért, mert most így kiabált messziről.

Keresztapánk nagy kommunista volt. Ő meg is mondta, mert ő volt az esküvői tanúnk, mert akkor úgy volt a szokás, hogy a keresztapa legyen a tanúm. De ő azt mondta, hogy ő nem jön be a templomba. De hát akkor, hogy írja alá az anyakönyvet? Mondta, majd kiviszi neki a pap. Ki is hozták neki, hogy aláírja, szerencséjére olyan fiatal pap volt, aki kihozta neki anyakönyvet.

Sokan beléptek a pártba, mert be kellett lépniük a munka miatt. Aztán, amikor jött a változás, akkor meg konfirmáltak. Mi reformátusok vagyunk. Amikor jött a változás, elvittem Alidát, unokát megkereszteltetni, mert akkor még nem lehetett látni, hogy az egyház milyen erős lesz. Úgy tűnt, hogy meg fog erősödni. Akkor már meg volt névadóztatva. És akkor összeszedtem több szülőnek a gyerekét, akik akkor még nem voltak megkeresztelve. És ugyanakkor, amikor mi a kereszteltetésen voltunk, voltak ott olyan óvónők, tanítónők, akik nagy párttagok voltak, akkor konfirmáltatta őket a pap.

A kötet szerzői

Dr. Bagyinszky Marianna PhD	történelem–néprajz–könyvtár szakos középiskolai tanár, Budapest (BGSZC Pestszentlőrinci Közgazdasági és Informatikai Szakgimnáziuma)
Prof. Dr. Barna Gábor DSc	egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék
Dr. Bogoly József Ágoston CSc	irodalomtörténész, kultúrakutató, ny. egyetemi docens (Szeged)
Dr. Czingel Szilvia PhD	kulturális antropológus, Centropa Alapítvány (Budapest)
Dr. Csapody Miklós PhD	tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóintézet
Dr. Döbör András PhD	dékán, intézetvezető főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Szakképzési, Felnőttképzési és Továbbképzési Intézet

Dr. Fejős Sándor PhD	oktató, irodavezető, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Hallgatói Centrum
Dr. habil. Kókai Sándor CSc	egyetemi magántanár, intézetigazgató főiskolai tanár, Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Tanszék
M. Pelesz Nelli	neveléstörténész, PhD-hallgató, Eszterházy Károly Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskola (Eger)
Dr. habil. Marjanucz László	tanszékvezető egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Modern Magyar Történeti Tanszék
Dr. Miklós Péter PhD	főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék; igazgató, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ (Hódmezővásárhely)
Dr. Olasz Lajos PhD	főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék

Prof. Dr. Pál József DSc	egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Olasz Tanszék
Dr. Pető Bálint PhD	adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Szakképzési, Felnőttképzési és Továbbképzési Intézet
Presztóczki Zoltán	főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára
Dr. Tóth Eszter Zsófia PhD	tudományos főmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet (Budapest)
Dr. Tóth István PhD	osztályvezető főmuzeológus, Móra Ferenc Múzeum Helytörténeti és Irodalomtörténeti Osztály (Szeged)
Prof. Dr. Zakar Péter	rektorhelyettes, főiskolai tanár, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Modern Magyar Történeti Tanszék; egyetemi tanár, Gál Ferenc Főiskola (Szeged)

BÁLINT SÁNDOR
SZELLEMI ÖRÖKSÉGÉÉRT
ALAPÍTVÁNY

ISBN 978-615-80781-8-4

Kiadta
a Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány
(6724 Szeged, Bálint Sándor u. 18/B. I/2.)
Megjelent Szegeden, 2019-ben
Felelős kiadó: Dr. Miklós Péter
Nyomás és kötés: s-Paw Bt.
6794 Üllés, Bem József u. 7.

Bagyinszky Marianna ▪ Barna Gábor ▪ Bogoly József Ágoston
Czingel Szilvia ▪ Csapody Miklós ▪ Döbör András
Fejős Sándor ▪ Kókai Sándor ▪ M. Pelesz Nelli
Marjanucz László ▪ Miklós Péter ▪ Olasz Lajos ▪ Pál József
Pető Bálint ▪ Presztóczki Zoltán ▪ Tóth Eszter Zsófia
Tóth István ▪ Zakar Péter

MINISZTERELNÖKSÉG
Nemzeti Együttműködési Alap
EMBERI ERŐFORRÁS TÁMOGATÁSKEZELŐ